

*Introduction to contents pages
are between pages 162 & 163*
BIBLIOTHECA INDICA:

A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES No. 30

पिङ्गलचन्द्रसूत्रम्

CHHANDAH SŪTRA

OF

PINGALA A'CHARYA.

WITH THE

COMMENTARY OF HALAYUDHĪ

EDITED BY

PANDITA VIŚVĀNĀTHA ŚĀSTRĪ

FACICULLUSI

CALCUTTA

PRINTED AT THE GANES A PRESS

1871

श्रीगणेशाय :

पिङ्गलच्छन्दः १११

छन्दः १५ धृति-गहिम् ।

तन्प्रथमं यत् ।

(१) नमस्तङ्गशिरसुस्त्रिचन्द्रचामरचारुधे ।

लेलाख्यनगरारम्भमूलस्तथाय शश्वधे ॥ १ ॥

श्रीमत्पिङ्गलनामात्तच्छन्दःशान्त्रमहोदधिः (१) ।

१ मथ र मत्त ज म न ल न ममसित भूमति वाडमथ जगति यमः ।

म जयति विद्वन्नाथः शिव प्रमद द विद्वद्मति ॥ १ ॥

शिरसु विदि मकार उग्रादिमन्विष यकातकम् ।

ननुमदनु रकार मकारतन्मोक्ष विद्वत् ॥ २ ॥

मदमथ द्वितकार जकारतुमथोत्तु विमार्थि त् ।

आदिमृत्तु मकार उकारसिह पेत्ते विद्वत् ॥ ३ ॥

दीय मवेनर गव सु मवमल्लूस म् ।

मातुल्लरु मर द्वितद्वनाग्नि मवत् ॥ ४ ॥

आदिमृत्तु मवेन सुनि एवम् ।

मजता गौ मथानि नां तु मृत्तु मवत् ॥ ५ ॥

दिवि मथ दमार्थ एवम् मवत् विद्वत् ॥ ६ ॥

मथो मवत् मवत् मवत् मवत् ॥ ७ ॥ म, वि

मथ इवत्तु म् पदि ।

वृत्तानि मौक्तिकानीव कानिचिद्विचिनोम्यहम् ॥ २ ॥

वेदानां प्रथमाङ्गस्य कवीनां नयनस्य च ।

पिङ्गलाचार्यसूत्रस्य मया वृत्तिर्विधास्यते ॥ ३ ॥

चीराब्धेरमृतं यद्ददुर्दृतं देवदानवैः ।

छन्दोऽब्धेः पिङ्गलाचार्यच्छन्दोऽमृतं तयोद्धृतम् (१) ॥ ४ ॥

इह हि त्रैवर्णिकानां साङ्गस्य वेदस्याध्ययनमाग्रायते (२)
अर्थावबोधपर्यन्तस्याध्ययनविधिः । वेदाङ्गञ्च छन्दः । ततस्तदध्य-
यनं विधिबोधितत्वादनुरोधेयम् (३) । अथ अनुष्टुभा यजति वृहत्या
गायति गायत्रा स्तौतीत्येवमादिश्रवणादर्थान्वयायातमनुष्टु-
वादिज्ञानम् । किञ्च, छन्दसामपरिज्ञानात् प्रत्युत् (४) प्रत्यवाय-
श्रूयते । यथा । “यो ह वा अविदिताप्येयच्छन्दोदैवतविनियोगेन
ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा, स स्थाणुं वर्च्छति
गर्त्तं वा पद्यते वा प्रमीयते पापीयान् भवति यातयामान्यस्य
च्छन्दांसि भवन्ति” इति च्छन्दोगब्राह्मणं (५) । तस्माच्छन्द-
परिज्ञानं कर्त्तव्यम् । तदर्थमिदं शास्त्रमारभ्यते । तत्र
लघुनोपायेन शास्त्रावबोधसिद्धार्थं सवज्ञाः परिभाषते
सूत्रकारः (६) ।

१ छ, ग, चिञ्जितपुस्तकयोः १, १, ४, सङ्ख्याकां श्लोकान् चलि ।

२ अध्ययन श्रूयते इति छ, चिञ्जितपुस्तकपाठः ।

३ विधिबोधितत्वादनुरोधेयमिति क ग, चिञ्जितपुस्तकपाठः ।

४ अनुत्तु प्रत्यवाय इति छ, चिञ्जितपुस्तकपाठः ।

५ पापीयान् भवतीति च्छन्दोगब्राह्मणे इति ग, चिञ्जितपुस्तकपाठः ।

६ छ, ग, चिञ्जितपुस्तकद्वये सप्तम्येत्येकं श्लोकोऽस्यैव पठितः । अन्ये १, १, ४, ४, १, १, सङ्ख्याकां श्लोकान् पठिताः ।

धी श्री स्त्री म् ॥ १ ॥

धी श्री स्त्रीत्यनेन गुरुत्वयं सञ्ज्ञित्वेनापलक्षयत्, र्मकारश्च सञ्ज्ञात्वेन । ततश्चायमर्थः, सर्वगुरोस्त्रिकस्य मसञ्ज्ञा^(१) परिभाष्यते । ध्यादीनामुपादानप्रयोजनमुपरिष्ठाद् वक्ष्यामः । सप्रदेशाः “विद्युन्माला मौ गौ” इत्येवमादयः ॥

वरा सा य् ॥ २ ॥

वरा सा इत्यनेनाद्विलघोस्त्रिकस्य यसञ्ज्ञा^(२) परिभाष्यते । यप्रदेशाः “भुजङ्गप्रयातं यः” इत्येवमादयः ॥

का गुहा र् ॥ ३ ॥

का गुहा इत्यनेन मध्यलघोस्त्रिकस्य रसञ्ज्ञा^(३) परिभाष्यते । रप्रदेशाः “स्रग्विणी रः” इत्येवमादयः ॥

वसुधा स् ॥ ४ ॥

वसुधा इत्यनेनान्तगुरोस्त्रिकस्य ससञ्ज्ञा^(४) परिभाष्यते । सप्रदेशाः “तोटकं सः” इत्येवमादयः ॥

१ मकार सञ्ज्ञा इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ य इति सञ्ज्ञा इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ र इति सञ्ज्ञा इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ स इति सञ्ज्ञा इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

सा ते क्वत् ॥ ५ ॥

सा ते क्व इत्यनेनान्तलघास्त्रिकस्य तकारः सञ्ज्ञात्विनोपादी-
यते (१) । तप्रदेशः “तगुमघ्वा ली” इत्येवमादयः ॥

कदा स ज् ॥ ६ ॥

कदा स इत्यनेन मध्यगुरोस्त्रिकस्य जसञ्ज्ञा(१)परिभाष्यते ।
जप्रदेशः “कुमारललिता ज्सी ग्” इत्येवमादयः ॥

किं वद् भ् ॥ ७ ॥

किं वद् इत्यनेनादिगुरोस्त्रिकस्य भसञ्ज्ञा ज्ञाप्यते (१) ।
भप्रदेशः “चित्रपदा भो गौ” इत्येवमादयः ॥

न ह्सन् ॥ ८ ॥

न ह्स इत्यनेन सर्वलघोस्त्रिकस्य नसञ्ज्ञापदिश्यते (१) । न-
प्रदेशः “दण्डको नौ रः” इत्येवमादयः ॥

गृ ल् ॥ ९ ॥

गृयदणं ऋष्वेकाक्षरोपलक्षणार्थम् । तस्य लकारसञ्ज्ञा

भवति (१) । लशब्दश्च लघुवाचकः । तेन ऋम्बमक्षरं लघु-
सञ्ज्ञं भवतीत्यर्थः सम्पद्यते । लप्रदेशाः “लः समुद्रा गणः”
इत्येवमादयः ॥

गन्ते ॥ १० ॥

गृग्रहणमनुवर्तते । गृग्रहोपलक्षितस्य ऋम्बाक्षरस्य
पादान्ते वर्त्तमानस्य गुरुसञ्ज्ञाऽतिदिश्यते (१) । ग् इति
प्रथमाक्षरप्रतीकेन गुरुशब्दस्य ग्रहणं (२) । ननु ग्लिति
समानोत्यादीनां (३) पादान्ते वर्त्तमानस्य ऋम्बस्य गुरुत्वं न
दृश्यते । नैष दोषः । सर्वत्र पादान्ते वर्त्तमानस्य ऋम्बस्य
गुरुत्वमुत्सर्गसिद्धं । तच्च लकारशुभ्रापवादेन बाध्यते । यथा ।
ग्लिति समानी, गीत्यार्या ल इत्यादौ सामान्यस्य विगेषेण
बाधः कस्य न सम्मतः (४) । तस्माद्दोषमेतत् (५) ।
केचिदिदं सूत्रं व्यवस्थितविभाषया व्याचक्षते, प्रमाख्या-

१ गृ इत्यनेनोपलक्षितस्य ऋम्बस्य ल इति सञ्ज्ञा परिभाष्यते इति पुलका-
न्तरपाठः ।

२ गुरुसञ्ज्ञा परिभाष्यते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । गुरुसञ्ज्ञा निर्दिश्यते
इति पुलकान्तरपाठः ।

३ प्रथमाक्षरस्य प्रदक्षेण गुरोर्प्रदक्षमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ ननु ग्लितिमानोत्यादीनामिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ननु
समानोत्यादीनामिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुलकान्तरपाठश्च ।

५ इत्यादौ उत्सर्गस्यापवादेन बाधः कस्य न सम्मत इति पुलकान्तरपाठः ।
इत्यादौ उत्सर्गस्यापवादोऽत्र बाधकत्वेन सम्मत इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ तस्मात् कुक्षोऽमेतदिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

दीनामन्ते गुरुत्वमेव, समान्यादीनामन्ते लघुत्वमेव, (१) शेषाणामिच्छया गुरुत्वं लघुत्वञ्चेति । तदनुपपन्नं । विकल्प-
स्याप्रस्तुतत्वात् कस्य व्यवस्थेति न विद्मः । ननु केनापुक्तं,
“वा पादान्ते गुरु” इति (१) गुरुत्वं । सत्यमुक्तं । दुरुक्तं हि
तत् । वान्ते गुरु इति (२) प्रोक्तं यैस्तु श्वेतपदादिभिः ।
उत्सर्गस्यापवादेन बाधस्तेर्नावधारितः ॥ इत्युक्ते इच्छया गुरुत्वं
लघुत्वञ्च नोपपद्यते । कस्येच्छया, किं शास्त्रकारस्य कवेर्वा ।
न तावदाद्यः पक्षः । सूत्रेष्वदर्शनात् । नापि द्वितीयः । कवे-
रपि इच्छायां (४) व्यवस्थाभावात्, को जानाति कस्य कीदृशी-
च्छेति । अन्ये त्वाहुः । ननु पादान्ते वर्तमानस्य ऋक्स्य पाणि-
निना गुरुसञ्ज्ञा न कृता । तेनोक्तं “सयोगे गुरु, दीर्घञ्च”
(१।४।११-१२) इति । नायं संयोगादिर्न च दीर्घः । तस्मात्
गन्त इति सूत्रमयुक्तं । श्रेणीच्यते । पाणिनिना स्वशास्त्रप्रयो-
जनार्थं गुरुसञ्ज्ञा कृता । “गुरोश्च हलः” (३।३।१०३)
इत्यकारः प्रत्ययो यथा स्यात् । कुण्डा इण्डा ईहाञ्चक्रे ऊहा-
ञ्चक्रे इत्येवमादीनां “इजादेय गुरुमतीवृच्छः” इति (३।१।३६)
सूत्रेणाम्प्रत्यय (५) । पादान्ते वर्तमानस्य लघोर्गुरुत्वाति-

१ ख, ग, चिह्नितपुलकद्वयं लघुत्वमेवेत्यस्यापि मध्यादिय व्यवस्था प्रमाणमित्य
धिकं पाठोऽस्ति ।

१ पादान्ते गुरु इति ख, चिह्नितपुलकपाठः, पुलकान्तपाठयः ।

२ वान्ते गुरु इतीति ख, चिह्नितपुलकपाठः ।

३ कवेरिच्छयाचेति ख, चिह्नितपुलकपाठः ।

४ ईहाञ्चक्रे ऊहाञ्चक्रे इत्येवमादिष्वाम्प्रत्ययश्चेति ख, चिह्नितपुलकपाठः ।

देशे पाणिनेः प्रयोजनमेव नास्ति । जिह्वानुस्वारादिपूर्वस्य वर्णस्य वनं घटः सम्प्रदित्यादौ स्थितस्य गुरुसञ्ज्ञा पाणिनिना न कृता, किमेतावता अन्यैरपि न कर्त्तव्या । तस्मात् सूत्रमिदं “ गन्ते ” इति । गप्रदेशाः “ गावन्त आपीडः ” इत्येवमादयः ॥

धादिपरः ॥ ११ ॥

ध इति व्यञ्जनसंयोगस्योपलक्षणम् । ध आदिर्येषां ते धादयः । ‘आदि’पदेन विसर्जनीयानुस्वारजिह्वामूलीयोपधानीयानां ग्रहणं । धादयः परे यस्मात् सः धादिपरः । ततश्चायं सूत्रार्थः, व्यञ्जनसंयोगात् पूर्वस्य ङ्गस्य (१) अनुस्वारविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपधानीयेभ्यश्च गुरुसञ्ज्ञातिदिश्यते ॥

हे ॥ १२ ॥

ग इत्यनुवर्त्तते । हे इति द्विमात्रोपलक्षणार्थं । ततश्चायं सूत्रार्थः, द्विमात्रस्य (२) दीर्घस्य गकारसञ्ज्ञा क्रियते ॥

लौ सः ॥ १३ ॥

१ पूर्वस्थितश्चम्येकमात्रिकस्येति च, चिह्नितपुलकपाठ । पूर्वस्थैकमात्रिकस्येति च, चिह्नितपुलकपाठ । पूर्वस्य शब्दमात्रिकस्येति पुलकान्तरपाठ ।

२ द्विमात्रिकस्येति च, चिह्नितपुलकपाठ, पुलकान्तरपाठय ।

स इति गकारस्य परामर्गः । स गकारो द्विसाचो हो लघू
ह्रत्वा गणनीयः (१) ॥

ग्लौ ॥ १४ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिममतिः । यत्र विशेषान्तरं न
श्रूयते तत्र ग्लावित्युपतिष्ठते । गायत्र्या वसवः (३३) इत्येव
मादिपुवत् हुतेनेह व्यवहारो नास्ति ॥

अष्टौ वसव इति ॥ १५ ॥

अत्र शास्त्रे वसव इत्युच्यमानेऽष्टसङ्ख्योपलक्षिता गुरुलघु
स्वरूपा वर्णाः (१) गृह्यन्ते । लौकिकाप्रसिद्धापलक्षणार्थमिदं सूत ।
तेन चतुर्णां समुद्रां, पञ्चानामिन्द्रियाणोत्थेवमादयः सज्ज्ञा
तिगेषा लौकिकेभ्य (२) प्रत्येतव्याः । 'इति'कारोऽध्यायसमाप्ति-
सूचकः ॥

इह ध्यादीनामुपादानप्रयोजनं वर्ण्यते । अध्ययनात्
धोर्भयति । यच्च धोन्तस्य योः, वृद्धिपूर्वकत्वात् विभूतेः ।
यस्य योन्तस्य यो, गर्थशून्यकत्वात् नार्हस्यात् । वरा मा इत्य,

नेन सर्वेषां स्त्रीसाधनोपायानां बुद्धेरुपायस्य माहाव्यं दर्शयति,
तथाचोक्तम्,

“अर्द्धाङ्गुलपरोणाहजिह्वापायासभीरवः ।

सर्वाङ्गीण^(१)परिक्लेशमवुधाः कर्म कुर्वन्ते” ॥ •

तत्राह शिष्यः, का गुहा । ‘गुहा’शब्दः स्वानप्रथ्यायः । ‘का
गुहा,’ यत्रासौ तिष्ठति । उपाध्यायो वृत्ते । ‘वमुधा’ ष्टयिव्यां^(२),
लभ्यते धीर्नात्रातिविषादः कर्त्तव्यः । पुनरप्याह शिष्यः, सा ते
क्व । ‘सा’ धीः, त्वयोपदिष्टा, ष्टयिव्यां ‘क्व’, स्थितेन,^(३) लभ्यते ।
गुरुराह, ^(४) गृहे । पुनरप्याह शिष्यः, कदा सः । ‘सः’
गृहस्थः पुरुषः, ‘कदा’ कस्मिन् काले, तां धियं प्राप्नोति ॥
अत्रोत्तरम्, ^(५) धादिपरः । धारणार्थाव बोधपरोऽसौ यदा
स्यात् तदा धियं लभते । भूयोऽपि प्रश्नः, किं वद । ‘किं,’ कुर्वन्
असौ तां धियं लभते तत् ‘वद’ ^(६) । तत्रोत्तरम्, न हसन् ।
हासादि-चापल्यं ^(७) अर्द्धाङ्गीणस्तां धियं लभते इत्यर्थः ॥

इति भट्टहलायुधकृतौ छन्दोवृत्तौ^(८) प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१ सर्वाङ्गीकेति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ ष्टयिव्यामेवेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ क्व आश्रमे स्थितेनेति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ तत्राचार्यो अतीति इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ तत्रोत्तरमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ लभते इति गृह्णति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

७ हासादिचापल्यमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

८ इति हलायुधमहलताया पित्रलक्ष्मणवृत्तौ इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । इति
हलायुधमहलताया पित्रलक्ष्मणवृत्तौ इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ द्वितीयोध्याय ।

१	छ०	गा०	उ०	अ०	वृ०	प०	त्रि०	ज०
२	आर्षी	२४	२८	३२	३६	४०	४४	४८
३	दैवी०	१	२	३	४	५	६	७
४	आसु०	१५	१४	१३	१२	११	१०	९
५	प्राजा०	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२
६	याजु०	६	७	८	९	१०	११	१२
७	साम्नी	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४
८	आर्षी	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६
९	ब्राह्मी०	३६	४२	४८	५४	६०	६६	७२

१ एतच्चतुर्दशोऽध्यायः चिह्नितपुस्तके द्वितीयाध्यायादौ ऋच इति सूत्रस्य पूर्वमिति चिह्नितम् । चिह्नितं क, ग, चिह्नितपुस्तकद्वये सन्नाहितमिति । मनुसमुत्सृष्टोदाहरणस्यैव तत्रैव विन्यासः समुचित इति मन्यामते ।

१ प्राग्यजुषामाद्यं (मू०१११) इत्यस्योदाहरणम् ।

२ दैवेकम् (मू०११२) एकैकं श्रेणं (मू०११२) इत्यनयोर्बदाहरणम् ।

३ आसुतो पद्यदम् (मू०११३) जघादाशुतो (मू०११३) इत्यनयोर्बदाहरणम् ।

४ प्राजापत्याद्यौ (मू०११४) चतुर्दशगुरः प्राजापत्याया (मू०११४) इत्यनयोर्बदाहरणम् ।

हरणम् ।

५ एजुषीषट् (मू०११५) एकैकं श्रेणं (मू०११५) इत्यनयोर्बदाहरणम् ।

६ आर्षी वि (मू०११६) दैवे दैवे आर्षी चर्षेक (मू०११६) इत्यनयोर्बदाहरणम् ।

७ चर्षी वि (मू०११७) मा सोमेषाम् (मू०११७) इत्यनयोर्बदाहरणम् ।

८ निकलित्त मन्वाद्यं एकैका प्रच्छा (मू०११८) इत्यस्योदाहरणम् ।

(११) छन्दः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमागामपरिममतिः । इत ऊर्द्धं यद्व्याम-
च्छन्दस्तत्रोपतिष्ठते । छन्दःगच्छेनाचरसङ्ख्यावत् छन्दोऽत्राभि-
धीयते ॥

(अथ मासत्रयधिकारः ।)

(१२) गायत्री ॥ २ ॥

अधिकारोऽयमाहादगमृत्रपरिसमतिः । “तान्युष्णिग्” इत्या-
दिसूत्रात् (१) प्राक् यदुच्यते छन्दः, तद् गायत्रीसञ्ज्ञं वेदित-
व्यम् ॥

(१५) दैव्येकम् ॥ ३ ॥

एकाचरं छन्दो दैवीगायत्रीति सञ्ज्ञायते । तत्रायं प्रदर्शनो-
पायः । चतुरङ्गक्रीडायामिव चतुःपट्टिकोष्ठान् (२) लिखित्वा,
प्रथमपट्टिकौ आर्षीनाम लिखित्वा द्वितीयादिकोष्ठेष्वङ्गानामुपरि
गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसां नामानि विन्यसेत् । ततो द्वितीयायां (३)
पट्टिकौ प्रथमे कोष्ठे दैवीगच्छं विन्यसेत् । सञ्ज्ञाज्ञापनार्थं
द्वितीये एकसङ्ख्याकमङ्गम् (४) ॥

१ इति सूत्रादिति म, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ कोष्ठानामिति इति ख, म, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ द्वितीयध्यामिति ख, म, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठस्य ।

४ एकसङ्ख्याकमेकं लिखेदिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१८) आसुरी पञ्चदश ॥ ४ ॥

आसुरी गायत्री पञ्चदशक्षरा । तानि चाक्षराणि "ग्लौ"
(१।१४) इत्यधिकारात् गुरुणि लघूनि च यथासम्भव द्रष्टव्यानि ।
तत्र द्वितीयस्यां षड्क्षी प्रथमे कोष्ठे आसुरीशब्दं व्यवस्थाप्य
द्वितीये पञ्चदशसङ्ख्याङ्गं विन्यसेत् (१) ॥

(१९) प्राजापत्याऽष्टौ ॥ ५ ॥

(१) प्राजापत्या गायत्री अष्टाक्षरा भवति । यत्र क्वचिद् घेदे-
ऽष्टाक्षरं छन्दः सा (१) प्राजापत्या गायत्रीति ज्ञेयम् । तत्र चतुर्थ्यां
षड्क्षी प्रथमे कोष्ठे प्राजापत्याशब्दं लिखित्वा द्वितीयेऽष्टसङ्ख्याङ्गं
लिखेत् ॥

(२०) यजुषां षट् ॥ ६ ॥

यजुषां गायत्री षड्क्षरा भवति । यत्र क्वचिद् घेदे षड्क्षरं
छन्दः तत् याजुषी गायत्री (२) सञ्जायते । तत्र पञ्चम्यां षड्क्षी
प्रथमे कोष्ठे याजुषीशब्दं (३) व्यवस्थाप्य द्वितीये षट्सङ्ख्याङ्गं
लिखेत् ॥

१ लिखित्वा द्वितीये कोष्ठे पञ्चदशसङ्ख्याङ्गं लिखेदिति ४, ३, पिङ्गलपुरुष-
पाठः ।

२ दरहाचरं इत्येव भा प्राजापत्या गायत्रीति विज्ञापते इति ४, पिङ्गलपुरुष-
पाठः ।

३ षड्क्षरं इति ४, ३, पिङ्गलपुरुषपाठः । पुरुषाभापाठश्च ।

४ षड्क्षीति इति ३, पिङ्गलपुरुषपाठः । पुरुषाभापाठश्च ।

५ षट्सङ्ख्याङ्गं इति ३, पिङ्गलपुरुषपाठः ।

(१९) साम्नां द्विः ॥ ७ ॥

पडित्यनुवर्त्तते । द्विरितिक्रियाभ्यावृत्तिदर्शनात् करोति-
रध्याङ्गियते^(१) । तेन द्विःकृता द्विगुणिता षट्सङ्ख्या साम्नां
गायत्री भवति । यत्र क्वचिद् वेदे द्वादशाक्षरं छन्दः, तत् साम्नां
गायत्रीति सञ्ज्ञायते । तत्र षष्ठ्या (९) षड्क्षौ प्रथमे कोष्ठे
सामशब्दं लिखित्वा द्वितीये द्वादशसङ्ख्याङ्कं लिखेत् ॥

(२०) ऋचां त्रिः ॥ ८ ॥

पडित्यनुवर्त्तते । अत्रापि पूर्ववत् क्रियाभ्यावृत्तिः, तेन
त्रिगुणिता षट्सङ्ख्या ऋचां गायत्री भवति । यत्र क्वचिद् वेदेऽ-
ष्टादशाक्षरं छन्दः सा ऋचां गायत्री सञ्ज्ञायते^(२) । तत्र (४)
सप्तम्यां षड्क्षौ प्रथमे कोष्ठे ऋक्शब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयेऽष्टादश-
सङ्ख्याङ्कं लिखेत् ॥

(२१) द्वौ द्वौ साम्नां वर्द्धेत ॥ ९ ॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते । साम्नां षड्क्षौ गायत्री द्वौ द्वौ सङ्ख्याङ्कौ
गृहीत्वा पूर्वात् पूर्वात् वर्द्धेत, यावदष्टमं कोष्ठं प्राप्नोति । तत्र
साम्नां षड्क्षौ तृतीयादियु कोष्ठेषु क्रमेण वर्द्धितान्यक्षराणि अङ्केन
विन्यसेत् ॥

१ द्विरिति क्रियाभ्यावृत्तिः । द्वादशाक्षरं छन्दः साम्नां त्रियते इति म, चिह्नित
पुस्तकपाठः ।

२ अत्र षष्ठ्याङ्कितं स, म, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ गायत्रीति सञ्ज्ञायते इति स, चिह्नितपुस्तकपाठः । गायत्री भवेति म, चिह्नित
पुस्तकपाठः ।

४ अनेति स म चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१५) त्रींस्त्रीनृचाम् ॥१०॥

गायत्रीत्वनुवर्त्तते । ऋचां गायत्री त्रींस्त्रीन् सङ्ख्याङ्गान् (१)
गृहीत्वा पूर्ववत् वर्द्धत । अत्रापि ऋचां षड्ङ्क्तौ तृतीयादिषु
कोष्ठेषु तिसङ्ख्याकं क्रमेण षडमङ्गं स्थापयेत् (१) ॥

(१६) चतुरश्रतुरः प्राजापत्यायाः ॥११॥

प्राजापत्यायाः षड्ङ्क्तौ गायत्री चतुरश्रतुरःसङ्ख्याङ्गान्
गृहीत्वा वर्द्धत । अत्रापि तृतीयादिषु कोष्ठेषु विन्धासः पूर्ववदेव ॥

(१७) एकैकं शेषे ॥१२॥

अनुक्तः शेष । यत्र गायत्र्यां सङ्ख्याद्विर्नीक्ता सा एकैकं
सङ्ख्याङ्गं गृहीत्वा वर्द्धत । दैवी, याजुषी, च शेषशब्देनोच्यते,
आसुर्यां विशेषाभिधानात् (१) । तेन दैवी तृतीयादिषु कोष्ठ-
ेष्वेकैकमङ्गं (४) गृहीत्वा वर्द्धत । तथैव याजुषी ॥

(१८) जच्चादासुरी ॥१३॥

एकैकमित्वनुवर्त्तते । आसुरी गायत्री एकैकमक्षरं

१ त्रींस्त्रीन् तिसङ्ख्याङ्गानिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठ । ८

२ अत्रापि तृतीयादिकोष्ठेषु तिसङ्ख्याकं क्रमेण षड् स्थापयेदिति ख, चिह्नित
पुस्तकपाठ ।

३ आसुर्यां नि शेषाभिधानादिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठ । ग, चिह्नितपुस्तक
पाठय ।

४ कोष्ठेषु क्रमेणैकैकमङ्गमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठ । कोष्ठेषु क्रमेणैकैकम-
क्षरमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठ ।

एका वाङ्मो त्रिष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो जगत्सुः सङ्गता
 द्वासप्तत्यक्षरा एका वाङ्मो जगती भवति । अत्राष्टम्यां षड्क्षी
 प्रथमे कोष्ठे वाङ्मोशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयादौ क्रमेण गायत्री-
 प्रमुखान् (१) षट्त्रिंशदाद्यङ्गान् विन्यसेत् ॥

(११) प्राग् यजुषामार्ष्य इति ॥ १६ ॥

तिस्रस्तिस्र इत्यनुवर्त्तते । यजुषां षड्क्षेः प्राक् प्राजा-
 पत्या, आसुरी, दैवी, इति यास्तिस्रो गायत्रस्ताः सङ्गताः
 सप्तत्यक्षरत्रिंशत्यक्षरा एका आर्षी गायत्री भवति । ता एव
 तिस्र उष्णिहः सङ्गता अष्टाविंशत्यक्षरा एका आर्षी उष्णिक्
 भवति । ता एव तिस्रोऽनुष्टुभः सङ्गता द्वात्रिंशदक्षरा एका
 आर्षी अनुष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो वृहत्सुः सङ्गताः
 षट्त्रिंशदक्षरा एका आर्षी वृहती भवति । ता एव तिस्रः
 षड्क्षयः सङ्गताद्यत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी षड्क्षिर्भवति ।
 ता एव तिस्रस्त्रिष्टुभः सङ्गताद्यत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी
 त्रिष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो जगत्सुः सङ्गता अष्टाचत्वारिंशद-
 क्षरा एका आर्षी जगती भवति । तत्र प्रथमायां षड्क्षी प्रथमे
 कोष्ठे आर्षीशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयादिषु चतुर्विंशत्याद्यङ्गान्
 विन्यसेत् । प्रथमषड्क्षेर्द्वितीयादिकोष्ठेष्वङ्गानामुपरि गायत्र्या-
 दीनि नामानि लिखेत् (१) । अयं स्पष्टतरः प्रदर्शनोपाय इति ॥

इति भट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१ गायत्र्यादीनि पुनःकाण्डपाठ ।

२ नामानि विन्यसेदिति च, चिह्नितपुनःकृपाठ । पुनःकाण्डपाठय ।

(अथ षष्ठोऽध्यायः ।)

(१९) पादः ॥१॥

अधिकारोऽयमाध्यायसमाप्तिः । यदित् ऊर्द्धमनुक्रमित्याम-
स्तत् पाद इत्यधिकृतं वेदितव्यम् । वक्ष्यति च गायत्र्या वसवः
(३।३) इति ॥

(२०) इयादिपूरणः ॥२॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । इयादिः पूरणो यस्य स इयादिपूरणः ।
आदिगण्डेन उवादयो गृह्यन्ते । अत्रायमर्थः, यत्र गाय-
त्र्यादौ छन्दसि पादस्याचरसङ्ख्या न पूर्यते, तत्र इयादिभिः
पूरयितव्या । यथा, तत् सवितुर्वरेणियं, दिवं गच्छ सुवःपत-
इत्यादि^(१) ॥

(२१) गायत्र्या वसवः ॥३॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । परिभाषेयं । गायत्र्याः पादः 'वसवः'
अष्टाक्षराणि, भवन्ति । यत्र यत्र गायत्र्याः पादोऽभिधास्यते,
तत्र तत्राष्टाक्षरो ग्राह्यः^(१) ॥

(२२) जगत्या आदित्याः ॥४॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । परिभाषेयं । जगत्याः पादो द्वादशाक्षरो
भवति । यत्र क्वचित् जागतः पादस्तत्र द्वादशाक्षरो गृह्यते ॥

१ इत्येषमादय इति छ, चिह्नितपुस्तकपाठः । इत्यादय इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ पक्षीतय इति छ, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१६) विराजो दिग्ः ॥५॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । यत्र क्वचिद् वैराजः पाद इत्युच्यते, तत्र दशाक्षरः प्रत्येतव्यः ॥

(१७) त्रिष्टुभो रुद्राः ॥६॥

त्रैष्टुभः पाद इत्युक्ते सर्वत्रैकादशाक्षरो गृह्यते । अस्मिन्ने-
वाध्याये परिभाषा एतावतस्तः ॥

(१८) एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादं ॥७॥

एभियतुर्भिलक्षणैरुक्तः पादो यस्य तत् 'उक्तपादं,' (१) । यस्य
च्छन्दसो यादृशः पादः परिभाषितस्तच्छन्दस्तेनैव पादेन क्वचि-
देकपात्, क्वचिद् द्विपात्, क्वचित् त्रिपात्, क्वचिच्चतुष्पाद्, भवति ।
गायत्री च त्रिपादेव (२) । चतुर्भिरष्टाक्षरैः पादैरनुष्टुबैव
भवन्ति(३) ॥

(१९) आद्यं चतुष्पादुक्तुभिः ॥८॥

'ऋतु'गच्छेन लक्षणया षडक्षरः पादोऽभिधीयते । तैः पादै-
श्चतुष्पादाद्यं गायत्र्य'(४) छन्दो भवति । एवं चतुर्विंशत्यक्षराणि
जायन्ते(५) । तत्रोदाहरणम् ।

१ उक्तपाद छन्द इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठ । पुस्तकान्तरपाठय ।

२ गायत्री त्रिपादेवेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठ । गायत्री च त्रिपादेवेति पुस्तका-
न्तरपाठ ।

३ पादैरनुष्टुबैव स्यादिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठ । पुस्तकान्तरपाठय ।

४ चतुष्पाद गायत्र्यिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठ ।

५ गायत्र्यन्ते इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठ । पुस्तकान्तरपाठय ।

८ इद्रः शचीपतिर्वलेन वीलितः ।

दुश्प्रवर्णो वृपालमत्सु सासद्भिः (१) ॥

(१०) क्वचित्त्रिपादपिभिः ॥८॥

क्वचिद् वेदे सप्ताक्षरोपलक्षितैः पादेष्वभिर्गावत्रैव भवति ।
एवमेकविंशत्यक्षराणि जायन्ते । तत्रोदाहरणम् ।

८ युवाकुं हि शचीनां युवाकुं सुमतीनां । भूयामं
वाजदाव्रं ॥ ऋ० । १म० । ४अ० । १७सू० ॥ ४ ॥ (१)

(११) सा पादनिवृत् ॥१०॥

सैव गायत्री पादनिवृद्धिति सञ्ज्ञां लभते । प्रयोक्तुरदृष्टा
भ्युदयसम्बन्धज्ञापनार्थमियं सञ्ज्ञा । वेदस्यानादित्वात्^(२) महत्त्वे-
ऽपि च न दुष्यति ॥

१ छ म, चिह्नितपुस्तकद्वये नैतदुदाहरणमस्ति । पुनः *एतादृशचिह्नाङ्कितानि
वेदोदाहरणान्यन्यानि वक्ष्यमाणानि एतत्पुस्तकद्वये न मन्तीति वेदितव्यम् ।

२ अथेदं प्रथममण्डलं चतुर्थोऽनुवाक-सप्तदशखण्डस्य चतुर्थीं ऋग्विद्यम् । इय-
क्षायां मायणाचार्यकृता व्याख्या । 'हि' यस्मात् कारणात्, 'शचीना' अन्नदीयकर्मणा
मह्यन्धि भोमरूप इति, 'युवाकु' उदकविशेषेण पयसृक्त्वादिद्रव्यान्तरैश्च मिश्रित
तथा 'सुमतीना' भोमनबुद्धिगुणानाच्छ्रुतिज्ञा सोमरूप वचनमपि 'युवाकु' नानाविध
सुत्यगुणमिश्रित । तस्मात्ते इन्द्रावरुणो युवयोः प्रसादात् वरं 'वाजदाव्रं' अन्न
प्रदानात्पुरुषाणां मध्ये, मुष्या 'भूयाम' भवेम ॥ ४ ॥

३ वेदवदनादित्वादिति गृ चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(४९) षट्कसप्तकयोर्मध्येऽष्टावतिपादनिवृत् ॥११॥

प्रथमः षड्चरः, द्वितीयोऽष्टाचरः, तृतीयः सप्ताचरः, एवं त्रिभिः पादैर्या गायत्री सा अतिपादनिवृत् । त्रिपादित्यनुवर्त्तनीयम् ॥ (१)

(४९) द्वौ नवकौ षट्कश्च सा नागी ॥१२॥

आद्यौ(१) द्वौ नवाचरौ पादौ, तृतीयः षड्चरः, एवं त्रिपात् या गायत्री, सा नागीत्युच्यते (१) ॥

(४९) विपरीता वाराहो ॥१३॥

इयमेव नागी गायत्री, विपरीता सती, वाराहो नाम (४) भवति, प्रथमः षड्चरः, (५) द्वितीयतृतीयौ नवाचरौ ॥

(४९) षट्कसप्तकाष्टकैर्वर्द्धमाना(१) ॥१४॥

षड्चरः प्रथमः पादः, सप्ताचरो द्वितीयः, अष्टाचरस्तृतीयः,

१ षट्कसप्तकयोर्मध्येतिपादनिवृत् इति क्वचित् पाठ । तत्र प्रथम सप्ताचरो द्वितीयः षड्चरस्तृतीयः पुन सप्ताचरः सा अतिपादनिवृत्तिः । एतस्य पाठेऽपि षट्कसप्तकापाठेऽपि साम्यं दृश्यते इति ख, चिह्नितपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

१ ष, ग, चिह्नितपुस्तकद्वये आद्यौ इति पदं नास्ति ।

२ एष त्रिभिः पादैर्नागी गायत्री भवति इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । एव त्रिभिः पादैर्नागी नाम गायत्री भवति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ वाराहो नाम गायत्रीति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ षड्चरः पादः इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः

५ षट्कसप्तकाष्टकैर्वर्द्धमाना इति ख चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

एवं त्रिभिः पादैर्वर्द्धमाना (१) गायत्री भवति ॥ तत्रोदाहरणम् ।

* त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेपां हितः ।

देवेभिर्मनुष्येजने ॥ ऋ० ईम० २अ० १ईस० ॥१॥(१)

(*) विपरीता प्रतिष्ठा ॥ १५ ॥

सैव वर्द्धमाना यदा विपरीता स्यात्तदा प्रतिष्ठा गायत्री भवति(१) । अष्टाक्षरः प्रथमः पादः, द्वितीयः सप्ताक्षरः, तृतीयः षडक्षरः (४) ॥ तत्रोदाहरणम् ।

* आपः पृणोत भेषजं वह्मं तन्वे इमं ।

ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ऋ० १म० पु० अ० २३सू० ॥२१॥(१)

१ वर्द्धमाना नामेति पुलकान्तरपाठः ।

१ ऋग्वेद-प्रथमखण्डल द्वितीयानुवाक-पौडगमूक्तस्य प्रथमा ऋगियम् । इयदास्या सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे 'अग्ने,' 'ल,' 'विश्वेपा' सर्वेषां सप्तमख्यानरूपेण विभिन्नानां, 'यज्ञानां,' 'होता' होमनिष्ठादक', 'अग्नि, यदा, यज्ञसम्बन्धिदेनाज्ञाता, भवति । यज्ञात् ल 'मानुषे मनो सम्बन्धिनिमनुष्ये, 'जने यजमाने, 'देवेभि' देवै, 'हित' होत्स्वेन जित्त, 'अग्नि ॥१॥

२ प्रतिष्ठा नाम गायत्रीत्यादिति पुलकान्तरपाठः ।

४ अष्टाक्षरः प्रथमः पादो द्वितीयः सप्ताक्षरः षडक्षरः तृतीयः सैव वर्द्धमाना विपरीता सती प्रतिष्ठा नाम गायत्री भवति इति च, चिह्नितपुलकपाठः ।

५ ऋग्वेद प्रथमखण्डल-२३मानुवाक-दशोविंशमूक्तस्य एकविंशी ऋगियम् । इयदास्या सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे 'आप,' 'मम,' 'तन्वे' शरीरार्थं, 'वह्म' शीत निवारक भेषज औषध, 'दृशोत' पूरयत । किञ्च 'ज्योक्' चिर, 'सूर्य,' 'दृशे' इति, नीरोग वयं शक्नुवाम इति श्लेषः ॥२१॥

(४०) तृतीयं द्विपाज्जागतगायत्राभ्याम् ॥१६॥

द्वितीयशब्देनैतदध्यायसूत्रपाठक्रमापेक्षया विराजमाह । तथा-
चोक्तम्, “विराजी दिशः (३।५)” इति । यदा द्वादशाक्षरी-
ऽष्टाक्षरय पादः स्यात् ततस्ताभ्यां द्विपाद् विराड्नाम गायत्री
भवति ॥ तत्रोदाहरणम् ।

*पुश्या न तायुं गुह्या चतन्तुं नमो युजानं नमो वचन्तं ।
सुजोषाः धीराः पदैरनु ग्मनुप त्वासीदन् विश्वे
यजत्राः ॥ च० १ म० १२ अ० ६ पृसू० ॥ १॥ (१)

(४१) त्रिपात् त्रैद्युभैः ॥१७॥

एकादशाक्षरैः पादैस्त्रिपाद् (१) विराड् नाम गायत्री
भवति । द्वितीयमित्यनुवर्त्तनीयं (१) । तत्रोदाहरणम् ।

१ ऋग्नेद-प्रथममण्डल-द्वादशाक्षरीक-पञ्चषष्टितमसूक्तस्य प्रथमा ऋचियम् । इय
दास्या साधुसाचारक्षता बाष्पा । ‘धीरा’ मेधाविनो देवा, ‘सुजोषा’ समान-
प्रीतय मन्त, ‘वे अग्ने तां’ ‘पदै’ मार्गं पादस्तैर्लाङ्कनै, ‘राड्यन्’ अन्वगमन् ।
कीदृशं, ‘पुश्या’ अपहृतेन पशुना सह, ‘तायुं’ स्त्रेणमिव, ‘गुह्या चतन्तुं’ अत्रूपायां
गुहायां गच्छन्तं, ‘नमोयुजानं’ स्विसंक्षणमग्नमाग्ना संयुजानं, ‘नमो वचन्तं’ देवेभ्यो
स्विसंक्षन्त । ‘यजत्राः’ यजनीया, ‘विश्वे’ सर्वे देवा, ‘वे अग्ने’ ‘तां’ तां, ‘उपसी-
दन्’ समीपमग्रापनुवन्, ‘दृश्या’, इत्यर्थे ॥१॥

१ त्रिपात् शब्द इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

१ द्वितीयमित्यनुवर्त्तनीये इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

* दुह्योयन्मि चधितये युवाकुं राये च नो मिमीतं वाज-
वत्यै ।

इये च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥ ऋ० । १म० । १७अ० ।
१२०सू ॥ ९ ॥ (१)

इति गायत्राधिकारः ॥

(अथ उष्णिगधिकारः ।)

(१८) उष्णिग् गायत्रौ जागतश्च ॥१८॥

यत्र गायत्रावष्टाक्षरी (१)पादौ, जागतश्च द्वादशाक्षरः, एवं
त्रिभिः पादैरुष्णिग् नाम छन्दी भवति । अत्र च क्रमो न
विवक्षितः । पादसङ्ख्यामात्रं विधीयते ॥

(१०)ककुम्भध्ये चेदन्यः ॥१९॥

गायत्रयो. (१) पादयोर्मध्ये जागतश्चेत् पादौ भवति, तदा सा
उष्णिक् ककुप्सञ्ज्ञां लभते ॥ तत्रोदाहरणम् ।

१ ऋग्वेद-प्रथममण्डल मन्द्रशांडवाक-विगत्यधिकमततमपूङ्गम्य नवमी ऋग्नि
यम् । इयद्वास्या सौयशाचार्यकृता व्याख्या । हे अश्विनौ 'दुवाकु' युवा, कानयमाना
कोतार, 'मिचधितये' बभ्रुजनरक्षणार्थं, 'दुह्योयन्' दुग्धसङ्कान्तात् घनानि प्रापनु-
यन्ति । अत 'न' अस्मान् अयि, 'वाजवत्यै' वाजयुक्ताय, 'च', 'राये' घनाय,
'मिमीत' कुषत । अत्रम्य खोदभ्यो बलदुक्त धर्मं जीयुक्तमश्च प्रयच्छतमिति
निष्कृष्टार्थं ॥ ९ ॥

१ यत्राष्टाक्षराविति अ, ग विहितपुस्तकपाठः ।

० गायत्रा इति अ, विहितपुस्तकपाठः ।

* सुदेवः संमहाऽसति सवीरो नरो मरुतः स मर्त्यः । .

यं चायध्वे स्याम ते ॥ ऋ० पू० ४ अ० ५४ सू० ॥ १५ ॥ (१)

(११) पुरउष्णिक् पुरतः ॥ २० ॥

पुरतश्चेज्जागतः पादः स्यात्, (१) गायत्री च परतः, तदा सा
पुरउष्णिकसञ्ज्ञां लभते (२) ॥ तत्रोदाहरणम् ।

* अप्स्वन्तरमृतमपसु भेषजमपामुत प्रशस्तये ।

देवा भवत वाजिनः ॥ ऋ० १ म० ५ अ० २३ सू० ॥ १८ ॥ (३)

१ ऋग्वेद-पञ्चममण्डल-चतुर्थानुवाक-चतुष्पञ्चाशत्तमसूक्तस्य पञ्चदशो ऋगियम् ।
इयद्यास्या मायणाचार्यकृता व्याख्या । हे 'भमन्' पूजित मरुतां गण, 'सुदेव' कला
णमरुतमञ्जुकदेवोपेत, 'असति' भवति । हे 'नर' नेतारो हे मरुत, 'स', 'मर्त्य',
'सुवीर' भीमनपुमाद्युपेतस्य, 'असति' भवति । 'यं मर्त्यं', 'चायध्वे' पालयध्वे, य एवं
भवति 'ते' वधं, 'स्याम सुयदीया ॥ १५ ॥

२ म एव जागत पाद प्रथमये क्ववतीति ख, चिह्नितपुस्तकपाठ ।

३ पुरउष्णिक् नाम भवतीति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठ । पुलकान्तरपाठय ।

४ ऋग्वेद प्रथममण्डल-पञ्चमानुवाक यथोविशसूक्तस्य एकौनविंशो ऋगियम् ।
इयद्यास्या मायणाचार्यकृता व्याख्या । 'अपसु' जलोप, 'अन्' मध्ये, 'असत' पीडूप,
वर्षने । मरुत अपसु 'भेषज' औषध वर्षते । 'उत' अपिच, नादगीनी अपा
देवतानां 'प्रशस्तये' प्रशंसायं, 'देवा' हे ऋत्विगादयो ब्राह्मणा, 'वाजिन' धेगवन्त,
'भवत गोपु' कृति कुरत इत्यर्थं ॥ १८ ॥

(१९) परोष्णिक् परः (१) ॥२१॥

जागतः (१) पादः परयेद् भवति, पूर्वो च गायत्री, (१) तदा परोष्णिक् नाम भवति (४) । “उष्णिग्गायत्री जागतय” (३।१८) इत्यनेन गतार्थमेतत्, विशेषसञ्ज्ञा विधानार्थं पुनरुच्यते । प्रथमसूत्रे उष्णिग्ग्रहणमधिकारार्थम् ॥ तत्रोदाहरणम् ।

ॐ वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यज्ञो ।

अस्मि धेहि जातवेदो महि यवः ॥ ऋ०।१म०।१३अ०।

७६सू० ॥४॥ (१)

(२०) चतुष्पादपिभिः ॥२२॥

सप्ताचरैश्चतुभिः पादैरुष्णिगेव भवति ॥ तत्रोदाहरणम् ।

१ परत इति छ, ग, चिह्नितपुलकपाठ, पुलकान्तरपाठय ।

२ जागतो द्वादशाक्षर इत्यर्थ ।

३ गायत्री अष्टाक्षरावित्यर्थ ।

४ य एव जागत' षट् परतयेद्भवति, पूर्वो च गायत्री, तदा परोष्णिक् नाम छन्दो भवति इति छ, ग, चिह्नितपुलकपाठ ।

५ ऋग्वेद-प्रथममण्डल वयोदर्शातुवाकैकोनाशीतितमसूक्तस्य चतुर्थीं ऋगियम् । रथक्षास्या मायणाचार्यकृता व्याख्या । ये 'सहसो यज्ञो बलस्य पुत्र 'अग्ने,' 'गोमत' षडभिर्गोभिर्भुङ्क्ष्व, 'वाजस्य' अत्रस्य 'ईशान' ईश्वर, लमसि । अत 'अग्ने' अस्मान्, ये 'जातवेद' जातधन, जाताना वेदित, वा, अग्ने 'महि प्रभूत, 'यव' अत्र, धेहि' स्थापय ॥ ४ ॥

॥ नदं चतुर्दन्तीनां नदं यो युवतीनाम् ।

पतिं वो अघ्नानां धेनूनामिपुधासि ॥ (ऋ० ८।५८।२)

इत्याख्यगधिकारः ॥

(अथाउष्टुषधिकारः ।)

(२१) अनुष्टुब् गायत्रैः ॥२३॥

चतुष्पादित्यनुवर्त्तते । 'गायत्रैः' अष्टाक्षरै पादैः, चतुष्पा-
च्छन्दः, अनुष्टुप्सञ्ज्ञं भवति । तत्रोदाहरणम् ।

॥ गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतु उदुंशमिव येमिरे ॥ ऋ० १०।
३३० १०सू ॥ १ ॥ (१)

(२२) त्रिपात् क्वचिज्जागताभ्याञ्च ॥२४॥

अनुष्टुबित्यनुवर्त्तते । गायत्रयहणञ्च । गायत्रिण (१) एकेन
पादेन, दाभ्यां जागताभ्यां (२), क्वचित् त्रिपादनुष्टुबेव स्यात् (३) ॥

१ ऋग्वेद-प्रथममण्डल-दन्तीपाठवाक्ये दशमसूत्रस्य प्रथमा ऋगियम् । इयथास्या
भाष्यकार्यकृता व्याख्या । हे 'शतक्रतो' षड्कर्षेण, षड्प्रश्न, वा, इन्द्र त्वां 'गाय
त्रिण' उद्गाताः, 'गायन्ति' स्तुवन्ति । 'अर्किण' 'अर्चन्त्येते मूलपुत्रा' होताः, 'अर्क'
'अर्चन्त्येतिन्द्र', 'अर्चन्ति' इत्येतेर्त्तन्त्यैः प्रशंसन्ति । 'ब्रह्माण' ब्रह्मप्रभृतय इतरे
ब्राह्मणाः, त्वां 'उदुंशमिव' उद्गतिं प्रापयन्ति । अतश्च दृष्टान्तः । 'उदुंशमिव' यथा
वशापे नन्दनं शिष्टिपदं प्रौढं वशमुद्गतं कुर्वन्ति, यथा वा सन्मार्गवर्तिनः स्वकीय
कुलमुद्गमं कुर्वन्ति, तद्वत् ॥ १ ॥

२ गायत्रे च अष्टाक्षरैरेत्यर्थः ।

३ जागताभ्यां द्वादशाक्षराभ्यामित्यर्थः ।

४ अकाराद्गायत्रयहणञ्च गायत्रेऽर्केन मतो दाभ्यां जागताभ्यां क्वचित् त्रिपादनुष्टुब्
भवतीति च, अ, विशिष्टपुष्पकपाठः ।

(५९) मध्येऽन्ते च ॥२५॥

जागतयोः पादयोर्मध्येऽन्ते च यदा गायत्रः (१) पादो भवति,
तदाप्यनुष्टुबेव स्यात् । मध्यपक्षे उदाहरणम् ।

* प्रपूष्ण प्रधन्व वाजसातये ।

पवित्राणि सचक्षणिः ।

द्विपन्तरध्या ऋणया इयसे ॥

अन्तपक्षे उदाहरणम् ।

* मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणे नो मा कुत्रा नो गृहेभ्यो
धेनवो गुः ।

स्तनाभुजो अशिञ्ची ॥ ऋ० । १म० । १७अ० । १२०

सू० ॥ ८ ॥ (९)

इत्यनुष्टुबधिकारः ॥

१ जागतयोर्द्वादशाक्षरयो गायत्रोष्टाक्षर इत्यर्थः ।

१ ऋग्वेद प्रथममण्डल सप्तदशाहुवाक विश्वपिकशततमखङ्कृत्य अष्टमी अग्नि
यम् । इयद्यास्या सायणाचार्यकृता व्याख्या । से अश्विनौ 'अमित्रिणे' मितराहित्य
यत्, 'कस्मै'चिदपि शतवे न अस्मान्, माऽभिधात' आभिमुख्येन मा श्वस्यापयत् ।
अपिच 'न अस्माक, 'गृहेभ्य', सकाशात्, 'स्तनाभुज स्तनैर्वत्पान मनुष्याश्च पाल-
यन्त्य', धेनव , 'अशिञ्ची शिशुना वत्येन रक्षिता' सत्य, 'कुव चित् अस्माभिरगम्ये
प्रदेशे, 'मा गु' मात्रच्छन्दः ॥ ८ ॥

कार्यविशेषान्तरावहृतया निरयकाशात् कतिपयानामुवा मण्डलनिर्देशादिकार्य-
नृजातम् । तदस्य पुनर्मुद्रणमये तदर्थं सुधीभिर्यतनोपमिति विज्ञप्तिः ।

(अथ वृहत्याधिकारः ।)

(१०) वृहती जागतस्तयश्च गायत्राः ॥ २६ ॥

एको जागतः पादः, तयश्च गायत्राः(१), तदा वृहती नाम छन्दो भवति ॥

(१०) पथ्या पूर्वश्चेत्तृतीयः ॥ २७ ॥

वृहतीत्यनुवर्त्तते । पूर्वः पादो जागतो यदि तृतीयो भवति, अन्ये गायत्राः, तदा असौ वृहती पथ्या नाम छन्दो भवति ॥

(११) न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः ॥ २८ ॥

पूर्वश्चेदित्यनुवर्त्तते । पूर्वश्चेज्जागतः पादो द्वितीयो भवति, शेषाश्च गायत्राः, तदा न्यङ्कुसारिणीनाम्नी वृहती भवति ॥

(१२) स्कन्धोयीवी क्रौष्टुकेः ॥ २९ ॥

इयमेव न्यङ्कुसारिणी क्रौष्टुकेराचार्यस्य मतेन स्कन्धोयीवी नाम छन्दो भवति । आचार्यग्रहणं पूजार्थम् ॥

(१३) उरोवृहती यास्कस्य ॥ ३० ॥

इयमेव न्यङ्कुसारिणी यास्कस्याचार्यस्य मतेन उरोवृहतीनाम्नी (१) भवति ॥

१ जागतगायत्रशब्दाभ्यामत्र सर्वत्र द्वादशाक्षराष्टाक्षरयोर्षडण बोद्धव्यम् ।

१ उरोवृहती नामेति छ, ग, चिक्लिप्तपुस्तकपाठः ।

(११) उपरिष्ठाद् बृहत्यन्ते ॥ ३१ ॥

यदा जागतः (१) पादोऽन्ते भवति, शिपाय गायत्राः, तदा उपरिष्ठाद्बृहती नाम भवति ॥ तत्रोदाहरणम् ।

मखायस्वा ववमहे देवं मर्त्तास ऊतये ।

अपां नपातं सुभगं सुदी धितिं सुप्रतूर्त्तिमनेहसं ॥ ऋ० १।१।११ ॥

(१२) पुरस्ताद्बृहती पुरः ॥ ३२ ॥

स एव जागतः पादः पूर्वये झवति, शिपाय गायत्राः, तदा पुरस्ताद्बृहती नाम भवति । “बृहती जागतभ्रयय गायत्राः (३।२५)” इत्यनेनैव गतार्थमितत् (१) सञ्ज्ञाविशेषदर्शनार्थं (२) पुनरुच्यते ॥

(१३) क्वचिन्नवकाश्चत्वारः ॥ ३३ ॥

क्वचिद् वेदे नवाचरायत्वारः पादा दृश्यन्ते, सापि बृहत्त्वेव तत्रोदाहरणम् ।

तं त्वा वयं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुपृदिम ।

देवेभ्यस्वा सधमादमम्रभ्यं त्वा सधमादम् ॥ ऋ० १। १८। ११ ॥

१ एव जागत इति च म. चिहितपुस्तकपाठः ।

२ गतार्थत्वादिति च. चिहितपुस्तकपाठः ।

३ सञ्ज्ञाविशेषदर्शनार्थमित्ति पुस्तकान्तरपाठः ।

(१३) वैराजौ गायत्रौ च ॥ ३४ ॥

यत्र वैराजौ पादौ, पूर्वौ, दशाक्षरी भवतः, ततो गायत्री, च सापि(१) वृहती ॥

(१९) त्रिभिर्जागतैर्महावृहती ॥ ३५ ॥

त्रिभिर्जागतैः पादैश्छन्दो महावृहतीनाम् ॥

(२०) सतीवृहती ताण्डिनः ॥ ३६ ॥

इयमेव वृहती ताण्डिन आचार्यस्य मते सतीवृहती नाम भवति ॥

इति वृहत्यधिकारः ॥

(अथ षडङ्गाधिकारः ।)

(२१) षडङ्गिर्जागतौ गायत्रौ च ॥ ३७ ॥

यदा द्वौ जागतौ पादौ, तथा गायत्रौ च, (२) तदा षडङ्गिर्नाम छन्दः ॥

(२२) पूर्वोच्चेदयुजौ सतःषडङ्गिः ॥ ३८ ॥

यदा (२) पूर्वोद्दिष्टौ पादावयुजौ भवतः, प्रथमद्वितीयौ पादा जागतावित्यर्थः । द्वितीयचतुर्थौ च गायत्रौ, तच्छन्दः सतः षडङ्गिर्नाम ॥

१ सापि(१) पापोति च, इ, चिह्नितपुस्तकपाठः । अत्र सर्वत्र वैराजगायत्रदशधा दशाक्षराहाक्षरयोर्दश हीदृशम् ।

२ पादौ भवतस्ततो गायत्रौ चेति च चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ चचेति च, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(०) विपरीतौ च ॥ ३८ ॥

यदा तावेव पादौ विपरीतौ भवतस्तदापि सतःपङ्क्तिरेव । अथमर्थः, प्रथमद्वितीयौ पादौ गायत्रौ, द्वितीयचतुर्थौ जागतौ ॥

(१) आस्तारपङ्क्तिः परतः ॥ ४० ॥

यदा जागतौ पादौ, परौ भवतः^(१), गायत्रौ च पूर्वौ, तदा आस्तारपङ्क्तिर्नाम ॥

(२) प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः ॥ ४१ ॥

यदा जागतौ पादौ पूर्वौ भवतः, गायत्रौ च परतः, तदा प्रस्तारपङ्क्तिर्नाम ॥ “पङ्क्तिर्जागतौ गायत्रौ च (३।३७) इत्यनेन गतार्थमिदं, सञ्ज्ञाविशेषज्ञापनार्थं पुनरुच्यते ॥

(३) विष्टारपङ्क्तिरन्तः ॥ ४२ ॥

यदा जागतौ पादौ मध्ये भवतः, आद्यन्तयोश्च गायत्रौ, तदा विष्टारपङ्क्तिर्नाम ॥

(४) संस्तारपङ्क्तिर्वह्निः ॥ ४३ ॥

यदा तावेव जागतौ पादौ वह्निर्भवतः, मध्ये च गायत्रौ, तदा संस्तारपङ्क्तिर्नाम च्छन्दः ॥

(२४) अक्षरपङ्क्तिः पञ्चकायत्वारः ॥४४॥

पञ्चाक्षरैश्चतुर्भिः पादैरक्षरपङ्क्तिर्नाम च्छन्दः । ननु चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिच्छन्दः, तत् कथं पञ्चकायत्वार इत्युच्यते । तत्रोत्तरम् । “द्वावप्यल्पशः” (३।४५) इत्यस्मात् सिंहावस्योक्तिन्यायेनाल्पग्रहणमनुवर्त्तते, तेन पङ्क्तेरल्पत्वं विधिपात् प्रतिपादितं भवति ॥

(२५) द्वावप्यल्पशः ॥४५॥

पञ्चग्रहणमनुवर्त्तते । पञ्चाक्षराभ्यां पादाभ्यां अल्पशः-पङ्क्तिर्नाम च्छन्दो भवति, क्वचिदेव विदे न सर्वत्र ॥

(२६) पदपङ्क्तिः पञ्च ॥४६॥

पञ्चका इत्यनुवर्त्तते । यदा पञ्चाक्षराः पञ्च पादा भवन्ति, तदा पदपङ्क्तिर्नाम च्छन्दः ॥

(२७) चतुष्कपट्कौ त्रयश्च ॥४७॥

षण्णारः, पञ्चका इत्यनुकर्षणार्थः । यदा प्रथमसुरक्षरः पादः, द्वितीयः षडक्षरः, ततस्तयः पञ्चाक्षरः, तदा पञ्चपदा पङ्क्तिरेव ॥

(२८) पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः ॥४८॥

पञ्चभिरष्टाक्षरैः पादैः पथ्या नाम पङ्क्तिर्भवति । पथ्योदाहरणम् ।

अक्षरमीमदन्त हीति ॥ (ऋ० १।८२।२॥

इति षड्भ्यधिकारः ॥

(अथ त्रिष्टुब्जमत्यधिकारः ।)

(^{८०}) जगती षड्भिः ॥ ४६ ॥

गायत्रैरित्यनुवर्त्तते । गायत्रैः षड्भिः पादैर्जगतीनाम-
च्छन्दो भवति ॥

(^{८१}) एकेन त्रिष्टुब् ज्योतिष्मती ॥ ५० ॥

त्रिष्टुभः प्रस्तुतत्वात् प्रत्यासत्तेश्च तस्या एव मन्वन्थः । एकेन
त्रैष्टुभेन पादेनाधिकाराच्चतुर्भिर्गायत्रैः पञ्चपात्रिष्टुब्, ज्योति-
ष्मती नाम(^१) । त्रैष्टुभेन मह पञ्चभिर्गायत्रैरित्युक्ते चत्वार-
एव गायत्राः पादा लभ्यन्ते । यद्योपाध्यायेन मह पञ्च शिष्या-
श्रागता इत्युक्ते उपाध्यायपञ्चमाः प्रतीयन्ते ॥

(^{८२}) तथा जगती ॥ ५१ ॥

एकेन जागतेन, पादेन, चतुर्भिर्गायत्रैः, पञ्चपाञ्जगती,
ज्योतिष्मती नाम(^२) ॥

१ एकेनेति "पय्यापञ्चभिर्गायत्रैः (१।४३) इत्यतो गायत्रपदस्य प्रस्तुतत्वात् प्रत्यास-
त्तेश्च तस्यैव मन्वन्थः । गायत्रैरेकेन पादेनाधिकाराच्चतुर्भिर्गायत्रैः पञ्चपात्रिष्टुब्
ज्योतिष्मती नामेति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ एकेन गायत्रेण पादेन चतुर्भिर्गायत्रैः पञ्चपाञ्जगती नाम जगती भवति इति च,
चिह्नितपुस्तकपाठः । अ, चिह्नितपुस्तकपाठे ज्योतिष्मतीत्यस्य विशेषः ।

(८२) पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन ॥ ५२ ॥

प्रथमेन चैष्टुभेन पादेन, शेषैश्च गायत्रैः, पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम त्रिष्टुब् भवति । पूर्वैश्चैव गतार्थत्वाद् विशेषसञ्ज्ञाज्ञापनार्थमिदम् । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम् । तेनाद्येन जागतेन पादेन, चतुर्भिश्च गायत्रैः, पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम जगती भवति^(१) ॥

(८३) मध्येज्योतिर्मध्यमेन ॥ ५३ ॥

यदा मध्यमस्त्रैष्टुभः पादो भवति, उभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्री, तदा मध्येज्योतिर्नाम त्रिष्टुब् भवति । मध्येज्योतिरित्यलुक्-समासः । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयं । तेन मध्यमेन जागतेन उभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्री (९) तदा मध्येज्योतिर्नाम जगती भवति^(१) ॥

(८४) उपरिष्टाज्ज्योतिरन्तेन ॥ ५४ ॥

यदा चत्वारो गायत्राः पादा भवन्ति, अन्ते च चैष्टुभः, तदा

१ प्रथमेन गायत्रेण पादेन शेषैश्च चैष्टुभैस्त्रिभिः पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुब् नाम भवति । पूर्वैश्चैव गतार्थत्वाद् विशेषसञ्ज्ञाज्ञापनार्थमिदम् । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम् । तेनाद्येन गायत्रेण पादेन द्विभिर्जागते पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम जगती इति च चिह्नितपुनरुपाठः ।

उपरिष्ठाञ्ज्योतिर्नामं त्रिष्टुब् भवति । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम् । तेनान्तेन जागतेन, शेषैश्च गायत्रैश्चतुर्भिः, उपरिष्ठाञ्ज्योतिर्नामं जगती भवति^(१) ॥

(१९) एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमती ॥ ५५ ॥

यदैकः पञ्चाक्षरः पादो भवति, त्रयश्च पङ्क्तराः, तदा शङ्कुमती नामं गायत्री^(१) । छन्दोग्रहणे प्रकृते, पुनश्छन्दोग्रहणं छन्दोमात्रप्रतिपत्त्यर्थं । तेन सर्वेषु छन्दःसु पञ्चाक्षरैकपादलक्षिता शङ्कुमती भवति । इतरथा ह्यनन्तरं सम्प्रत्ययः स्यात्^(२) ॥

(२०) षट्के ककुम्भती^(३) ॥ ५६ ॥

एकस्मिन् षट्क्षरे पादे, अन्येषु यथालक्षणमुपांतीषु, छन्दोमात्रं ककुम्भती नाम^(४) भवति ॥

(२१) त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्या ॥ ५७ ॥

यदाद्यन्तो पादौ बह्वक्षरी, मध्यमोऽल्पतराक्षरः^(१), तदा त्रिपादणिष्ठमध्या सती पिपीलिकमध्या नाम भवति । अयमर्थः,

१ यदा त्रयक्षरीषु पादाः भवन्ति, तेषु च गायत्रक्षरोपरिष्ठाञ्ज्योतिर्लिष्टुब् नाम भवति । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम् । तेनान्तेन गायत्रेण शेषैश्च जागतेर्लिप्तिरुपरिष्ठाञ्ज्योतिर्जगती नाम भवति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठ ।

२ यदैकः पञ्चाक्षरः पादो भवति त्रयश्च दादशाक्षरास्तदा शङ्कुमतीजगतीनामं छन्दो भवति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठ ।

३ ह्यनन्तरमेव मत्तुपप्रत्ययं स्यात् इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठ ।

४ ककुम्भती इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठ । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ छन्दोमात्रेण ककुम्भती नाम जगती इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठ ।

६ मध्यमोऽल्पतराक्षर इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठ ।

आद्यन्ती पादौ अष्टाक्षरी (१), मध्यमस्यक्षरः, एवं त्रिपादु
गायत्री पिपीलिकमध्या नाम भवति (२) । एवं चतुरक्षरे पञ्चा-
क्षरेऽपि मध्यमे पादे पिपीलिकमध्या सिद्धाति । यत् किञ्चि-
त्त्रिपाच्छन्दः (३), लघुमध्यमपादं, तत्सर्वं पिपीलिकमध्यमुच्यते ॥

(८८) विपरीता यवमध्या ॥ ५८ ॥

आद्यन्ती पादौ लघुक्षरी, मध्यमश्च बह्वक्षरः, सा गायत्री
यवमध्या नाम भवति । एवमुष्णिगादिष्वपि योज्यम् ॥

(८९) जनाधिकेनैकेन (४) निवृद्धुरिजौ ॥ ५९ ॥

चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, एकेनाक्षरेण न्यूनैः, सा निह-
दिति विशेषसञ्ज्ञां लभते । एकेनाधिकेन भुरिति । एव-
मुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

(९०) द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ ॥ ६० ॥

जनाधिकयहणमनुवर्त्तते (५) । द्वाभ्यामक्षराभ्यां जनाधि-
याभ्यां (६) गायत्री यथाक्रमं विराट्स्वराट्-सञ्ज्ञा भवति (७) ।

१ पादौ षडक्षरौ इति पुनःकालपाठः ।

२ आद्यन्ती पादौ एकादशाक्षरौ मध्यमः षडक्षरः, एव त्रिपादुष्णिक् पिपी-
लिकमध्या इति अ, ग, चिञ्जितपुनःकपाठः ।

३ यत् किञ्चिच्छन्द इति अ, चिञ्जितपुनःकपाठः ।

४ यद् जनाधिकेनैकेनेति पुलकान्तरपाठः ।

५ यद् जनाधिकयहणमनुवर्त्तते इति क, चिञ्जितपुनःकपाठः ।

६ यद् जनाधिकाभ्यामिति क, चिञ्जितपुनःकपाठः ।

७ गायत्र्यादीनि यथाक्रमेण विराट्स्वराट्-सञ्ज्ञानि भवन्तीति पुनःकाल-
पाठः ।

(८९) आदित. सन्दिग्धे ॥ ६१ ॥

यदा पङ्क्तिगत्यत्तरं छन्दो भवति, तदा किं प्रतिपत्तव्यं, किं गायत्री स्वराट्, उत (१) उष्णिग्विराडिति । एवं सन्दिग्धे सति छन्दसि आदिभूतात् पादात् निर्णयः कर्त्तव्यः । यदि प्रथमः पादो गायत्रस्तदा (२) गायत्रेवासौ । अथोष्णिहस्तदोष्णिगिति । एवं सर्वत्र ॥

(९०) देवतादितश्च ॥ ६२ ॥

इदमपरं निर्णयनिमित्तमुच्यते । सन्दिग्धे छन्दसि देवतादेय निर्णयः कर्त्तव्यः । 'आदि'ग्रहणं स्वरादिपरिग्रहार्थम् । कस्य छन्दसः का देवता यथा निर्णयः कर्त्तव्यः । इत्यपेक्षायामिदमुच्यते ।

(९१) अग्निः सविता सोमो वृहस्पतिर्वरुण इन्द्रो-
विश्वेदेवाः (३) ॥ ६३ ॥

गायत्र्यादीनां जगतीपर्यन्तानां यथाक्रममग्न्यादयो देवता वेदितव्याः । तत्र सन्दिग्धे छन्दसि, यदाऽऽग्नेयं तदा गायत्री, यदि सावित्रं तदोष्णिक् । एवं सर्वत्र । वैदिकेष्वेव छन्दसु निह-

१ उताद्यो इति पुलकान्तरपाठ ।

२ यदि प्रथमः पादो गायत्र्यास्तदा इति छ, म, विक्रितपुलकपाठ । यदा प्रथमः पादो गायत्र्यास्तदेति पुलकान्तरपाठ ।

३ मिमांसकाना इन्द्रो विश्वेदेवा देवता इति छ, विक्रितपुलकपाठ ।

द्गरिजौ, तथा विराट्स्वराजौ दृश्येते, न लौकिकेषु । अतो लौकिकेषु^(१) सन्देहाभावान्निर्णयनिमित्तभूता देवतादयो नेथन्ते ।

(६५) स्वराः षड्जादयः ॥ ६४ ॥

षड्जर्षभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-धैवत-निषादाः स्वरा गायत्र्यादिषु क्रमेण द्रष्टव्याः ॥

(६६) सित-सारङ्ग-पिसङ्ग-कृष्ण-नील-लोहित-गौरा वर्णाः ॥ ६५ ॥

गायत्र्यादिषु क्रमेण वर्णा वर्णनिर्णयनिमित्तमभिधीयन्ते ॥

(६७) आग्निवेश्य-काश्यप-गौतमाङ्गिरस-भार्गवं-कौशिक-वाशिष्ठानि गोत्राणि इति ॥ ६६ ॥

गायत्र्यादीनां क्रमेणैतानि गोत्राणि, भवन्तीति वाक्यशेषः । श्यामान्यतिच्छन्दांसि, रोचनामाः कृतयः^(१), इत्येषमधीयते-तिच्छन्दमाः^(२) । तयोपपद्यते । ऊतीनामतिच्छन्दसाश्च निहद्गरिजौर्विराट्स्वराजौ च प्रदेशाभावात् कथित्वान्ति संशयः ।

१ त.गो लौकिकेषु इति अ, न, विहितपुस्तकपाठ । अतो लौकिकेषु इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ अम रोचनामा इत्ययं श्यामान्यतिच्छन्दांसि इति अ, विहितपुस्तकपाठः ।

३ इत्येषमधीयते इत्ययं अ, अ, विहितपुस्तकपाठः ।

यस्य निर्णयनिमित्तं वर्णविन्यासः क्रियते, (१) तदपि ऋषि-
देवता स्वर-वर्णानां ज्ञानाविशेषसमिच्छन्ति छान्दसाः (२) ॥

इति भट्टहलायुधकृतौ छन्दोवृत्तौ (१) तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थोऽध्यायः ।)

(९८) चतुःशतमुत्कृतिः ॥ १ ॥

चतुरधिकं शतं चतुःशतं । मध्यमपदलोपी समासः । अथवा
चत्वारि च शतञ्च चतुःशतं । इन्द्र-समासः । कर्मधारयपञ्चम्यु(९)
नेष्यते । तत्र चतुःशतानीति प्राप्नोति । यत्र चतुःशतमचराणां
सङ्ख्या भवति, तत्, उत्कृतिर्नाम छन्दः ॥

(९९) चतुरश्रतुरस्यजेदुत्कृतेः ॥ २ ॥

चतुःशताचराच् छन्दसः क्रमेण चतुरश्रतुरः ऋङ्स्वादिभिधान्
त्यजेत् । एतदुक्तमभवति, उत्कृतेरारभ्य चतुर्भिश्चतुर्भिश्चतुर्भि-
र्नूनानि छन्दांसि अन्यानि स्यापवेत्, अष्टचन्द्राणि अष्टचन्द्रं वावत् ॥

(१००) तान्यभिसंव्याप्रेभ्यः ऋङि ॥ ३ ॥

'तानि' उत्कृतेरनन्तराणि छन्दांसि, ऋङ् स्मृ वि आङ् प्र

इत्येतेभ्यः पराणि कृतिसञ्ज्ञानि भवन्ति । 'तत्र शताक्षरं छन्दोऽ-
भिज्ञतिः । षण्णवत्यक्षरं, सङ्कृतिः । द्वात्रिंशत्यक्षरं, विकृतिः ।
अष्टाशोत्यक्षरम्, आकृतिः । चतुरशोत्यक्षरं, प्रकृतिः ॥

(१०१) प्रकृत्या च ॥ ४ ॥

उपसर्गवर्जितं शुद्धः कृतिशब्दः प्रकृत्या स्वरूपेणैवावतिष्ठति ।
तेनैतदुक्तं भवति, अशोत्यक्षरं, कृतिः (१) ॥

(१०२) धृत्यष्टि-शर्करो (१) जगत्त्व. ॥ ५ ॥

कृतेरधस्ताद्भूति अष्टि शर्करो जगती इत्येते शब्दाः क्रमेण
व्यवस्थापनीयाः ॥

(१०३) पृथक् पृथक् पूर्वत एतान्येवंपाम् ॥ ६ ॥

'एषां' धृत्वादीनां, 'पूर्वतः पृथक् पृथक्', 'एतान्येव' शब्द-
रूपाणि, विन्यसेत् । पृथक् पृथक्-यद्दणं प्रत्येकं पूर्वत्वज्ञापनार्थम् ।
अन्यथा हि समुदायपूर्ववृत्तित्वमेषां (२) स्यात् । तेनाद्यमर्थः,
धृतिशब्दात् पूर्वं धृतिशब्दः, अष्टिशब्दात् पूर्वमष्टिशब्दः,
शर्करीशब्दात् पूर्वं शर्करीशब्दः, जगतीशब्दात् पूर्वं
जगतीशब्दः ॥

१ अशोत्यक्षरं इत्येते कृतिसञ्ज्ञानि च, न विकृतिसञ्ज्ञानि च । पुस्तकान्तर-
पाठश्च ।

२ शर्करीति च, न, विकृतिसञ्ज्ञानि च । शर्करीति पुस्तकान्तरपाठः । इत्य-
मर्थं शर्करीशब्दप्रयोगं ज्ञेयम् ।

३ समुदायपूर्ववृत्तित्वमेषां इति च, न, विकृतिसञ्ज्ञानि च । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(१०४) द्वितीयं द्वितीयमतिः ॥ ७ ॥

अत्र द्वितीयं द्वितीयं शब्दरूपम् (१) अतिगन्दात् परतः प्रयोक्तव्यम् । एवं सत्युत्तरेषां छन्दसामेताः सवृज्जाः क्रमेण भवन्ति । तत्र षट्सप्तत्यक्षरम्, अतिधृतिः (२) । द्वासप्तत्यक्षरं, धृतिः । अष्टपद्यक्षरम्, अत्यष्टिः । चतुःपद्यक्षरम्, अष्टिः । पद्यक्षरम्, अतिगङ्गरी । षट्पद्याक्षरं, गङ्गरी । द्वापद्याक्षरं, अतिजगती । अष्टाचत्वारिंशदक्षरं, जगती ॥

(१०५) अत्र (१) लौकिकम् ॥ ८ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तिः । पूर्वेषां छन्दसां वैदिकत्वमेव । इतः प्रभृत्यर्थादीनां चूलिकापर्यन्तानां लौकिकत्वमेव । समान्यादीनामुत्कृतिपर्यन्तानां वैदिकत्वं लौकिकत्वञ्च । 'अत्र' वैदिकच्छन्दसां प्रस्तावे, प्रसङ्गाद् वेदवदनादिमुनिपारम्पर्यागतं श्रुतिपुराणेतिहासादिषु दृश्यमानमार्यादिदण्डकपर्यन्तं 'लौकिक' छन्दोजातमधिक्रियते । तन्मूलत्वात् काव्यस्य । काव्यञ्च कीर्तिरूपत्वादानन्दहेतुत्वाच्च पुरुषार्थः ॥

(१०६) आत्रैष्टुभाच्च यदार्पम् ॥ ९ ॥

आडभिविधौ । त्रिष्टुवेव त्रैष्टुभं, स्वार्थे तद्धितः । गायत्र्यादि-

१ शब्दस्य रूपमतिः इति अ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ षट्सप्तत्यक्षरं छन्दोतिधृतिरिति छ, अ, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठस्य ।

३ अथेति छ, अ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

त्रिष्टुप्पर्यन्तं यदार्पं छन्दीजातं, वैदिके व्याख्यातं, लौकिके च तत्, तथैव द्रष्टव्यं । किं तदार्पं ? चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । अष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् । द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुप् । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती । चत्वारिंशदक्षरा षड्भक्तिः । चतुस्रत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् । 'चः' समुच्चये ॥

(१०) पादश्चतुर्भागः (१) ॥ १० ॥

'चतुर्भागः' (१) चतुर्विंशत्यक्षराया गायत्र्याश्चतुर्थो भागः, पादसञ्ज्ञां लभते । गायत्र्याः षड्क्षरः पादः । एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् (१) । समवृत्तविषयमेतत् ॥

(१०) यथावृत्तसमाप्तिर्वा ॥ ११ ॥

यस्य वृत्तस्य यादृशैः पादैर्न्यूनाक्षरैरधिकाक्षरैर्वा समाप्तिर्दृश्यते, तस्य तादृशा एव पादा प्रहीतव्याः । 'वा'शब्दो व्यवस्थितविभाषा । उद्गतादिषु विषमवृत्तेषु चतुर्भागातिक्रमेणापि पादव्यवस्थादर्शनात् ॥

आदौ तावद् गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्ततः परम् ।

तृतीयमक्षरच्छन्दः (१) छन्दस्त्रेधा तु लौकिकम् ॥

१ पादश्चतुर्भाग इति पुनःकालपाठः ।

२ यदृशैः मात्राच्छन्दभाग इति पुनःकालपाठः ।

३ योऽत्र इति पुनःकालपाठः ।

४ तृतीयमक्षर इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

स एको गण (SS) । गकारोऽन्ते यस्य स गन्तो द्वितीयो गणः (HS) । गकारो मध्ये यस्य स गमध्वस्तृतीयो गणः (IS) । गकार आदिर्यस्य (I) स गादियतुर्थो गणः (JH) । नकारलकारो मिलितौ चत्वारो लघवो भवन्ति, स पञ्चमो गणः (HH) । एवं गणेषु सिद्धेषु इदानीमाख्यालक्षणं करोति ॥

(अथार्थाधिकारः ।)

(११) स्वरा अर्द्धाचार्यार्द्धम् ॥ १४ ॥

गणग्रहणमनुवर्त्तते । स्वरा इति सप्तानां सज्ज्ञा । यत्र प्रस्तारे गणाः सप्त भवन्ति, अर्द्धञ्च गणस्य, तदार्यार्द्धं निष्पद्यते । द्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव । समप्रविभागेऽर्द्धशब्दः । यद्येवम्, अर्द्धशब्दस्य अर्द्धं न पुंसकम् इत्यनेनैकदेशिसमासे सति पूर्वनिपातः प्राप्नोति ।] यथा, अर्द्धाटकम्, अर्द्धपलम्, अर्द्धखारी, इति । नैष दोषः । सत्यपि समप्रविभागत्वे सम्बन्धमात्रस्यात्र विवक्षितत्वात् समप्रविभागस्यार्द्धशब्दस्यैकदेशिसमासव्यभिचारदर्शनात् । यथा, तुलार्द्धेन गां क्रीणाति (१) ।

पणार्द्धक्रीतताम्बूलचवर्णाद् गर्विताननाः ।

अनभ्यासाद् गन्तुलाला यान्तेते वारयात्रिकाः ॥

तथा अत्र समप्रविभागत्वेऽप्यर्द्धशब्दस्यैकदेशिसमासदर्शनाच्च ।

१ अकार आदौ यद्येति पुष्पकाम्पराहः ।

१ यथा तुलार्द्धेन गां क्रीणाति । यथार्द्धेन गां क्रीणातीति च, विहितमुच्यते पाठः ।

अर्धचन्द्रं दधन्मूर्ध्नि पातु वः पार्वतीपतिः ।
कालकूटविषं हन्तुं सङ्गृह्णीतमिवाभृतम् ॥

तथाच ।

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम् ।

अर्धराज्यहरं मृत्युं यो न हन्यात् स हन्यते ॥

अर्धाक्षस्य लक्षणं कुर्वाण एवं प्रापयत्याचार्यः, यदार्थाया-
मवान्तरपादव्यवस्था नास्ति । तेन द्वीपादन्यस्मादित्यादौ गण-
त्रयस्यान्ते गुरुत्वं (१) न स्यात् ॥

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय भ्रष्टिति घटयति विधिरभिमतमभिसुखीभूतः ॥

(११) अत्रायुङ् न ज् ॥ १५ ॥

‘अत्र’ आर्याच्छन्दसि, ‘अयुग्’ गणः, प्रथमस्तृतीयः पञ्चमः
सप्तमय, ‘न जगणः’ मध्यगुरुर्न (१) कर्त्तव्यः । शेषास्तु कामतीऽत्र
भवन्ति ॥

(१२) षष्ठो ज् ॥ १६ ॥

आर्याच्छन्दसि षष्ठो गणो मध्यगुरुरेव (१) भवति । अत्रोदा-
हरणम् ।

१ अन्यस्मादपि, घटयति, इत्युभयत्र श्लोकारस्य मति पादान्तज्ञे, ‘गन्ते’ (१।१०)
इति गुरुत्वं भवेदिति भावः ।

१ मध्ये गुरुर्नेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

१ अत्रार्याच्छन्दसि षष्ठो गणो मध्ये गुरुरेवेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

म० १ ष० १ द्वि०१ द्वि०४ म०५ ज०६ नर्व०० गु०
 सा जयति जगत्यार्था देवी दिवमुत्पत्तिप्युरतिरुचिरा(१)।

द्वि०१ ज०२ ष०२ म०४ द्वि०५ ज०६ ए००गु०
 यादृश्यतेऽम्बरतले (१) कंसंबोधोत्पातविद्युदिव (१) ॥

(११४) न्त्वौ वा ॥ १७ ॥

पठ इत्यनुवर्त्तते । आर्थायाः षष्ठी गणः (॥३॥) सर्वलघुर्वा
 भवति ॥ ततोदाहरणम् ।

१ द्यामुत्पत्तिप्युरतिरुचिरेति क, विक्रितमुल्लकपाठ ।

२ या दृश्यते गगनतले इति पुल्लकान्तरपाठ ।

३ सा जयतीत्यस्य गणविभागदर्शनं यथा, 'सा जय' इति आदिगुर्वाङ्गकी म (३) गण एक १। 'तिजग' इति अन्तगुर्बमान् स (१५) गणो द्वितीय २। 'त्यार्था' इति द्विगुर्बको (५५) गणस्तृतीय ३। 'देवी' इति च द्विगुर्बको (५५) गणचतुर्थ ४। 'दिवमु' इति अन्तगुर्बको (५५) गण पञ्चम ५। 'पत्तिप्यु' इति मध्यगुर्बजं (५१) गण षष्ठ ६। 'रतिरुचि' इति चतुर्लघुर्बको (३३) गण सप्तम ७। 'रा' इति एको मुख । एवमाधाया प्रथमेर्द्धे गुरुमेता सप्तगणा भवन्ति । तत्र षष्ठी जगत् कर्तव्यं । अन्येषु चयोच्छाचार । 'यादृ' इति द्विगुर्बको (५५) गण एक १। 'श्यतेऽम्' इति मध्यगुर्बजं (५१) गणो द्वितीय २। 'रतले' इति अन्तगुर्बमान् स (५५) गणस्तृतीय ३। 'कसम्' इति आदिगुर्बको (५१) गणचतुर्थ ४। 'धोत्या' इति द्विगुर्बको (५५) गण पञ्चम ५। 'तविद्यु' इति मध्यगुर्बमान् ज (५१) गण षष्ठ ६। 'दि' इति एकलघुर्बको (१) गण सप्तम ७। 'व' इति एको (५) मुख, पादा नस्यलघोर्द्धेऽस्मानिदेगात् ।

दि०१ ज०१ दि०२ दि०३ दि०४ सर्व० ६ सर्व०७ गु०
 ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

रूपान्तरेण देवीं तामेव स्तौमि, संपदि किल महिपः (१)।

दि०१ म०१ म०२ म०३ म०४ म०५ ए०६ दि०७ गु०
 ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

पादस्पर्शसुखादिव मीलितनयनोऽभवद्यस्याः (२) ॥

(१५) न्लौ चैत् पदं द्वितीयादि । १८ ॥

षष्ठो गणः सर्वलघुयेद् भवति, तदा द्वितीयादक्षरादारभ्य पदं प्रवर्त्तते (१) । पूर्वमेवोदाहरणम् ।

१ मिथमहिप इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ रूपान्तरेणेत्यस्या गणविभागव्याख्यानदर्शनं यथा, 'रूपा' इति द्विगुणक (५) एको गणः । 'न्तरेण' इति ज (११) गणो द्वितीयः । देवी इति द्विगुणक (५) गणस्तृतीयः । 'तामे' इति च द्विगुणक (५) गणचतुर्थः । 'व न्लौ' इति च द्विगुणक (५) गण पञ्चमः । 'मि रूपदि' इति सर्वलघुमान् (११) गण षष्ठः । 'किल महि' इति अपर सर्वलघुमान् (११) गण सप्तमः । 'व' इति एको गुणः (१) । स्वमस्या प्रथमेऽर्धे गुरुद्वयं सप्त गणा भवन्ति । 'पाद' इति द्विगुणक (५) गण प्रथमः । 'स्पर्शसु' इति म (५) गणो द्वितीयः । 'खादिव' इति च म (११) गणस्तृतीयः । 'मीलित' इति पुनर्म (५) गणचतुर्थः । 'नयनो' इति च (११) गण पञ्चमः । 'म' इति एकलघुरूपो (१) गण षष्ठः । 'वद्य' इति द्विगुणरूपो (५) गण सप्तमः । 'स्या' इति एको गुणः ॥ इत्यमस्या उत्तरदलेपि गोपेता सप्तगणा जायन्ते । अस्या उभयदले एव षष्ठो गणः सर्वलघुरेवाभि, अतः सर्वलघुमती इत्यमपराधा वेदितया ।

एवं सर्वनायांश्चन्दसु वक्ष्यमाणेषु आर्यादाक्षरानुपरिव्यक्तमाहं निकगणानां विभागो यथासम्भव व्याख्येयः । विस्तारभयात् तत्र तयैतादृशगणविभागी दर्शितं, दर्शितं केवलं प्रकृतं स्यात् ।

३ षष्ठगणस्य चतुर्लघुरूपस्योदाक्षरभूतानां चतुर्षामक्षराणां मध्ये द्वितीयादक्षरादारभ्य सुषुक्तादि पदं प्रवर्त्तते इति स्पष्टाय । यथा, 'मि रूपदि' इति सर्वलघुरूपस्य

सर्वं १ ज०२ सर्वं २ म०४ द्वि०५ ए०६ द्वि०७ गु०
 | | | | 5 | | | | 5 | | 5 5 | 5 5 5

अनवरतवित्त-वितरण निर्जित-चम्पाधिपो मुञ्चः ॥

(११०) अन्त्ये पञ्चमः ॥ २० ॥

अन्ते भवमन्त्यं, दिगादित्वाद् यत् । अन्त्ये द्वितीयेऽर्धे पञ्चमयेद्
 गणः (॥३॥) सर्वलघुर्भवति, तदा प्रथमादिपदं प्रवर्त्तते । तत्रोदा-
 हरणम् ।

सर्वं १ म० २ द्वि० ३ म० ४ म० ५ ज० ६ म० ७ गु०
 | | | 5 | | 5 5 | | 5 | | 5 5 | 5 | 5

स जयति वाक्पतिराजः सकलार्थिमनोरथैक-कल्पतरुः ।

द्वि० १ ज० २ म० ३ द्वि० ४ सर्वं ५ ए० ६ म० ७ गु०
 5 5 | 5 | 5 | | 5 5 | | | 5 | | 5

प्रत्यर्थिभूत-पार्थिव-लक्ष्मीघृष्ठहरण-दुर्लसितः (१) ॥

(११५) पष्ठश्च ल् ॥ २१ ॥

अन्त्य इत्यनुवर्त्तते । 'अन्त्ये' द्वितीयेऽर्धे, मध्यगुरौ (१५१)
 सर्वलघौ (॥३॥) वां पष्ठे गणे प्राप्ते, तदपवादी लकारो विधीयते ।
 पूर्वमेवोदाहरणम् ॥

१ अस्या उदाहरणे घृष्ठहरेतिपष्ठमस्य सर्वलघुगणस्य प्रथमादक्षरात् खकारात्
 चारश्च पदोत्पत्तिः, न तु चतुर्थगणायप्यप्योभूतादक्षरात् । अतः प्रथमादिपद-
 प्रथिमतो आर्येणम् ।

सर्वं० १ द्वि०१ द्वि०२ स०४ द्वि०५ ए०६ द्वि०७ गु०

। । । । ५ ५ ५ ५ । । ५ ५ ५ । ५ ५ ५

मुखविपुला सौभाग्यं लभते स्तोत्र्याच्च माण्डव्यः (१) ॥

अन्तविपुला ।

द्वि०१ ज०२ स०२ म०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०

५ ५ । ५ । । । ५ ५ । । ५ ५ । ५ । ५ ५ ५

चित्तं चरन्ति हरिणोदीर्घदृशः कामिनां कलालापैः ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०२ सर्व०४ स०५ ए०६ सर्व०७ गु०

५ ५ । ५ । ५ ५ । । । । । ५ । । । । ५

नीवीविमोचनव्याजकथितजघना जघनविपुला (१) ॥

उभयविपुला ।

द्वि०१ सर्व०२ स०२ ज०४ द्वि०५ ज०६ म०७ गु०

५ ५ । । । । । । ५ । ५ ५ ५ । ५ । ५ । । ५

या स्त्री कुचकलसनितम्बमण्डले जायते मद्भाविपुला ।

द्वि०१ ज०२ स०२ ज०४ म०५ ए०६ म०७ गु०

५ ५ । ५ । । । ५ । ५ । ५ । । । ५ । । ५

गम्भीरनाभिरतिदीघलोचना भवति सा सुभगा (१) ॥

१ अत्र मुखे आद्यदन्ते 'स्निग्ध' 'च्छाया' 'शार्वा' इति शब्दशृङ्खलायाः शब्दपर्यन्तं पाक्षे विद्याम्यति, अत एव मुखविपुला नाम शब्दः, मुखशृङ्खला मुखप्राशस्त्यवती रमणी च मुखविपुला कथ्यते।

अत्रोच्यते । पथ्याविपुलालक्षणयोः सहानवस्थानलक्षण-
विरोधस्तेन मिश्रीभावो नास्ति । य एवांशो विपुलया स्पृष्टस्तेनैव
पथ्यात् नष्ट भवति । उभयाश्रयत्वात् पथ्यालक्षणस्य विपुला-
यास्तत्रांशेनापि प्रवेशो दुर्लभः । ततश्च पथ्यालक्षणेकांश-
वैकल्येऽपि तदन्यमात्रविषयत्वाद् विपुला भवत्येव । पथ्याचपल-
योश्च विरोधाभावाद् बाध्यबाधकभावी नास्ति । तत्रायं
सङ्ग्रहः ।

एकैवं भवति पथ्या विपुलास्तिस्त्रस्ततश्चतस्त्रस्ताः (१) ।
चपलाभेदैस्त्रिभिरपि भिन्ना इति षोडशार्थाः स्युः ॥
गीतिचतुष्टयमिदं प्रत्येकं षोडशप्रकारं स्यात् ।
सकल्येनार्थाणामशीतिरेव भेदाः स्युः (१) ॥

‘रतामि’ ‘रतिदो’ इत्यत्र च पादो न विद्याम्यति, अत्र इष मदाविपुला नाम अर्थो ।
कुषादिमहत्त्वादिलक्षणपुक्ता योपिष मदाविपुला उच्यते ।

१ तिस्रोविपुलाश्चतस्रश्चैता इति ष, ग, विहितपुस्तकपाठ । तिस्रो विपुला-
श्चतस्रश्च इति पुस्तकान्तरपाठ ।

२ अशीतिरेव विकल्पा स्मरति ष, ग, विहितपुस्तकपाठ । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

एका पथ्या, तिस्रो विपुलाः, मिलिता एताः, चतस्रो जाता । पुनरेता, चपला-
भेदतयै प्रत्येकं विशेषिता सप्तो द्वादशान्या अर्था आयन्ते । एताश्च सर्वा मिलिता
षोडशार्था भवन्ति । एष गीतिचतुष्टयमिदं तिस्रोऽर्थाः गीतिचैताश्च पूर्वोक्तषोडश-
भेदैर्विभिन्ना सप्त प्रत्येकं षोडशषोडशप्रकारात्, अर्था आयन्त ।, सर्वाश्चैता
पञ्चषोडशमहत्त्वादिना अर्था मिलित्वा अशीतिचतुष्टयम् । पुनरेता अशीति
रर्था चतुष्टयोर्भाष्यमेष क्रमेण नामोल्लेखेनापि विन्दस्यन्ते । अथा,

पथ्यार्था १ । आदिपुस्तार्था १ । अन्तविपुलार्था १ । उभयविपुलार्था ४ ।
मुच्यपथ्यापथ्या ५ । मुच्यपथ्यादिविपुलार्था १ । मुच्यपथ्यान्तविपुलार्था ७ ।
मुच्यपथ्यान्तविपुलार्था ८ । उभयपथ्यापथ्या १ । उभयपथ्यादिविपुलार्था १० ।

तेपामनुक्तोदाहरणान्यूह्यानि ॥

जघनचपलान्विपुलार्था ११ । जघनचपलोभयविपुलार्था ११ । महाचपलापथ्यार्था ११ ।
 महाचपलादिविपुलार्था १४ । महाचपलान्विपुलार्था १५ । महाचपलोभय-
 विपुलार्था १६ । गीतिपथ्यार्था १७ । गीत्यादिविपुलार्था १८ । गीत्यन्तविपु-
 लार्था १९ । गीत्युभयविपुलार्था २० । मुखचपलागीतिपथ्यार्था २१ । मुखचपला
 गीत्यादिविपुलार्था २२ । मुखचपलागीत्यन्तविपुलार्था २३ । मुखचपलागीत्युभय-
 विपुलार्था २४ । जघनचपलागीतिपथ्यार्था २५ । जघनचपलागीत्यादिविपुलार्था २६ ।
 जघनचपलागीत्यन्तविपुलार्था २७ । जघनचपलागीत्युभयविपुलार्था २८ । महा-
 चपलागीतिपथ्यार्था २९ । महाचपलागीत्यादिविपुलार्था ३० । महाचपलागीत्यन्त
 विपुलार्था ३१ । महाचपलागीत्युभयविपुलार्था ३२ । उपगीतिपथ्यार्था ३३ । उप
 गीत्यादिविपुलार्था ३४ । उपगीत्यन्तविपुलार्था ३५ । उपगीत्युभयविपुलार्था ३६ ।
 मुखचपलोपगीतिपथ्यार्था ३७ । मुखचपलोपगीत्यादिविपुलार्था ३८ । मुखचपलोप-
 गीत्यन्तविपुलार्था ३९ । मुखचपलोपगीत्युभयविपुलार्था ४० । जघनचपलोपगीति
 पथ्यार्था ४१ । जघनचपलोपगीत्यादिविपुलार्था ४२ । जघनचपलोपगीत्यन्तविपु-
 लार्था ४३ । जघनचपलोपगीत्युभयविपुलार्था ४४ । महाचपलोपगीतिपथ्यार्था ४५ ।
 महाचपलोपगीत्यादिविपुलार्था ४६ । महाचपलोपगीत्यन्तविपुलार्था ४७ । महा
 चपलोपगीत्युभयविपुलार्था ४८ । उद्गीतिपथ्यार्था ४९ । उद्गीत्यादिविपुलार्था ५० ।
 उद्गीत्यन्तविपुलार्था ५१ । उद्गीत्युभयविपुलार्था ५२ । मुखचपलोद्गीतिपथ्यार्था ५३ ।
 मुखचपलोद्गीत्यादिविपुलार्था ५४ । मुखचपलोद्गीत्यन्तविपुलार्था ५५ । मुखचपलो
 द्गीत्युभयविपुलार्था ५६ । जघनचपलोद्गीतिपथ्यार्था ५७ । जघनचपलोद्गीत्यादि
 विपुलार्था ५८ । जघनचपलोद्गीत्यन्तविपुलार्था ५९ । जघनचपलोद्गीत्युभयविपुलार्था ६० ।
 महाचपलोद्गीतिपथ्यार्था ६१ । महाचपलोद्गीत्यादिविपुलार्था ६२ । महाचपलोद्गी-
 त्यन्तविपुलार्था ६३ । महाचपलोद्गीत्युभयविपुलार्था ६४ । आर्धागीतिपथ्यार्था ६५ ।
 आर्धागीत्यादिविपुलार्था ६६ । आर्धागीत्यन्तविपुलार्था ६७ । आर्धागीत्युभयविपु-
 लार्था ६८ । मुखचपलार्धागीतिपथ्यार्था ६९ । मुखचपलार्धागीत्यादिविपुलार्था ७० ।
 मुखचपलार्धागीत्यन्तविपुलार्था ७१ । मुखचपलार्धागीत्युभयविपुलार्था ७२ । जघन
 चपलार्धागीतिपथ्यार्था ७३ । जघनचपलार्धागीत्यादिविपुलार्था ७४ । जघनचप-
 लार्धागीत्यन्तविपुलार्था ७५ । जघनचपलार्धागीत्युभयविपुलार्था ७६ । महाचपला

द्वि०१ मर्व०२ द्वि०२ द्वि०४ द्वि०३ द्वि०५ मर्व०० गु०
 ५५ । । । । ५ ५ ५ ५ ५ ५ । । । । ५

दूरात् परिहरणीया नारी नागीव मुखचपला (१) ॥

आदिविपुलापूर्वकं (२) मुखचपलोदाहरणम् ।

द्वि०१ ज०१ द्वि०२ ज०४ द्वि०३ ज०५ द्वि०० गु०
 ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ ५

यस्याश्च लोचने (३) पिङ्गले भ्रुवौ सङ्गते मुखं दीर्घम् ।

म०१ ज०२ द्वि०१ द्वि०४ म०२ र०१ मर्व०० गु०
 । । ५ । ५ । ५ ५ ५ ५ ५ । । । । ५ ५ ५

विपुलोऽन्नताश्च दन्ताः कान्ताऽसौ भवति मुखचपला (४) ॥

उभयविपुलापूर्वं (५) मुखचपलोदाहरणम् ।

१ यस्या उभयोर्दन्तयोर्मिषु गणेषु पादो विश्रायति, पुनः पूर्वार्धे 'वषाहि' इति द्वितीय 'परस्य' इतिचतुर्थस्य जटका, अतिदेति अन्तमुदगमः प्रथमा, 'जिह्वा' इति तृतीयो द्विगुणमः, वर्तते, एतेभ्य मुखे पूर्वार्धे चपलात्तद्व्युत्पन्ना भवति, अतः पर्यापूर्विका मुखचपला नाम आर्येदम् । 'मुखे' आसौ, चापन्वतो उद्वलचपला नारी च मुखचपला नामेत्यपरौष ।

२ विपुलापूर्वकमिति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ यस्या लोचने इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ यस्या मुखे पूर्वाद्धे आदिविपुलावत् 'मिषि' इति द्वितीयस्थाने पादो न विश्रायति, अथ द्वितीयाद्धे तु 'दन्ता' इति द्वितीयस्थाने प्रादः पर्यावत् विश्रायति, द्वितीयस्थानेषु च कटसौ च, अत इदमादिविपुलापूर्विका मुखचपलानामार्गः । पिङ्गलोचनान्दिलचपलमभ्यश्च मुखे चाक्चापन्वतो नारी च मुखचपलेत्युच्यते ।

५ अन्तविपुलापूर्वकमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

द्वि०१ द्वि०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०
 ~~~~~  
 ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

यस्याः पादाङ्गुष्ठं व्यतीत्य याति प्रदेशिनो दीर्घा ।

म०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ म०५ ए०६ म०७ गु०  
 ~~~~~  
 १ १ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ १ १ १ १ ५ ५

विपुले कुले प्रहृतापि सा ध्रुवं जघनचपला स्यान् (?) ॥

महाविपुलापूर्वकं जघनचपलोदाहरणम् ।

म०१ म०२ म०३ ज०४ म०५ ज०६ द्वि०७ गु०
 ~~~~~  
 १ १ ५ १ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ १ १ ५ ५ ५ ५

मकरध्वजसद्मनि दृश्यते स्फुटं निलकण्ठाञ्जनं यन्त्राः ।

म०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ म०५ ए०६ म०७ गु०  
 ~~~~~  
 १ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ १ १ ५ ५ ५ ५

विपुलान्वयाभिजातापि जायते जघनचपलामौ (?) ॥

(११४) उभयोर्महाचपला ॥ २७ ॥

यस्या उभयोरद्वयोचपलालक्षणं भवति, सा आर्या महा-
चपला नाम । तत्र पद्यापूर्वकं महाचपलीदाहरणम् ।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०
 १
 हृदयं हरन्ति नार्यो मुनेरपि भूकटाक्षविशेषैः ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ६०६ स०७ गु०
 १
 दोर्मूलनाभिदेशं निदर्शयन्त्यो महाचपलाः (१) ॥

विपुलापूर्वकं महाचपलीदाहरणम् ।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०
 १
 चिवुके कपोलदेशेपि कूपिका दृश्यते स्मिते यस्याः ।

कामिनी च जघनचपलीत्यन्ते । मकरभ्रजस्य सद्यनि भवति एकुटनिलकलाङ्गुल
 यस्या इति क, चिञ्जितपुलकपाठ । परन्तोनादृशपाठे मरुगिपुलालक्षणं न घटते ।
 अथ तु सद्यनीत्यत्र मणययान्ते यादविशामो जायते, मस्तुतस्तु नैक आवशक । उत्तरार्द्धे
 प्रथमे विपुलाश्वबाधजातापि इति, विपुलाश्वबाधजातापि इति, विपुले कुले प्रजाता-
 पीति च पुस्तकव्यपाठ ।

१ अस्या पद्यावदुभयत्र गणत्रयान्ते पादो विनाम्यति, पुनस्तत्र चपलावन् गम-
 भ्यो जगणौ द्वितीयचतुर्थं, द्विगुणकृतयो, वर्गान्ते, अत इय प्रद्यापूर्विका महा-
 चपला नामार्गा । एतदर्थोक्तलक्षणा महाचापलविशिष्टा सुन्दरी च महा-
 चपलीत्यन्ते ।

द्वि०१ ज० २ द्वि०२ ज०४ द्वि०५ भव०२ सर्व०७ गु०

— — — — —
 ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ । । । । । । । ५

पञ्चेषुवस्त्रभः पञ्चमध्वनिस्तत्र भवति यदि विपुलः ।

म०१ ज० २ द्वि० ४ ज०४ द्वि०५ ज०२ द्वि०७ गु०

— — — — —
 । । ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ ५

चपलं करोति कामाकुलं मन कामिनामसौ गीतिः (१)॥

(१२१) अन्त्येनोपगीतिः ॥२६॥

अन्त्येनार्द्धेन सममाद्यमर्द्धं यस्याः, सा आर्या उपगीतिर्नाम ।

तत्र पथोपगोत्युदाहरणम् ।

द्वि०१ म०२ म०२ द्वि०४ द्वि०५ २०२म०७ गु०

— — — — —
 ५ ५ ५ । । ५ । । ५ ५ ५ ५ । ५ । । ५

गान्धर्वं मकरध्वजदेवस्यास्त्रं जगद्विजयि ।

प्रथमार्द्धे षष्ठो जगण, द्वितीयार्द्धे षष्ठो नलघुरूप सर्वलघुर्गणोति, महाचपलावत्
 उभयय द्वितीयतुर्या गमथो जी, नृतीयो द्विगुरस्य, वर्तते, अत इय पथ्यामहाचपला
 पूर्विका गीतिर्नामार्था ।

१ अस्या महाचपलावत् दलदये द्वितीयतुर्या गमथगौ जी, नृतीयो द्विगुरस्यति,
 पुनरुभयार्द्धे महाविपुलावत् गणवयान्ते पादो न विद्याम्यति, प्रथमार्द्धे पुन षष्ठो
 नलघुरूप सर्वलघुर्गण द्वितीयार्द्धे षष्ठो जगणो वर्तते, अत इय महाचपला
 महाविपुलापूर्विका गीतिर्नामार्था । इत्यायुवनते गीतिन्वचर्षे षष्ठो जगणो नलघु-
 रूपेण गणेन विकल्प्यते, अत एतदुदाहरणदये प्रथमार्द्धे द्वितीयार्द्धे च षष्ठो
 नलघुरूपो गणो दृश्यते ।

द्वि० १ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ए०६द्वि०७ गु०
 ~~~~~  
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

वैराग्यभावनानां तयोपगीत्या भवेत् स्वस्यम् (१) ॥

महाचपला महाविपुलोपगोत्वदाहरणम् (२) ।

म० १ ज०२ द्वि०३ ज०४ म०५ ए०६द्वि० गु०  
 ~~~~~  
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

विपुलोपगोति सन्त्यज्यतामिदं स्वस्य चकं भिदो (३) ।

म० १ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ए०६द्वि० गु०
 ~~~~~
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

विपयाभिलापदोषेण वाध्यते चञ्चलं चित्तम् (४) ॥

(१९०) उत्क्रमेणोद्गीतिः ॥ ३० ॥

पूर्वोक्तात् क्रमाद् विपरीतक्रम उत्क्रमः । अयमर्थः, आद्य-

१ अस्या उमयव गणत्रयेषु पादो विद्याम्यति, पुनः षष्ठैकनतुमणवदार्थाद्वितीय
 दलवहलद्वयमसि, द्वितीयतुर्या गमथौ जी, उमयम द्विगुण्य तुरीया, वर्तते, अत इय
 नामातुरूपलक्षणाक्रान्ता पथ्यामहाचपलापूर्विकोपगीतिर्नामार्था ।

२ महाविपुलामहाचपलोपगीत्युदाहरणमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ इदं स्थानक भिदो इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठस्य ।

४ वध्यते चञ्चलं चेत इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठस्य । अस्या
 उमयवर्धे प्रथमः मणवः, •द्वितीयचतुर्थ्या गमथौ, तुरीया द्विगुण्य, महाविपुलायत्
 पुनश्चमयव गणदयान्ते पादो न विद्याम्यति, उपगीतिवत् षष्ठैकनतुमणवदार्थात्कदल-
 वहलद्वयं च वर्तते, अत इय नामदयातुरूपलक्षणाक्रान्ता महाचपला महाविपुला
 पूर्विकोपगीतिर्नामार्था ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०२ ज०४ द्वि०५ ए०६ म०० गु०

५ ५ १ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ १ १ ५ ५

उद्गीतिरत्र नित्यं प्रवर्तते कामचपलानाम् ।

द्वि०१ अ०२ द्वि०२ ज०४ द्वि०५ अ०६ द्वि०० गु०

५ ५ १ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ ५

तस्मान्मुने विमुञ्च प्रदेशमेतं समेतमेताभिः (१) ॥

महाविपुलामहाचपलोद्गीत्युदाहरणम् ।

म०१ ज०२ द्वि०२ ज०४ द्वि०५ ए०६ म०० गु०

१ १ ५ १ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ १ ५

विपुला पयोधरश्रीणिमण्डले चक्षुषोश्चपला ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०२ ज०४ द्वि०५ ज०६ म०० गु०

५ ५ १ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ १ ५

उद्गीतिशालिनी कामिनी च सा वालिनी मनो हरति (२) ॥

लघुगणवद् द्वितीयाहंमाद्य, षष्ठजगणवत् प्रथमाहंमन्थं वर्तते, अत इयं सप्त
लक्षणाक्रान्ता महाविपुलापूर्विकोद्गीतिर्नामार्था । महत्युद्धोषणा च विपुलोद्गीति-
रुच्यते ।

१ प्रदेशमेतं समेतमेताभिरिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।
अस्या पद्यावद् दलद्वये विपु गणेषु पादौ विश्राम्यति, पुनश्चमयाहं महाचपलावद्
द्वितीयचतुर्थौ जगणौ गुरुमध्यगतौ कः, द्विगुरुश्च नृनीथो वर्तते, पुनश्चद्विती-
नदार्योमयाहं विपरोते वर्तते, अत इयं मन्त्रलक्षणाक्रान्ता पद्यामहाचपला-
पूर्विकोद्गीतिर्नामार्था ।

२ शालिनी मनो हरतीति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च । अस्या
दलद्वये महाविपुलावद्गणवत् पादौ न विश्राम्यति, एतन्महाचपलावद्गुणवत्

द्वि०१ ज०२ द्वि०२ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ म०८
 ५ ५ १ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ १ ५

मुक्त्वा समस्तसङ्गं तपोवनान्याश्रयन्ति तेनात्मविदः (१) ॥

महाविपुलामहाचपलार्थांगीत्युदाहरणम् ।

म०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

चर्पलानि चक्षुरादीनि चित्तहारी

ज०६ सर्व०० म०८
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

च हन्त हतविषयगण ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ म० ५
 ५ ५ १ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ १ ५

एकान्तशीलिना (१) योगिनाम तोभव

सर्व०६ म०० द्वि०८
 १

ति परमसुखसम्प्राप्ति (१) ॥

इत्यार्याधिकारः ॥

१ अथ पद्यार्थांगीत्योसंघसमन्वयोलि, पुनः, जघनचपलावधरमोर्द्धे द्वितीय
 चर्पलां नुरमध्यमौ जघनौ, द्विगुदथ मृमोयोलि । अत इयं पद्याजघनचपला
 पूर्विकार्थांगीतिर्भाषार्था ।

२ एकान्तशीलिनामिति अ, चिद्विदितपुलकपाठ, पुलकाभरपाठश्च ।

३ अस्या महाविपुलावदकथये मारो न विधास्यति । पुनश्चमपदक्षयोरदमसाः

रगण   ल०   गु०

┌──────────┬──┬──┐   ┌──┬──┐

१२ १४ ५ ६ ७ ८ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

के शैः प रु पै स्त वा र यो वै ता ली य

रगण   ल०   गु०

┌──────────┬──┬──┐   ┌──┬──┐

२१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०

त रुं वि त न्व ते (१) ॥

अपिच ।

तव तन्वि कटाक्षवीक्षितैः प्रहरद्भिः (१) श्रवणान्तगोचरैः ।
विशिखैरिव तीक्ष्णकोटिभिः प्रहतः प्राणिति दुष्करं गतः (१) ॥

अपिच ।

श्वशोणितपञ्जराञ्जितं (४) पुरुषान्त्रयधितोर्द्धमूर्द्धजम् ।

१ अथ प्रथमनृतीययो पादयोश्चतुर्दशमात्रा, द्वितीयचतुर्थयो षोडशमात्रा भवति, पुनरयुक्पादे षड्मात्रा, युक्पादे अष्टम्याय भावाया परत क्रमेण रगणो लघुर्गुणश्च पतितोऽस्ति । पुनरयुक्पादे द्वितीयानृतीययोश्चतुर्थीषष्ठस्योश्च मानयो रेकस्मिन् गुणैश्चरेवस्थितिर्नास्ति । युक्पादे षड्मात्रस्योश्च मात्रयोर्भेदतावस्थिति वर्णते । अत एव धैतालीयग्राम चन्द्रो बोध्यम् ।

२ प्रहरद्भिरिति च, चिह्नितपुलकपाठ, पुलकान्तरपाठश्च । प्रहरद्भिरिति म, चिह्नितपुलकपाठ ।

३ दुष्कृतं प्रहरति च, म, चिह्नितपुलकपाठ, पुलकान्तरपाठश्च ।

४ षड्मात्राभिर्नमिते च, चिह्नितपुलकपाठ, पुलकान्तरपाठश्च । षड्मात्राभिर्नमिते म, चिह्नितपुलकपाठ ।

वपुरन्तरवन्दिदीपितं (१) वैतालीयमिदं विलोक्यताम् (२) ॥

वैतालीयमिति वैतालशब्दात् कृशाशब्दादेराकृतिगणत्वाच्छण्-
प्रत्ययद्यातुरधिकः । अत्र पादग्रहणमिदं ज्ञापयति, यदार्था-
दीनां (३) पादद्यतुर्भाग इति ध्यवस्था नास्ति ॥

(१०) गौपच्छन्दसकम् ॥ ३३ ॥

अस्मिन् वैतालीये (४) छन्दस्यन्ते गकारयेद् अधिकी भवति,
तदीपच्छन्दसकं (५) नाम छन्दः । तत्रोदाहरणम् ।

	रमण				छ०	गु०	गु०					
१।२	३४	५	६	७।८	९	१०।११	१२	१३।१४	१५।१६	१७	१८।१९	२०।२१
वा	क्यै	र्म	धु	रैः	प्र	ता	र्य्य	पू	र्व	यः	प	श्चा-

	रमण				छ०	गु०	गु०		
७	८	९।१०	११	१२।१३	१४	१५।१६	१७।१८		
द	भि	स	न्द	धा	ति	मि	त्रम् ।		

१ वपुरातपवन्दिदीपितमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठ, पुस्तकान्तरपाठय ।

२ नव तन्वीत्यस्युदाहरणद्वयमपि वैतालीयदन्तवशात्क्रान्तमेव । केवलमथ
पादमुखस्थितमायाविन्यासभेदो वर्णिते ।

३ अर्थीयामिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठ, पुस्तकान्तरपाठय ।

४ तस्मिन् वैतालीये इति ख, ग चिह्नितपुस्तकपाठ, पुस्तकान्तरपाठय ।

५ गौपच्छन्दसिकमिति, सर्वत्र ग, चिह्नितपुस्तके पाठ ।

					रगण	ल०	गु०	गु०		
११२	११४	५	६	७	८	१०१११	१२	११११४	१५११६	११२ ११४
तं	दु	ष्ट	म	ति	वि	शि	ष्ट	गो	ष्टग	मौ प

					रगण	ल०	गु०	गु०
५१६	०	=	६१२०	१२	१११११	१४	१५११६	१०१२८
च्छ	न्द	स	कं	व	द	न्ति	वा	क्षम् (१) ॥

अपिच ।

परमर्मनिरीक्षणानुरक्तं स्वयमत्यन्तनिगूढचित्तवृत्तिम् ।

अनवस्थितमर्थलुब्धमारादौपच्छन्दसकं जहोहि मित्रम् (२) ॥

उपच्छन्दः शब्दादर्हणादिपाठाच्चातुरर्थिको वुञ्प्रत्ययः ॥

(११२) आपातलिका भ्गौ ग् ॥ ३४ ॥

रेफलकारगकाराणामपवादः । द्विःस्वरा अयुक्पादे, युक्-
मवोऽन्ते, इत्यनुवर्तते । पूर्वलक्षणयोरन्ते भकारी गकारद्वयञ्च
(१) भवतः, तद्वैतालीयमापातलिकानाम लभते । तत्रोदा-
हरणम् ।

१ अथ प्रथमतृतीययो पादयो षोडशमाणा, द्वितीयचतुर्थयोरष्टादशमाणा
सन्ति । पुनरयुक्पादे द्वितीयातृतीययोरुच्यते, युक्पादे षष्ठीसप्तम्योश्च
माययोरेकस्मिन् गुर्वक्षरे स्वस्थितिर्नास्ति, पुन षष्ठ्याष्टमीमावाभ्यां परत क्रमेश
षट्क्षरेषु रगणो लघुर्गुण्द्वय पतितोऽस्ति, अत इद वैतालीयपूर्वकभौपच्छन्दक
नाम च्छन्दो बोध्यम् ।

२ अथ पादमुत्तमानां षष्ठ्यमायाणां पूर्वोदाहरणतो विन्यासप्रभेदादिदमपर-
प्रकारकभौपच्छन्दकोदाहरण ज्ञातव्यम् ।

३ भकारी गकारो धेति च, ग, चिञ्जितपुनकपाठः, पुलकान्तरपाठश्च ।

चतुर्थः पञ्चमेन, युक्पादे पष्ठच सप्तमेन । एवं वदता शेषाणां
मित्रोभावोऽप्यनुज्ञातः । तत्रोदाहरणं पूर्वमेव(१) ॥

(१२२) पट् चामित्रा युजि ॥ ३६ ॥

अत्र द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः पट् लकारा अमित्रा न कर्त्त-
व्याः । पृथक् पृथक् न प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । प्रथमद्विती-
ययोश्च पादयोः स्वरुचिः । तत्रोदाहरणं वैयालीये तावत् ।

समरशिरसि सञ्चते द्विपां नवनिशितायुधवृष्टिरग्रतः ।

कुवलयदलदोर्ध्वचक्षुपां प्रमदानां न कटाक्षवीक्षितम् ॥

श्रीपच्छन्दसकोदाहरणम् ।

परयुवतिषु पुत्रभावमादौ कृत्वा प्रार्थयते(२) पुनः पतित्वम् ।

इदमपरमिहोच्यते विशेषादौपच्छन्दसकं खलस्य वृत्तम् ॥

आपातलिकोदाहरणम् ।

अभिरमयति किन्नरकण्ठी हंसगतिः श्रवणायतनेत्रा । विश-

दकमलकोमलगात्रो(३) युवतिरियं हृदयं तरुणानाम्(४) ॥

१ शत्रोदाहरणं पूर्वोक्तमिति ख, विक्रितपुस्तकपाठ, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ प्राथम्ये इति ख विक्रितपुस्तकपाठ, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ विशकिमलकोमलगात्रोति पुस्तकान्तरपाठ ।

४ समरशिरसि, परयुवतिषु इदमपरमित्युदाहरणत्रयं वैयालीयादिसखलस्य
साज्ञानभवे । खेवलनभायुक्पादमुखवतिभ्य पठ्पात्रा इदक इयक् पुष्पा चति,
युक्पादे तु तत्राभोत्तेताव न प्रवतोश्च विशेषः ।

(१९४) पञ्चमेन पूर्वः साकं प्राच्यवृत्तिः ॥ ३७ ॥

इदानीं विशेषलक्षणमाह । शिपे परेण युङ् न साक-
मित्यनेन^(१) पञ्चमचतुर्थयोरैकौभावो निषिद्धः । सोऽनेन विधी-
यते । युजीत्यनुवर्तते । यदा युक्पादे 'पञ्चमेन' लकारेण,
'पूर्वः', सङ्गच्छते, तदा प्राच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयं भवति । शिपं
यथाप्राप्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

					रजण	ल०	गु०				
१	२	३।४	५	६	७।८	९	१०।११	१२	१३।१४	१५	१६
वि	पु	ला	र्य	सु	वा	च	का	त्त	राः	क	स्य

					रजण	ल०	गु०			
३।४	६	०	८	९।१०	११	१२।१३	१४	१५।१६		
ना	म	न	ह	र	न्ति	मा	न	सम् ।		

					रजण	ल०	गु०				
१	२	३।४	५	६	७।८	९	१०।११	१२	१३।१४	१५	१६।१७
र	स	भा	व	वि	शै	प	पे	श	लाः	प्रा	च्य वृ-

					रजण	ल०	गु०			
१	०	८	९।१०	११	१२।१३	१४	१५।१६			
त्ति	क	वि	का	व्य	सं	म्य	दः ^(१)	॥		

१ साकमित्येति ख. ग. इति तपुस्तकपाठः. पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ ख. युक्पादे चतुर्थमहत्तमायोरैकभावोक्तिरिति, एतावामेव वैतालीय
सद्यन्तोव विशेषः ।

(१९५) अयुक्त्वतीयेनोदीच्यवृत्तिः ॥ ३८ ॥

पूर्वः साकमित्यनुवर्त्तते । 'अयुक्त्पादे' 'त्वतीयेन' लकारेण, यदि पूर्वः सङ्गच्छते, तदा उदीच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयं । शेषं यथाप्राप्तमेव । तत्रोदाहरणम् ।

						रगण		ल०	गु०		
१	२।२	४	५	६	७।८	९	१०।११	१२	१३।१४	१	२
अ	वा	च	क	म	नू	र्जि	ता	च	रं	श्रु	ति-

						रगण		ल०	गु०
२।४	५।६	०	८	९।१०	११	१२।१३	१४	१५।१६	
दु	ष्टं	श्रु	ति	क	ष्ट	म	क्र	मम्	(१) ।

						रगण		ल०	गु०		
१	२।२	४	५	६	७।८	९	१०।११	१२	१३।१४	१	२
प्र	सा	द	र	क्षि	त	ञ्च	ने	ष्य	ते	क	वि-

						रगण		ल०	गु०
२।४	५।६	०	८	९।१०	११	१२।१३	१४	१५।१६	
भिः	का	व्य	मु	दी	च्य	वृ	त्ति	भिः	(१) ॥

१ यतिकष्टमक्रममिति ष, ग, चिह्नितपुस्तकपाठ, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ अत्र वैतालीयलक्षणं यथाश्रुतं घटते । पुनरयुक्त्पादे द्वितीयतृतीयमात्रयो-
रेकस्मिन् गुणसरेण स्थितिर्वाते । अत्र इदमुदीच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयं इत्यो

(११) आभ्यां युगपत् प्रवृत्तकम् ॥ ३६ ॥

‘आभ्यां’ पूर्वोक्तमक्षणाभ्यां, युगपत्प्रवृत्ताभ्यां, प्रवृत्तकं नाम वैतानीयम् । युक्तादे पठनेन पूर्वः सङ्गच्छते^(१), अयम् पादे यतोद्येन द्वितीय इत्यर्थः । अथोदाहरणम्^(२) ।

१२४   ७०   ३०

-----   ^   ^

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

इ दं भ र त य ग भू भृ ता^(१) ऋ य ता

१२४   ७०   ३०

-----   ^   ^

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

शु नि म नो र मा य नम् ।

१२४   ७०   ३०

-----   ^   ^

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

प वि चं म धि कं शु भो ट यं व्या म-

१२४   ७०   ३०

-----   ^   ^

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

प ऋ क धि तं प्र ष त्त कम्^(१) ॥

(१२०) अयुक् चारुहासिनी ॥ ४० ॥

यस्य सर्व पादाः 'अयुग्'लक्षणयुक्ता, तद् वैतानीयं, चारु-
हासिनी नाम। किं तल्लक्षणं, चतुर्दशमात्रत्वं, तृतीयेन
पूर्वस्य योगः। तत्रोदाहरणम्।

						रगण		ल०	गु०	
१	२२	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
म	नाक्	प्र	स	त	द	न्त	दी	धि	तिः	स्र रो-

						रगण		ल०	गु०
४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
स्र	सि	त	ग	ण्ड	म	ण्ड	ला।		

						रगण		ल०	गु०
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
क	टा	च	ल	लि	ता	तु	का	मि	नी (१) म

						रगण		ल०	गु०
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
नो	च	र	ति	चा	रु	हा	सि	नी (१) ॥	

१ कटाचल्लिता च कामिनामिति पुलकान्तरपाठः। कटाचल्लिता च कामि-
नीति च, विक्रितपुलकपाठः। काटाचल्लितेन कामिनीति ग, विक्रितपुलकपाठः।

२ अथ षोडशमात्रार्जितवैतालीयलक्षणं कर्त्तव्यं, पुन पादचतुष्टये द्वितीयतृतीय
भाष्योरेकस्य गुणस्यैव भक्षितिरस्ति। अत एव वैतालीयपूर्वकं चाप्यहासिनी
नामकं हस्तो बोध्यम्।

(१९) युगपरान्तिका ॥ ४१ ॥

युग्मक्षणयुक्ते यतुभिः पादैः 'अपरान्तिका', नाम वैतालीयम् ।
किन्तुलक्षणं, षोडशमात्रत्वं पञ्चमेन पूर्वस्य योगः (१),
यथा मित्याणां प्रयोगश्च । तत्रोदाहरणम् ।

								रगण	सं	गुं				
१	२	३	४५	६	०	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
स्त्रि	र	वि	ला	सन	त	मौ	क्ति	का	व	ली	(१)			

								रगण	सं	गुं				
१	२	३	४५	६	०	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
क	म	ल	की	म	ला	ङ्गी	मृ	गे	क्ष	णा				

								रगण	सं	गुं				
१	२	३	४५	६	०	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
ह	र	ति	क	स्य	हृ	द	यं	न	का	मि	नः			

								रगण	सं	गुं				
१	२	३	४५	६	०	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
सु	र	त	के	लि	कु	श	ला	प	रा	न्ति	का	(१) ॥		

इति वैतालीयाधिकारः ॥

१ पूर्वयोग 'इति छ, चिह्नितपुस्तकपाठ', पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ स्त्रि(विलासमनमोहिपेशति च, चिह्नितपुस्तकपाठ, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

मिन्तविलासमनमोहिपेशति ग, चिह्नितपुस्तकपाठ ।

३ अथ षतुर्दशमात्रत्वं जत वैतालीयक्षण प्रवर्तते । पुन सर्वत्र षतुर्दशमा-
त्रयोरेकगुणसरेवस्थानमस्ति, अत इद वैतालीयपूर्वकमपरान्तिकानामक इत्यो

बोधम् ।

(अथ मात्रासमकाधिकारः ।)

(१९८) गन्ता द्विर्वसवो मात्रासमकं नरमः ॥४२॥

वैतालोपमित्यादिसुत्रात् (१) सप्तम्यन्तं पादग्रहणमनुवर्त्तते ।
 ल इति सहाधिकारः (२) । तेनायमर्थः, यत्र पादे 'गन्ताः', सन्तः
 षोडशलकारा भवन्ति, तन्मात्रासमकं नाम च्छन्दः (३) । अन्ते
 हाभ्यामेको गुरुः कर्त्तव्यः । नवमस्य लकार एव । 'द्विर्वसवः'
 इति द्विगुणिता वसवः, लकाराः षोडश इत्यर्थः । शेषे परेषु
 युद्धं न साकमिनुवर्त्तनीयम् । तत्रोदाहरणम् ।

छ०

गु०

११२ ११४ ४ ६ ०।८ ८ १०।११ १२ १२।१४ १४।१६ १।२ १।४
 अ शस श्रु सु खो वि र लै र्द नै र्ग भी-

छ०

गु०

१।६ ०।८ ८ १० ११।१२ १२।१४ १४।१६
 रा ली मि त ना सा यः (४) ।

१ वैतालोपमितिसुत्रादिति छ ।

२ ल इति सहाधिकार इति ग ।

३ एतद् सप्तम्यन्तपादेषु षोडशमात्रा भवन्ति, पुन प्रतिपादान्ते एको द्विकर्त्तव्यो
 गुरुस्त्विति, न त्वेककलो गन्ते इत्यतिदिष्टो गुरुः । द्वितीयातृतीयोपपद्युर्थो-
 पचम्योर्मात्रापोरेकवानवस्थानं, षड्पादे षड्द्विगुण्योर्मात्रयोश्च नैकमावस्थितिः ।
 सर्वेषु नवमे लक्षणेपा मात्रा भवति, तन्मात्रासमक इत्यर्थः । अथ मात्रासमकाधि-
 कारे लक्षणमेतत् सामान्यतः सर्वतः बोध्यम् । अथ सप्तम्यन्तपादिसुत्रगुणमात्राप्रभेदेन
 ये मात्रासमकप्रभेदाः, तांस्तत्रैव वक्ष्यामि । सप्तम्यन्तपादिसुत्रगुणमात्राप्रभेदा-
 द्वालोपरिविन्द्यमात्राद्वयलक्षणं तत्र दृष्टव्यम् । अत्र दृष्टव्यं च लक्षणसमन्वयं गृह्यते
 कर्त्तव्यम् ।

तत्र इति म, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च

स०

दु०

११२ २१३ ३ ४ ७८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६ १७ १८
 नि र्मां स च नुः स्फु टि तैः के शै र्ना च

स०

दु०

५ ६ ७८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६
 स म कां ल भ ते दुः खम् ॥

गन्त इत्यनेनैवान्तस्य गुरुत्वे सिद्धे मुनर्गन्तद्वन्द्वन् । इति
 देशिकगुरुत्वनिवृत्त्यर्थम् । तेनात्र द्वौ लक्षणौ न्द्वन्द्व इति
 त्रिको गुरुः क्रियत इति वाक्यशेषः ॥

(१४०) द्वादशद्वयवान्द्वान्त्रिकाः ॥ १३३ ॥

ल० ल० गु०
 १ २ ३।४ ५।६ ७८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १७ १८ १९
 व न वा स स्त्री स्व नि त वि शे षः क स्य न

ल० ल० गु०
 ३।६ ७।८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६
 चि त्तर म य ति पुं सः ॥

(१४१) विश्लोकः पञ्चमाष्टमौ ॥ ४४ ॥

द्वादशग्रहणं नवमग्रहणञ्च निवृत्तम् । यत्र चतुष्पादेषु^(१)
 पञ्चमाष्टमौ लकारौ तिष्ठतः, शेषं यथा प्राप्तं, तन्मात्रासमत्वं
 विश्लोको नाम । तत्रोदाहरणम् ।

ल० ल० गु०
 १।२ ३।४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११।१२ १३।१४ १५।१६ १७ १८ १९
 भ्रा त गुं ण र छि तं वि श्लो कं दु र्ण-

ल० ल० गु०
 १ २ ३ ४ ५ ६।७ ८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६
 य क र ण क द र्थि त लो कम् ।

ल० ल० गु०
 १।२ ३।४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
 जा तं म छि त कु ले^(२) ऽप्य वि नी तं

१ चतुष्पादेषु इति च । यत्र चतुर्षु पादेषु इति च ।

२ यद्यदि कुलेऽन्वयेति इति च, अथ ।

ल० ल० गु०
 ११ १४ ५ ६ ० ८ १० ११ १२ १४ १४ १४ १६
 मि चं प रि ह र सा धु वि गी तम् ॥

(१४९) चित्रा नवमश्च ॥४५॥

यस्य 'नवमः' लकार एवावतिष्ठते, 'च'कारात् पञ्चमाष्टमौ च, तन्मात्रासमकं चित्रा नाम । तत्रोदाहरणम् ।

ल० ल० ल० ल० गु०
 १ २ १४ ५ ६ ० ८ १० ११ १२ १४ १४ १४ १६
 य दि वा च्छ सि प र प द मा रो ङुं

ल० ल० ल० गु०
 ११ १४ ५ ६ ० ८ १० ११ १२ १४ १४ १६
 मै त्रीं प रि ह र स ह व नि ता भिः (१) ।

ल० ल० ल० ल० गु०
 ११ २ ४ ५ ६ ० ८ १० ११ १२ १४ १४ १४ १६ ११
 मु छ ति मु नि र पि वि प या स ङ्गा चि-

ल० ल० ल० गु०
 १४ ५ ६ ० ८ १० ११ १२ १४ १४ १६
 चा भ व ति हि म न .सो वृ तिः ॥

नवम इत्यनुवर्त्तमानेऽपि (१) पुनर्नवमग्रहणमुपचित्राप्रतिप्रसवार्थम् ॥

१ सप्त नारीभिरिति छ, ग, पुस्तकालये ।

२ नवम इत्यनुवर्त्तमाने इति छ ।

(१४९) परयुक्तेनोपचित्रा ॥ ४६ ॥

‘परयुक्तेन’ दशमेन सप्तैकोभूतेन नवमेन, उपचित्रा नाम भवति । पूर्वं लघुनियमेन लक्षणं प्रोक्तं । इदन्तु गुरुनियमे-
नोच्यते (१) । तत्रोदाहरणम् ।

१२ १४ ५६ ० = १२० १२ १२ १२१४ १५१६ १२
य चि त्त गु रू स क्त मु दा रं (१) वि-

१४ ५६ ० = १२० १२ १२ १२१४ १५१६
द्या भ्या स म द्वा व्य स न च्च ।

१२ १४ ५६ ० = १२० १२ १२ १२१४ १५१६ १२ १
पृ थ्वी त स्य गु णै रू प चि त्रा च न्द्र

४ ५६ ० = १२० १२ १२ १२१४ १५१६
म री चि नि भै र्भ व ती यम् ॥

(१४४) एभिः पादाकुलकम् ॥४७॥

एषां पञ्चानां मध्ये यैः कैचिदपि चतुर्भिः पादैः, पादा-

१ गुरुनियमेनेति ग ।

२ गुरुसप्तमदारमिति ग ।

कुलकं (१) नाम । मात्रासमका(१)विज्ञोक्तवानवासिकोपचित्राणां
पादैरुदाहरणम् ।

				७																
				७																
१	२	२४	५६	०	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३
अ	लि	वा	चा	लि	त	वि	क	सि	त	चू	ते	का								
७		७																		
१३	५	६	०	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४
ले	म	द	न	स	मा	ग	म	दू	ते											
				७																
१२	२४	५६	०	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४
स्मृ	त्वा	का	न्ता	प	रि	हृ	त	सा	र्यः	पा	दा	कु-								
६	०	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६
ल	कं	धा	व	ति	पा	न्यः	(१) ॥													

तथा विज्ञोक्तोपचित्रामात्रासमकोपचित्राणां पादैः, पादाकुलकम् ।
तत्रोदाहरणम् ।

१ पादैर्मात्रासमक पादाकुलकमिति ग ।

२ अथ मात्रासमकेति छ, पुस्तकान्तरम् । तत्र मात्रासमकेति ग् ।

३ अथ चतुर्षु पादैषु शोडशमात्रा अने गुण्यसि, पुनन्तेषां प्रथम पादो नवम-
मात्राया लघुत्वात् मात्रासमकस्य लघुत्वात्क्रान्तो भवति, द्वितीय, पञ्चमाष्टममात्रयोर्लघु-
त्वाद्द्विज्ञोक्तस्य लघुत्वात् पाद, तृतीय, नवमद्वादशमात्रयोर्लघुत्वाद्दानवासिकालच-
त्तयुक्त पाद । चतुर्थे, नवमद्वादशमात्रयोरेकत्र गुण्येरेवस्थिततयोपधिवालच-
सम्बन्धित पादो भवति । एतादृशविभिन्नलघुत्वात्क्रान्तेषु चतुर्भि पादैरुपशोभित इन्द्र-
पादाकुलकनामक भवति ।

गु०

८१० ११ १२ १३१४ १५१६
श्लोकसमानम् ।

गु०

१२ १३ १४ ० ८ ८१० ११ १२ १३१४ १५१६ १ २
कायः कायति शायति^(१) शक्तिस्तद-

स०

स०

गु०

१ ४ ५ ६ ० ८ ८१० १११२ १३१४ १५१६
पिनममपरलोके भक्तिः^(१) ॥

यथा पादाकुलकनाम्नः श्लोकस्य पादेष्वस्थिरता तथेत्यर्थः ।

उपचित्रापादेनैकेन, वानवासिकापादेन, पुनरुपचित्रा-
पादाभ्यां, पादाकुलकं । तत्रोदाहरणम् ।

गु०

१ २ ३ ४ ५६ ० ८ ८१० ११ १२ १३१४ १५१६ १ २
परिहृतसर्वपरिग्रहलोकाः प्रति-

स०

स०

गु०

४ ४ ५६ ० ८ ८ १० ११ १२ १३१४ १५१६
दिनवर्हितगुरुरशोकाः ।

१ शीर्षेतीति पुस्तकान्तरे पाठः ।

१ अन्यत्राऽऽपदा मुञ्चना षोडशमात्रात्का मन्ति । तत्र प्रथमं, नवमलघुमान्
मात्रसमकपादः, द्वितीयतृतीयौ, नवमदशममादयोरेकत्रावस्थितियुक्तौ उपचित्रा-
पादौ, चतुर्थं, पञ्चमाष्टमलघुमात्रावान् द्विद्विकपादौलि । एतादृशविच्छेदपादै-
र्विशिष्टमपि चत्स पादाकुलकत्वं भवति ।

१२ २ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 दुः ख वि व द्वि त लो च न वा रिः^(१) पा दा-

५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 कु ल कं या ति त वा रिः^(१) ॥

इति मात्रासमकाधिकारः ॥

(१४४) गीत्यार्या लः ॥ ४८ ॥

यत्र पादे द्विर्वसवः, षोडशलकाराः, भवन्ति, सा गीत्यार्या नाम जातिः । ल इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्लशब्दं द्विमात्रिक-निवृत्त्यर्थम् ॥ तत्रोदाहरणम् ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 म द क ल ख ग कु ल क ल र व मु ख रि णि

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 वि क सि त स र सि ज प रि म ल सु र भि णि ।

१ दुःखविर्वर्जितलोचनवारिरिति पुनर्लशब्दो पाठः ।

२ पाठु मवारिरिति च, पुनर्लशब्दः । अथ चत्वारः पादा गुणान्ता षोडशमा-
 क्त्वा भवति । अथ प्रथमतोयषुपां, अथमदशममादयोरेकमावस्थितिभक्त उपचिवा-
 पादा, द्वितीय, अथमद्वादशसुमावाविशिष्टो नामवाभिकापादो वर्तते । एतादृश-
 विभिन्नलक्षणस्य द्वैतशोभितस्यैव च पादाकुलकमन्त्रकं भवति ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
गि रि व र प रि स र स र सि म ह ति ख लु (१)

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
र ति र ति श य मि ह म म ह दि वि ल स ति ॥

सर्वलघुच्छन्दसि (१) गीत्यार्याग्रच्छन्दस्य प्रवेशयितुमशक्य-
त्वात्तन्नाम नोक्तम् ॥

(१४९) शिखा विपर्यस्तार्द्धा ॥ ४८ ॥

सेव गीत्यार्या 'विपर्यस्तार्द्धा', यदा भवति तदा शिखाख्यां
नभते । अयमर्थः । यत्रार्द्धं सर्वलघु भवति, अर्द्धञ्च सर्व-
गुर्विति । एवं तस्या एव विन्यासभेदेन सञ्ज्ञाद्वयमाह ।

(१५०) लः पूर्वञ्चेज्ज्योतिः ॥ ४० ॥

'पूर्वञ्चेत्' अर्द्धभागः, सर्वलघुर्द्धात्रिंशत्कारो भवति, उक्त
रथ सर्वगुरुः, षोडशगकारः, तदा ज्योतिर्नाम शिखा भवति ।
तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
य दि सु ख म नु प म स प र म भि ल प सि

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
प रि ह र यु व ति पु र ति म ति श य मि ह ।

१ महति मतीति ख, पुस्तकान्तरध ।

२ सर्वलघुनि च्छन्दोभेदोक्तिश्च, ग, पुस्तकान्तरध ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
 आ त्म ज्यो ति र्यो गा भ्या साद्

९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 ह ट्टा दुः ख च्छे दं कु र्याः (१५) ॥

(१५) गश्चेत् सौम्या ॥ ४१ ॥

तस्या एव शिखायाः पूर्वार्द्धभागः (१) सर्व्वगुरु' षोडशगकार-
 श्चेद् भवति, उत्तरश्च द्वात्रिंशत्कार एव, तदा सौम्या नाम
 शिखा भवति । तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
 सौ म्यां ह ङिं दे हि स्त्रे चाद्

९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 दे हे स्त्रा कं मा न मु क्त्वा ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 श श ध र मु खि मु ख मु प न य(१)म म ह दि

१० १५ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
 म न सि ज रु ज म प ह र ल घु त र मि ह ॥

(१५) चूलिकैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग्(१) ॥ ४२ ॥

अर्द्धग्रहणमनुवर्त्तते । यत्र प्रथमेऽर्द्धे 'एकोनत्रिंशत्कारा भवन्ति,
 द्वितीये चार्द्धे' 'एकत्रिंशत्,' तयोश्च 'अन्ते,' द्वौ लकारावुन्मूल्य

१ पूर्वार्द्धभाग इति च ।

२ मुपमुपनवेति च, ग, पुनन्कारश्च ।

प्रत्येकमेको गुरुः क्रियते, तच्च लूिका नाम च्छन्दः । अन्ते गिति
विशेषोपादानसामर्थ्यादन्येषां लघुत्वमुक्तं भवति । तेनाद्ये सप्त-
विंशतिर्लघवोऽन्ते (१) गुरुरेको भवति । द्वितीयेऽप्येकोन-
त्रिंशत्तलघवोऽन्ते गुरुयैकः (२) ॥ तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
र ति क र म ल य म रू ति शू भ श श

गु०१

१५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०
म मि ह त(१)हि म म ह सि म धु स म ये ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
प्र व स सि प थि क वि र हित क थ मि ह तु

गु०२

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
प रि ह त(२)यु व ति र ति च प ल त या (३) ॥

अन्यैः पुनरन्यथैवेदं सूत्रमधीयते (१), चूलिकाद्वेभेकीन
त्रिंशदन्ते गिति । तेषामुभयोद्याप्यद्वयोरिकोनत्रिंशद्भावा सुवेन्ता
भवन्ति । तत्रोदाहरणम् ।

१ लघवोन्तेचेति ख म, पुस्तकान्तरम् ।

२ एकोनति शब्दात्वा मुर्वन्ता भवन्तीति ख, पुस्तकान्तरम् ।

३ अचिशशमृति धतेति ख, पुस्तकान्तरम् ।

४ पथिक स्तकदश कथमिदमपहतेति ख,

५ युवतिरतिरपि नयतामिति ख, पुस्तकान्तरम् । युवतिरतिरनेलप्रमिति र ।

६ अन्ये पुनरन्यथेद मूलमभिदधतःति ख, पुस्तकान्तरम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
घ न प रि म ल मि ल द लि कु ल मु ख

गु०१

१५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
रि त नि खि ल क म ल म ल य प व ने (१) ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३
ज न य ति म न सि (२) श शि मु खि मु द-

गु०१

१४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
म ति श य मि ह म म म धु र य म धु ना ॥

अर्धग्रहणादत्र पादव्यवस्था नास्ति ॥

इदानीं गणमात्राच्छन्दसां गुरुलघुसङ्ख्यापरिज्ञापनार्थ-
मिदमाह ।

(१४०) सा ग्येन न समा लां ग्ल इति ॥ ४३ ॥

‘सा’ गुरुसङ्ख्या, ‘येन’ यद्यद्विरक्षरैः, ‘लां’ लघूनां
मात्राणां, ‘ममाः’ समसङ्ख्याः, ‘ग्लः’, ‘न’, ‘स्यः’, अपितु न्यून-
सङ्ख्या ण्य । ‘ग्लः’, इत्यक्षराण्यभिधीयन्ते, तेषां गुरुलघु-
सङ्ख्यात् (१) । अथमभिप्रायः, आर्यादियु शास्त्रे यावत्सो मात्रा
उपविदिष्टास्मावभ्यक्षराणि यथामङ्ग्यं न पूर्यन्ते, सा तस्य गुरु-

१ लघुसङ्ख्यात् इति च, पुलकाकारश्च ।

२ इत्यदिति च इति च ।

३ इत्यदिति च इति च, पुलकाकारश्च ।

सङ्ख्या वेदितव्या, अवविष्टा लघुसङ्ख्या । तत्रायमुपयोगः,
 कदाचित् पृच्छति, चत्वारिंशदचरायामार्यायां कति गुरवः
 सम्पद्यन्ते, कति वा लघव इति । तदा सप्तपञ्चागन्मात्रीपदि-
 टायामार्यायां मात्रासङ्ख्यायां चत्वारिंशदचरसङ्ख्यामपनीय^(१)
 तत्र येऽवशिष्यन्ते, तान् गुरुनुपदिशेत् । ते च सप्तदशैव ।
 शेषांस्त त्रयोविंशतिलघुनुपदिशेत्^(२) । तद्यथा,

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
				५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५
स्त	न	यु	ग	म	श्रु	स्त्रा	तं	स	मी	प	त	र-					
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८

१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६
५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५
व	र्ति	हृ	द	य	शो	का	श्रेः										
१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६

३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४
				५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५
च	र	ति	वि	सु	क्ता	हा	रं	व्र	त	मि	व	भ-					
३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४

१ मङ्ख्यामपनयेदिति ख. पुलकान्तरश्च ।

२ अस्याभिप्रायः स्पष्टमुच्यते, अस्यामार्यायां कति गुरवो लघव मनोति पृष्टे
 प्रथमं तावन्तामार्या लिखित्वा तस्याः शेषांशां मात्राणां गणनां कृत्वा नन्वावामङ्ख्या-
 पिष्टं पञ्चादौ कुचित् रुस्यापनीयम्, पुनस्तस्या एवाचराणि गणयित्वा तदचरसङ्ख्या-
 पिष्टं मायासङ्ख्याया अथः स्थापनीयम् । ततो मायासङ्ख्यातोचरसङ्ख्यामपनयेत् ।
 तत्र येऽवशिष्यन्ते तावत्सङ्ख्याकालवार्याया गुरवो भवन्ति । पुनरचरसङ्ख्यात
 एतदवशिष्टमुपसङ्ख्यामपनयेत् । तत्र येऽवशिष्यन्ते तावत्सङ्ख्याकालव लघवो
 भवन्ति, एतत्प्र क्रियया आर्यावितालीयादिगणमावाच्छन्दसा गुरुलघुपरिज्ञानं जायते ।

४८ ४२।५० ५१ ५२५२ ५४।५५ ५६।५०

। ५ । ५ । ५ । ५

व तो रि पु स्त्री णाम् (१) ॥

कादम्बरी ।

५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६०

इति महद्वलायुधकृतायां पिङ्गलच्छन्दीवृत्ती
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमोऽध्यायः ।)

(१५१) वृत्तम् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तिः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमि
ष्यामस्तद्वृत्तं वेदितव्यम् । तेन प्राक्तनं लौकिकं छन्दोजात
जातिरित्युच्यते । इत उत्तरञ्च वृत्तम् । तथाचोक्तम् “पर्यं
चतुष्यदं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।” गायत्र्यादौ छन्दसि

१ अनाभाषेयां अत्रपञ्चमोऽध्यायपरिसमाप्तिश्च गणि तत्र मातामह-
क्यामोचरमहक्यायां विरतायां अत्रदशाष्टोपनिषत्ते, अतोऽस्यां अत्रदशमसुख गभीरि
जायते । पुनरचरमहक्याय अत्रदशाष्टकसुखमहक्यायागपभीतायां अथोविन्दद्वौ
वर्णयते अनोऽपी अथोविन्दतिसुख गभीरि निक्षेपते । इवमर्थेय अत्रमातामह
अद सु सुखमहपरिज्ञान अर्त्तम् । अत्रोऽपि प्रदाते । यथा,

शार्ङ्गो १०, भाषाभङ्गोऽत्र ।

शार्ङ्गो १०, अचरमहक्याऽत्र ।

शार्ङ्गो १०, अचरमहक्याऽत्र ।

शार्ङ्गो १०, अचरमहक्याऽत्र ।

अथ १०, अचरमहक्याऽत्र ।

अथ १०, अचरमहक्याऽत्र ।

वर्त्तत इति 'वृत्तम्' । तच्च स्थिरगुरुलघुचरविन्द्यासमिष्यते^(१) ।
पादेन संयोगात् पद्यं । यथा आर्यादिच्छन्दःस्वपि पाद-
व्यवस्था नास्तीति पादौ संयुक्तौ, वृत्ते पुनः पृथक् भवत इत्यर्थः ।
संयोगाभावात्^(२) तथाचीकृतम् । “एकदेशस्थिता जातिर्वृत्तं
गुरुलघुस्थितम्” इति ॥

(१५९) समर्द्धसमं विषमञ्च ॥ २ ॥

समसर्वावयवत्वात् 'समं' । यस्य चत्वारः पादा एकलक्षण-
युक्तास्तात् समं वृत्तम्^(३) । शेषञ्च^(४) सञ्ज्ञानुरूपमेव । तत्रार्द्धं
समे^(५) यस्य तत् 'अर्द्धसमं' । सर्वावयवेषुऽर्द्धाभ्याश्च विगतं
समं यस्य तत् 'विषमम्' । एवं त्रिप्रकारमपि वृत्तजातमुक्तम् ॥

(१६०) समं तावत्कृत्वःकृतमर्द्धसमम् ॥ ३ ॥

'समम्' इति समवृत्तसङ्ख्यायते । तथैव गुणितं^(६) तावत्कृत्वः-
कृतं, उच्यते । एतदुक्तं भवति, समवृत्तसङ्ख्यागुणिते समवृत्त-
सङ्ख्यायाः पिच्छे या सङ्ख्या निष्पद्यते, तावत्सङ्ख्यमर्द्ध-
समं वेदितव्यं । तत्र गायत्री छन्दसि समवृत्तसङ्ख्या चतुः-

१ पादनियतमिति यावात्, ऋयोग्योरभावात् यथेति न । पादयो ऋयोमौ
नयोपिरेवाद्यथेति च ।

२ पादभयोम्योरभावादिति च, अथ ।

३ समवृत्तमिति पुनःकान्तम् ।

४ शेषमिति च ।

५ तत्रार्द्धं मिति च, ।

६ तावद्द्वगुणितमिति नः ।

पष्टिरष्टमध्याग्रसिद्धा । तस्यां चतुःपष्टिसङ्ख्यागुणितायामर्द्ध
समहत्तसङ्ख्या सम्पद्यते । चत्वारि सहस्राणि, पणवतिश्च
हत्तानि(१) । अङ्कतोऽपि ४,०८६ ॥

(१५) विपमञ्च ॥ ४ ॥

अर्द्धसम तावत्कृत्वःकृत 'विपम', भवति । एतदुक्तं भवति,
अर्द्धसमहत्तसङ्ख्या अर्द्धसमहत्तसङ्ख्यैव गुणिता विपमहत्त
सङ्ख्या सम्पद्यते । एका कोटिः, सप्तपष्टिलक्षाणि, सप्तसप्तति-
सहस्राणि, द्वे शते षोडशीत्तरे । अङ्कतोऽपि १,६७,७७,२१६ ।
समसमार्द्धसमीपचित, अर्द्धसमं विपञ्च यथाक्रमं समीपचित
समार्द्धसमाभ्याश्च उपचित वेदितव्यम्(२) ॥

१ चतुर्विंशत्यक्षरात्मकस्य गार्धवीच्छन्दस्यतुष्यादथव स्यायां पादाक्षराणि षडैव
भवन्ति तेषां वर्णप्रसारनियमेन प्रसारे क्रियमाणे सर्वगुणादिमूर्ध्वस्तुन्तायतुषष्टि-
रेव भेदा जायन्ते । तेषां मध्यात् क्रमदुक्तमप्रकारेण कश्चिदपि भेदद्वयमादायार्द्ध
मसहस्रे कर्तव्ये चतुःपष्टिमहत्त्वयायतुषष्टिवारमाहति कृता भवति । एव क्रिय-
माणे चतुःपष्टिमहत्त्वयैवैषां गुणिता भवति । तथा सति कत्यर्द्धमहत्तानि जाता-
न्ति तत्तमहत्त्वापरिज्ञानार्थं तद्गुणनप्रकार एव प्रदर्शने । यथा,

६४ गुणकादौ

६४, गुणकादौ तत्र

२४९, चतुर्विंशत्युपष्टां गुणितायां जाताङ्का ।

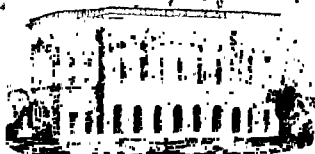
४०८६ पुन षड्भित्तस्यां गुणिताया जाताङ्का ।

, ४०८६ महत्त्वनाया जाताङ्का ।

२ पुन षडवत्युत्तरचतुःसहस्रमहत्त्वाकानामर्द्धमसहस्रे भेदानां मध्यादिभिन्नलक्षण-
दचतुष्टय भेदषय वा पूर्वपूर्वकमहत्त्वागक्रमेणादाय विदमसहस्रे क्रियमाणे वर्ण-
महत्त्वापालावद्धारमाहति कृता भवति, एव क्रियमाणे चतुःपष्टिमहत्त्वयैव भागुर्विता
भवति, तथा सति कति विपमहत्तमदा, जायन्ते इति तत्तमहत्त्वाभोधाय

BIBLIOTHECA INDICA
 COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
 PUBLISHED BY THE
 ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
 NEW SERIES, No. 35

पिङ्गलच्छन्द सूत्रम् ।

CHHANDAH SUTRA

PINGALA ACHARYA

WITH THE
 COMMENTARY OF HARIVANSHI

YATI

HANDITA VISWANATHA SASTRI
 PISCICULUSH

CALCUTTA

PRINTED AT THE PRESS OF THE

(१५) राश्यूनम् ॥ ५ ॥

तद्विषमं हृत्तम्^(१) अर्द्धममं वा 'राश्यूनं' कर्त्तव्यम् । मूलराशिः समुदायादपनेतव्य इति^(२) । कोटिरेका, सप्तषष्टिर्नचाणि, त्रिसप्ततिसहस्राणि, विशत्युत्तरं शतं, शुद्धविषमहृत्तस्य मह्स्व्या ।

गुणनप्रकारोप प्रदर्शने, यथा—

४०६६	गुणकाङ्का
४०६६	गुणकाङ्का
२४५७६	षडभिर्गुणिताङ्का
३६८६४	नवभिर्गुणिताङ्का
•	शुभ्येन गुणनाभायाभयेव श्यायते
१६२८४	चतुर्भिर्गुणिताङ्का ।
१,६७,७७,२१६	महत्तमना जाताङ्का

१ तद्विषमहृत्तमिति ख०, पुनकान्तरपाठय ।

२ अपनेतव्यमिति पुनकान्तरम् । एद्गुणिताङ्कमुदायाद्गुण इममुदायोपनेतव्य इत्यर्थे । तरप्रकारो यथा—

१,६७,७७,६२६	एतच्छाद्गुणिताङ्कमुदायात्
४०६६	एतद्गुण्यङ्कमुदायेपने
१,६७,७७,६२०	एतेहा अरशिष्यमे ।

• ने एर्द्धमहृत्तमह्स्व्याविगता शुद्धविषमहृत्तमह्स्व्याशापका भवन्ति ।

पुन ४०६६ एतच्छाद्गुणिताङ्कमुदायात्

६४ एतद्गुण्यङ्कमुदायेपने

४०६६ एतेहा अरशिष्यमे ।

• ने हि मगहृत्तमह्स्व्याविगता शुद्धविषमहृत्तमह्स्व्या बोधका भवन्ति ।

अङ्गतः^(१) १, ६७, ७३, १२० । चत्वारि सहस्राणि, द्वात्रिंशदिति
शुद्धार्धसमसङ्ख्या ^(२) ४०३२ । उभयशेषोऽयं राशूनमिति ।

(१५९) ग्लिति समानी ॥ ६ ॥

गकारलकाराभ्यां यदृत्तं समाप्यते^(३) तत् समानी नाम ।
पादस्यानुष्टुब्धकृतमित्यतः (५।६) सूत्रात् सिंहावलीकितन्याये
नानुष्टुब्ग्रहणमनुवर्तते । तेनाष्टाक्षरः पादी यावद्भिर्गकार-
लकारैः पूर्यते, तावतामेव ग्रहणम् । तत्रोदाहरणम् ^(४) ।

१ । १ । १ । १ । १ । १ । १ । १ । १ । १ ।
वासवोपि विक्रमेण यत्समानतां न याति ।
२ ८ (१०१) १२ १२८

१ । १ । १ । १ । १ । १ । १ । १ । १ । १ ।
तस्य वल्लभेश्वरस्य केन तुल्यता क्रियेत ^(५) ॥

१ अङ्गतोपीति ख० ।

२ अङ्गतोपीति ग०, धिञ्जितपुलकेधिक पाठोऽस्ति ।

३ समाप्यते इति ख०, ग०, पुलकाभरपाठश्च ।

४ यदोदाहरणमिति पुलकान्तरम् ।

५ अत्र ग्लिति समानीत्यनेन बाधायादात्मस्य लघोर्गन्ते इति मुख्यं न भवति ।

अनुष्टुप्छन्दस्य पादधटकीभूतामामष्टाक्षराणां वर्णप्रभारनियमेन प्रकृते क्रिय
माने सर्वशुद्धादिभ्रंशस्युक्ता षट्पञ्चादधिकद्विंशत्यभेदा जायन्ते, तेषां कतिपय-
प्रसिद्धभेदानामत्र प्रयोगोऽस्ति, तत्र यो भेदो यत्र समाप्याम्यति, तन्मङ्ग्यापरिज्ञानार्थं
पादच्छिन्नलघुक्षराधोऽङ्गविव्याप्तं करिष्यामि । तत्र एकं दत्त्वा एकीकृतेषु लघुङ्गेषु
दा मङ्ग्या विधायम्यति, तत्र तद्भेदस्यापि का भविष्यति । एतद्विषयमाहुकारेणात्र लघु-
द्वयस्योर्ध्वे कृते वागशोपीति लोकोऽष्टाक्षरप्रभारस्य एकमत्रत्युत्तरगतसमभेदो भव-
तीति ज्ञातव्यः । ** सर्वेषामुक्तप्रसंगे प्रस्तावभेदो प्रत्येकश्च ।

अपिच ।

ॐ नमो जनार्दनाय पापसङ्घमोचनाय^(१) ।

दुष्टदैत्यमर्दनाय पुण्डरीकलोचनाय ॥

(१५७) निगति प्रमाणी ॥ ७ ॥

नकारगकाराभ्यां यद्वृतं समाप्येत^(२) तत् 'प्रमाणी' नाम ।
नाराचमित्यपरे^(३) । तत्रोदाहरणम् ।

१ ६ १ ६ १ ६ १ ६ १ ६ १ ६

सुरोजयोनिरस्वरे रसातले तथाच्युतः ।

१ ३ (८९) १९ ६३

१ ६ १ ६ १ ६ १ ६ १ ६ १ ६ १ ६

तव प्रमाणमोक्षितुं क्षमौ न तौ बभूवतुः^(४) ॥

(१५८) वितानमन्यत् ॥ ८ ॥

आभ्यां समानीप्रमाणीभ्यां 'अन्यत्' अष्टाक्षरपाठं छन्दो
'वितान' नाम^(५) । अत्रोदाहरणम् ।

१ पापसङ्घमोचनायेति छ०, म०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ समाप्यते इति छ०, म०, पुलकान्तरपाठश्च ।

३ अथ पादाष्टाक्षराणां सुरोत्तरान्तर मधुसूक्तोत्तरान्तरसुर, एव विन्यासद्वयभेदेन समानीप्रमाणीसंज्ञकमुक्तम् । यदि तेष्वेव अक्षरविभाजनद्वयेन तयोर्लक्षणं क्रियते चेत् तदा दौ शशौ एको सुवरेको एतुश्च मन्वयते । एतमेव प्रकारमवलम्ब्य बन्दी-मञ्जरीदत्तरमाकरकाशाभ्यां तयोर्लक्षणमुक्तम् औ रजो समानिका तु इति (ब०), अक्षरमालिका इत्यौ च इति (ह०) प्रमाणिका कर्तुं नराविति (ब० ह०) ।

४ अष्टाक्षरान्तरस्य षड्जीतिभेदो भेदः ।

५ पूर्वमेकस्य सुरोत्तरान्तरमेको मधु, सुवरेको मधुसूक्तोत्तरान्तरमेको मधु, एव क्रमेण

ॐ ॐ ।। ॐ ॐ ।। ॐ ॐ ।। ॐ ॐ ।।
 षड्यां त्यज धर्मं भज पापे हृदयं मा कुरु ।
 ४ = (२०४) ६४ १२८

ॐ ॐ ।। ॐ ॐ ।। ॐ ॐ ।। ॐ ॐ ।।
 इष्टा यदि लक्ष्मीस्तव शिष्टाननिगं संश्रय^(१) ॥

द्वितीयञ्च ।

।। ॐ ॐ ।। ॐ ॐ ।। ॐ ॐ ।। ॐ ॐ ।।
 हृदयं यस्य विशालं गगनाभोगममानम् ।
 १२ २६ २२ (५०)

।। ॐ ॐ ।। ॐ ॐ ।। ॐ ॐ ।। ॐ ॐ ।।
 लभतेऽसौ मणिचित्र नृपतिर्मूर्द्धि वितानम्^(२) ॥
 अन्यञ्च ।

ॐ ॐ ।। ॐ ॐ ।। ॐ ॐ ।। ॐ ॐ ।।
 कङ्कालमालधारिणं^(३) कन्दर्पदर्पहारिणम् ।
 ४ १६ (८४) ६४

ॐ ॐ ।। ॐ ॐ ।। ॐ ॐ ।। ॐ ॐ ।।
 संसारवन्धमोचनं वन्दामहे त्रिलोचनम्^(४) ॥

लक्ष्मणमुत्तमम् । इदानीन्तु द्वयोर्गुरोरनन्तरं द्वौ लघू, द्वयोर्लघोरनन्तरं द्वौ गुरू, एवमादि क्रमेषु लक्षणमुच्यते, अत इदं मगानीप्रमाणीभ्यामन्यदेव जातमिति भावः ।

१ अष्टाक्षरप्रकारस्य पञ्चोपरद्विगततमोप भेदः । विभानुलक्षणेन साधारण्यं गन्तं इति पादात्मस्य लघोर्गुरुत्वं भवति ।

२ द्वयोर्गुरोरनन्तरं द्वौ लघू, द्वयोर्लघोरनन्तरं द्वौ गुरू, इत्येव क्रमेण गुरुलघु विन्यासमुक्तं वितानमुत्तमम्, इदन्तु तद्विपरितो लक्षणविशिष्टं द्वितीयप्रकारकं वितानं बोध्यम् । अष्टाक्षरप्रकारस्य द्विपञ्चाशत्तमोप भेदः । पूर्वश्लोकेऽत्र विष्टं वितानमिति तेष्वन्धीनामायं निवेदितम् ।

३ कङ्कालमालधारिणमिति ग० ।

४ अथ पादे प्रथमं द्वौ गुरू, तत्र एकलघोरनन्तरमेको गुरूर्वर्गंते, अत इदमन्य-

अपि च ।

तस्याः स्मरामि सुन्दरं चन्द्रोपमानमाननम् ।

कन्दर्पचापभङ्ग, रभ्रूविभ्रमोपशोभितम् ॥

५ । । ५ । । ५ ५ ५ । । ५ । । ५ ५

अन्यदतो हि विनान श्वेतपटेन यदुक्तम् ।

९ ४ ५ ४) १६ २९

५ । । ५ । । ५ ५ ५ । । ५ । । ५ ५

चित्रपदापि च भौगौ तेन गतार्थमिवैतत्^(१) ॥

किञ्च वितानमन्यदिति ब्रुवन् सूत्रकारी वितानस्थानिक-
प्रकारतां (१) दर्शयति । अन्यथा वितान भोगो इत्येव विद-
ध्यात् (१) ॥

प्रकारक वितान ज्ञेयम् । अष्टाक्षरप्रसारस्य पञ्चाशीतितमोय भेद । तस्या स्मरामीति
इतमथ्येतादृशमेव ।

१ भौगिति चित्रपदाग इति उत्तरत्राकरम् । चित्रपदा यदि भौगाविति इन्दो
मञ्जरी । अष्टाक्षरप्रसारस्य पद्यपञ्चाशत्तमोय भेद । पूर्वतोविभ्रमलक्षणमिदमप्यपर-
प्रकारक वितान बोध्यम् ।

२ अनेकतामिति पुनःकान्तरपाठ । अष्टाक्षरप्रसारस्य यावन्तो भेदा भवन्ति, तथा
य कसपि भेदमादाय क्रियमाण समानीप्रमाणौभ्यामन्यदृत्त विताननामक विज्ञेयम् ।
तथ चतु पञ्चाशीत्तरद्विगुणतमद्व्यापगमित भवत्यन एवास्थानिकप्रकारता सूत्रकारेण
दर्शिता । कैचिदस्य कतिपया प्रसिद्धभेदा नामान्तरेण व्यवहृता अपि वितान-
भेदा एव ते भवन्तीति बोध्यम् । यत सूत्रकारेण समानीप्रमाणौभ्यामन्यदृत्त वितान-
ज्ञेय व्यवहृता ।

३ भोगौ इति प्रदादिति' च. पुनःकान्तरपाठय ।

(१५९) पादस्यानुष्टुप् वक्तव्यम् ॥ ९ ॥

पादस्येत्ययमधिकार आमत्तमाध्यायसमाप्तेः^(१) । अनुष्टुप्-
वक्तव्यमिति च प्राक् पदचतुर्द्विदधिकृतं^(२) वेदितव्यम् ॥

(१६०) न प्रथमात् स्तौ ॥ १० ॥

प्रतिषेधार्थं सूत्रमिदं । अत्र वक्तव्यजातौ पादस्य 'प्रथमात्'
वर्णादूर्ध्वं, सगणनगणौ 'न' कार्यौ^(३) ॥

(१६१) द्वितीयचतुर्थयो रश्च ॥ ११ ॥

'द्वितीयचतुर्थयोश्च' पादयोः प्रथमादूर्ध्वं रेफोऽपि न कर्त्तव्य
इत्युपदेशः ॥

(१६२) वान्यत् ॥ १२ ॥

सगणनगणाभ्यां 'अन्यत्' मगणादित्रिकषट्कमध्ये यत् किञ्चित्
त्रिकान्तरं 'वा'^(४) कर्त्तव्यम् ॥

तानं, तदा वितान भौगावित्यनेनैवास्मि । किमर्थं वितानमन्यदित्यविशेषोक्त्यनुशरण-
मिति भावः ।

१ परिपन्नात्रेति ग०, पुल्लकान्तरपाठश्च ।

२ प्राक् प्रतिपाद चतुर्द्विद्वान् पदचतुर्द्विदधिकृतमिति खः ।

३ प्रथमादक्षरादूर्ध्वं सकारनकारौ न कर्त्तव्याविति पुल्लकान्तरपाठः ।

४ अन्येषां येषां मध्येयत् किञ्चित् गणान्तर प्रथमान्तर कर्त्तव्यमिति पुल्लकान्तर-
पाठः । त्रिकान्तर कर्त्तव्यम्, अन्येषां येषां गणानां मध्ये यत् किञ्चित्त्रिकान्तर प्रथमान-
न्तरमिति ख० ।

(११२) य चतुर्थ्यात् ॥ १३ ॥

य इति लुप्तविभक्तिको निर्द्देशः । पादस्य 'चतुर्थ्यात्' अचरा दृङ् यकारः (१) प्रयोक्तव्यः । सर्व्वंपामुदाहरणम् (२) ।

ल०१ यमण यमण ल० ल०१ यमण यमण मु०
 १ १ ५ ५ १ ५ ५ १ १ ५ ५ १ ५ ५ ५
 नवधाराम्बु संसिक्त वसुधागन्धि निःश्वसम्^(३) ।
 १ २ १ २ (१४८) १ २ १ २ १ २ (२०)

मु०१ जमण यमण मु० ल०१ तमण यमण मु०
 ५ १ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ ५
 किञ्चिदुन्नतघोणायं^(४) मही^(५) कामयते वक्तुम्^(६) ॥
 २ ८१ (२०) १ ८१ (२६)

अन्यैरप्युक्तम् ।

१ यमण इति ख० म० च ।

२ प्रतिभिद्वयमनयान्यततद्भक्तविभक्त्याना प्रत्येकमनुष्टुप्छन्दोसामुदाहरणमित्यर्थः ।

३ शृङ्गोभुजविनिश्वसमिति क० । शृङ्गोभुजविनिश्वसमिति पुलकान्तरपाठः ।

४ किञ्चिदुन्नतघोणायंमिति क० । किञ्चिदुन्नतघोणायमिति ग० ।

५ महीमिति ग० पुलकान्तरपाठयः ।

६ अस्य प्रत्येकपादस्य प्रथमादचरात् पर चरानन्तरौ मण, अपितु 'यमण' कर्मगतमणा भक्तिः । पुनर्दिनीयचतुर्थपादयोः पादप्रथमाचरात् पर रश्चो नास्ति, यतो ल, अत इदं वक्तुं नामकमनुष्टुप्छन्दो ज्ञेयम् । शृङ्गोभुजविनिश्वसम्, शृङ्गोभुजविनिश्वसम्, इति पाठद्वयम् न समधीनम् । अत्र प्रथमाचरात्पर प्रतिभिद्वय रमणस्य भक्त्यात् । अत्रेदं स्वरूपीयम्, ममानोप्रमाणोभ्यामन्यतम य कर्मप्रत्येकमनुष्टुप् छन्दोनादाय क्रियमाणं वृत्तं विज्ञाननामकं भवति, इत्याद्या विभिद्यतुभिर्वा विभिद्व- सत्तैरदृष्टं, भवेद्वैर्विरथ्यमानं एतं वक्तुं नामकमनुष्टुप्छन्दो भवतीति । अत्र मत्यनुष्टुप्छन्दो मायं हि विषय इत आद्यत इति बोध्यम् ।

अस्य प्रथमं पदोपाचरप्रमाणस्य अष्टवन्वारिणदुर्भगततमो भेदः, द्वितीयं,

गु०१ भगण यगण ल०ल०१ भगण यगण गु०

५ ५ १ १ ५ ५ १ १ ५ ५ ५ १ ५ ५ ५

नीलोत्पलवनेघद्य चरन्त्यश्वाससंरावाः ।

(१५०) ४ = १६ १५ = १ १६ १५

गु०१ भगण यगण ग० ल०१ भगण यगण गु०

५ ५ ५ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ ५ ५

रामाः कौशेयसंबोता प्रनृत्यन्तश्च^(१)कादस्वाः^(२) ।

१६ (१०) १ १६ (१५)

तथा ।

गु०१ रगण यगण गु० गु०१ भगण यगण गु०

५ ५ १ ५ १ ५ ५ ५ ५ १ १ ५ ५ ५

दुर्भापितेऽपि सौभाग्यं प्रायः प्रकुस्ते^(१)प्रीतिः ।

४ १६ (११) ४, = १६ (१६)

विशतितम, तृतीय सप्तविशतितम चतुर्थं षट्शतितमो भेदो भवति ।

१ प्रनृत्यन्तीति ष०, ग०, पुलकात्परपाठस्य ।

२ अथ प्रत्येकपादस्य प्रथमाक्षरात्परं सप्तमसप्तमी म स्त अत्रितु भगण द्वितीयचतुर्थपादयोः प्रथमाक्षरात्परं रगणोपि नास्ति, पुनरथ चतुर्थं चतुर्मादक्षरात्परं यथासंख्यं यगणोपि नास्ति । अत इह पूर्वतः किञ्चिद्विभिन्नं मपरज लेयं यत्र नामकमनुपपन्नं ज्ञातव्यम् । अथ प्रथमं पादोऽष्टाक्षरं सप्तपञ्चाक्षरं दुर्भगतमो भेदः द्वितीयचतुर्थपादयोः, तृतीयं सप्तदशं । अथानुष्टुप्सप्तमं तौ प्रतिपादाथं त्रिंशत्तौकादशमन्वोऽष्टाक्षरप्रकारस्य त्रिंशत्तौकादशं भवतीति ज्ञातव्यम् । अन्यत्रानुष्टुप्सप्तमं त्रिंशत्तौकादशं पूर्ववद्विहितम् ।

३ प्र० ज कुस्ते इति ल० ग० च ।

मु०१ रमण यमण ल० मु०१ ममण यण मु०
 ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५

मातुर्मनो हरन्त्येव दौर्लालित्योक्तिभिर्बालाः (१) ॥
 (१४९) ४ १६ १९८ १६ (१०)

इत्यादि ॥

(१६०) पथ्या युजो ज् ॥ १४ ॥

चतुर्थादिति वर्त्तते । अत्र वक्त्रे 'युजः' पादस्य चतुर्थाद-
 चरादूर्ध्वं जकारः प्रयुज्यते, तद्वक्तं पथ्या नाम । यस्यापवादः ।
 अत्रोदाहरणम् (१) ।

मु०१ नयण यमण ल० मु०१ मयण अयण ल०
 ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ।

नित्यं नीति निपणस्य राजो राष्ट्रं (२) न सीदति ।
 (१४९) ८ १६ १०८ (१०९) १० ६४ १२८

म०१ दण यमण मु० मु०१ ममण अण मु०
 ५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ।

न हि पथ्याग्निं काये जायन्ते व्याधिषेदनाः (३) ॥
 १ २ १६ (१०) (८१) १६ ६४

१ अत्र प्रथमद्वितीयापादयोः प्रथमाचरात्परं रजकोनीत्यत्र न निषेधोऽपि तु द्विती-
 याचतुर्थापादयोरेव तौ निषेधः । अत्रोदाहरणस्य यदोक्तमिति ।

२ तत्रोदाहरणमिति ३० ।

३ रात्रिमिति घ०, य०, युजकात्परपाठयः ।

४ अत्र वक्त्रे लक्षणे पूर्वोक्तं वर्त्तते, पुनर्द्वितीयाचतुर्थापादयोश्चतुर्थादचरात्परं य-
 मणापवादको जकारोक्तिः । अत्र एतदप्यायज्ञानमकमनुष्टुप्छन्दोऽप्येवम् । अत्रैव
 एतेषु वक्त्रे पथ्या । वक्त्रे लक्षणे ममणममणममणां भवन्ति च पूर्वोक्तनिषेधः,
 यमणस्य तु वाचकात्परममणात्तद्विधावस्तिरेति कर्त्तव्यम् ।

(११५) विपरीतैकीयम् ॥१५॥

उत्तलक्षणाद् विपरीतलक्षणा एकीयमते पथ्या भवति^(१) ।

यथा ।

गु०१	यमण	जमण	गु०	गु०१	ममण	यमण	गु०
५	५ ५	५ ५	५	५	५ ५	५ ५	५ ५ ५
भर्तुराज्ञानुवर्तिनी		या स्त्री		स्यात् सा स्थिरा		लक्ष्मीः ^(१) ।	
२	१६	६४(८२)				१६	(१०)

गु०१	यमण	जमण	गु०	गु०१	यमण	यमण	गु०
५	५ ५	५ ५	५	५	५ ५	५ ५	५
स्वप्रभुत्वाभिमानिनी		विपरीता		परित्याज्या		^(१) ॥	
२	१६	६४(८२)	१२	१६			(१०)

(११६) चपलाऽयुजो न् ॥१६॥

अयुक्पादस्य यदा चतुर्थादूर्द्ध्वं^(४) नकारो भवति, युक्पादे

१ उत्तलक्षणाद्विपरीता पथ्या भवतीत्येकीय मतम् । अयुक्पादे चतुर्थादक्षरान् परतो जकार कर्तव्य । युक्पादे य एवावतिष्ठते इति ख० । इय पथ्या विपरीतया च ह एकीभवति । अथान् अयुक्पादे चतुर्थादक्षरान् परतो जकार कर्तव्य । युक्पादे य एवावतिष्ठते इति पुलकाकारपाठ ।

२ गृहे लक्ष्मीरिति ख०, ग० च ।

३ अथ पूर्वोक्तवक्त्रलक्षण यद्योक्तमिति, पुनरयुक्पादे चतुर्थादक्षरान् परतो जमणोति, युक्पादे यमणोक्ति, अत इदं विपरीतपथ्यायक्त्रमासकमनुष्कभ्यो भीषम । पूर्वोक्तवक्त्रे अयुक्पादे चतुर्थादक्षरान्परं यकारस्मितिर्युक्पादे जमणावस्मितिश्चक्र, तदेवाथ विपरीत्येन वर्तते ।

४ चतुर्थादक्षरादूर्द्ध्वमिति ख०, ग० च ।

य एवावतिष्ठते, तदा चपला नाम मानुष्टुप्वक्तं । अशोदा-
हरणम् (१) ।

मु०१	यमस	नमस	मु०	मु०१	यमस	यमस	मु०
५	५ ५		५	५	५ ५	५ ५	५

तीयमाणाग्रदशना वक्तुनिर्मा मनामाया ।
२ (११४) १६ १२ १४   १२ १७

मु०१	यमस	नमस	मु०	मु०१	यमस	यमस	मु०
५	५ ५		५	५	५ ५	५ ५	५

कन्यका वाक्यचपला भवने (१) अशोदाहरणम् (२) ॥
१ (११४) १६ १२ १४   १२ १७

लघुनावश्यमेव भवितव्यम् । प्रथमद्वितीययोश्चैतावता यकारस्या
पवाहः । तथा च वक्षति, सर्वतः सैतवस्येत्वादिना । पथाद्यान्तु
यकार एवावतिष्ठते ।

(११७) सर्वतः सैतवस्य ॥ १८ ॥

‘सैतवस्य’ आचार्यस्य मतेन युक्त्वादेऽयुक्त्वादे च (१) सप्तमो
लकार एव कर्त्तव्यः(२) । अत्रोदाहरणम्(३) ।

गु०१ जगण ज०(ल००)गु० गु०१ भगण ज०(ल००)गु०

~ ~ ~ ~ ~
स । स । स । स । स । स । स । स । स । स । स । स । स ।

सैतवेन पथाएवं तीर्णा दशरथात्मजः ।

१ ८ १६ (९१ ९४ (९३) ४ ८ १६ ९४

गु०१ भगण ज०(ल००)गु० ल०१ गगण ज०(ल००)गु०

~ ~ ~ ~ ~
स । स । । । स । स । स । स । स । स । स । स । स । स ।

रक्तः दायकरौ पुनः प्रतिज्ञां स्वेन वाङ्मना(४) ॥

(९०) ४ ८ १६ ९४ १ (९२) १६ ९४

१ मतेनायुक्त्वादेऽपीति पुलकान्तरपाठः ।

२ यत्पूर्वं पाठेयु सप्तमर्कस्य सप्तमो द्वितीयमते सर्वस्य यत्पूर्वादेऽयाम् परं जगण-
जगणजगणभगणभगणभगण प्रयोगः कर्त्तव्य इति कथितम् । तथा एति सप्तमो र्को
अपूर्वोदाह्यति इति भाष्य ।

३ मतेनायुक्त्वादेऽपीति छ. २० च ।

४ अथ दक्ष अक्षय परमिमे । पुन प्रत्येकपादस्य यत्पूर्वादेऽयाम् परं यदक्षरमाद-
र्शं आकोलि, अने इदं कतिपुन्नादूर्ध्वं यत्पूर्वादेऽयाम् परं यदक्षरमाद-
र्शं आकोलि, अने इदं कतिपुन्नादूर्ध्वं यत्पूर्वादेऽयाम् परं यदक्षरमाद-

(१६६) भ्रौ नौ च ॥ १८ ॥

सर्वत. सैवतस्येति निवृत्तम् । चपलाऽयुजो नित्यस्माद्(१)
अयुग्रहणमनुवर्त्तते । विपुला युग्मः सप्तम इति सर्वमनु
वर्त्तनीमम्(२) । अयुक्पादे यदा चतुर्थादचरात् परतो यकारं
वाधित्वा भकाररेफनकारतकारा विकल्पेन भवन्ति, तदासौ
विपुला नाम । तत्र भकारिण विपुलोदाहरणम् ।

ल०१ रगण भ०(ल००)गु० ल०१ भगण ज०(ल००)गु०
 १ ५ १ ५ ५ १ १ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ १ ५
 इयं सुखे चन्द्रमुखी स्मितज्योत्स्ना च मानिनी (१) ।
 १ ४ ४० ६४(१०२) १ १६ ६४(८२)

गु०१ रगण भ०(ल००)ग०गु०१ जगण ज०(ल००)गु०
 ५ ५ १ ५ ५ १ १ ५ ५ १ ५ १ ५ १ ५
 इन्दोवराक्षी हृदयं दन्दहीति तथापि मे(२) ॥
 ४ ४०६४(१०१) २ ८ १६ ६४६४

अयुज इति जातिपक्षे द्वयोरपि पादयोर्ग्रहणम् । व्यक्तिपक्षे

१ अयुजो नित्येतन्नादिति ख० ग० पुनकान्तरपाठश्च ।

२ सर्वमनुवर्त्तत इति पुलकान्तरपाठः । अथ विपुलावर्गे अयुक्पादे सप्तमवर्गो
लघुरेव कर्त्तव्यः, अयुक्पादे तु तत्र वैकल्पमिति सन्नतम् । एतर्था युजो पादयो
सर्वेषु अयुजो कुत्रचिदेव सप्तमाचरोपरि स्थापित (ल००) एतद्विद्ध तत्र तत्र
द्रष्टव्यम् ।

१ स्मितज्योत्स्नावभाभिनीति ग० ।

२ अथ वन्द्यलक्षणं सर्वं वर्त्तत. पुनरयुक्पादे चतुर्थादचरात् परं यगणापवादको
भगणोक्तिः, अत इदं भविपुलापूर्वकं वक्ष्ये नामकमनुष्टुप्छन्दो बोध्यम् । अत्रायुक्
पादे ऽभयं भगणस्य सञ्चान्तं जातिपक्षीयं भविपुलोदाहरणमिति निश्चेतव्यम् ।

पुनरेकस्य । एकपत्रे पुनः प्रथमस्य तृतीयस्य वा । तथाच महा-
कवीनां प्रयोगाः ।

सु०१ रगण भगण गु०गु०१ यगण ज०(सु००)गु०

१ ५ १ ५ ५ ॥ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५

वटे वटे वैश्रवणश्चत्वरे चत्वरे शिवः ।

१ ४(१०२) १२६४ २ १६ ६४(८०)

गु०१ यगण यगण गु० गु०१ भगण ज०(सु००)गु०

५ १ ५ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ॥ १ ५ १ ५

पर्वते पर्वते रामः सर्वत्र मधुसूदनः(१) ॥

२ १६ (१६) ४ ८ १६ ६४(८२)

गु०१ भगण यगण गु० गु०१ यगण ज०(सु००)गु०

५ ५ १ १ १ ५ ५ ५ १ ५ ५ १ ५ ५

देवः स जयति श्रीमान् दण्डधारो महीपतिः ।

४ ८ १६ १६ २ १६ ६४(८३)

गु०१ रगण भ०(सु००)गु० गु०१ रगण ज०(सु००)सु०

५ ५ १ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ १

यस्य प्रसादाद्भुवनं गाञ्चते पथि तिष्ठति (१) ॥

४ १२ ६४(१०२) १ ६४ ८ २६ (११६) १२८

११, एवं श्रुत्वा श्रुत्वा इति क, भिक्षितगुणकपाठशुभ मय्यक । तत्र युक्तवाद
प्रथमाधारात्वा प्रतिषिद्धस्य रत्नलक्ष्य सर्वमानसात् । अथ एतद्वये मत्तुदिलक्षण
मथि, पुनरेकस्य प्रथमे पादोपरस्य मृतीये अनुधादधरात् पर भगणो नभमे ।
अत एव भविपुलापुंके मत्तुमानकममृदुपुंके भवति । अत्रिन् एतद्वये
प्रथमे मृतीये आधुक्पादे भगणस्य मत्तुद शक्तिरणीयमिद भविपुलोदाएक-
भित्तिसात्तद्वय ।

ल०१ रगण रगण गु० गु०१ मगण ज०(ल००)गु०
 १ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

महाकविं कालिदास वन्दे वाग्देवतागुरुम्^(१) ।
 १ ४ (२८) २९ (८१) १२ ६४

ग०२ मगण यगण ल० गु०१ जगण ज०(ल००)गु०

५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

यज्जाने विश्वमाभाति दर्पणे प्रतिविम्बवत्^(२) ॥
 (१४५) १२ १२८ ९ ८ १६ ६४(८१)

तृतीये पादे ।

गु०२ यगण यगण गु० गु०१ नगण ज०(ल००)गु०

५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

कामिनीभिः सद्प्रोतिः कस्मै नाम^(३) न रोचते ।
 ९ १६ (१८) (८८) ८ १६ ६४

ल०१ यगण रगण ल० गु०१ जगण ज०(ल००)गु०

१ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

यदि न स्याद्दारिवोचि चञ्चलं क्षतजीवितम्^(४) ॥
 १९ (१६५) (२९) १२८ ९ ८ १६ ६४(८१)

इदानीं नकार विपुलोदाहरणम् ।

मनुष्टुप्बन्धो भवति । अस्मिन् एते प्रथमतृतीयधोरुभयोरेपि पादयोश्चतुर्थाक्षरात् पर रगणस्य वर्णानामज्ञातिपद्योपमिद् रविपुलोदाहरणमिति बोध्यम् ।

१ वाग्देवता गुरुमिति घ०, ग० च ।

२ यज्जाने वाग्देवतागुरुमिति, पुन प्रथमे पादे चतुर्थाक्षरात् पर रगणो वर्णानामज्ञातिपद्योपमिद् रविपुलोदाहरणमिति बोध्यम् । अस्मिन् एते प्रथमे रव रविपुलोदाहरणपादे चतुर्थाक्षरात् पर रगणस्य वर्णानामज्ञातिपद्योपमिद् रविपुलोदाहरणमिति बोध्यम् ।

३ कस्मै नामेति घ० । कस्मै नामेति ग० ।

४ क्षतजीवितमिति घ०, पुनक्षतजीवितमिति घ० । अत्र यज्जाने वाग्देवतागुरुमिति पुन

स०१ रगण नगण गु०गु०१ जगण ज०(स००)गु०
 १ ५ | ५ | १ | १ | ५ ५ | ५ | १ | ५ | ५
 तपस्विनो हि वसने कौवलाजिनवल्कले ॥
 १ ४ १६ १२२४(११८) २ = १६ ६४(६१)

व्यक्तिपत्ने कालिदासः ।

स०१ मगण नगण गु०गु०१ मगण ज०(स००)गु०
 १ ५ ५ ५ | १ | ५ ५ ५ ५ ५ ५ | ५ ५ | ५
 अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।
 १ १६ १२६४(११४) १६ ६४(८२)

गु०१ जगण यगण गु० गु०१ तगण जगण (स००)गु०
 ५ | ५ | १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ | ५ ५ | ५ ५
 तस्य धर्मरतेरासीद् बृहत्वं जरसा विना^(१) ॥
 १ = १६ (१०) = १६ ६४(८६)

तथाच ।

स०१ जगण यगण गु०गु०१ मगण ज०(स०१)गु०
 १ | ५ | १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ | ५ ५ | ५ ५
 तव मन्त्रकृती मन्त्रैर्दूरात् संगमितारिभिः ।
 ११ = १६ (१८) = १६ ६४(८६)

१ मन्त्रादिसंज्ञकस्य मन्त्रिपुत्रापर्यायं यत्र भातकस्याकारतद्गुणस्यैव एक
 विद्वेष प्रथमे अदुष्ट्यादे चतुर्विंशत्यापदे मन्त्रस्य विद्यमानत्वाद्गुणस्यैव न
 विदुषोदाहरणमिदमिति बोध्यम् । तत्र मन्त्रेति एतन्मपि तद्विषयस्यैव ।

गु०१ मगण तगण गु०गु०१ जगण जगण(ल००)गु०

५ ५ ५ ५ । । । ५ ५ । ५ । । ५ । ५

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥

१६ १२६४(११९) २ ८ १९ ६४(६१)

इदानीं तकारविपुलोदाहरणम् ।

गु०१ मगण तगण गु०ल०१ मगण ज०(ल००)गु०

५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ । ५ । ५ । । ५ । ५

वन्दे देवं^(१) सोमेश्वरं जटामुकुटमण्डितम् ।

(६५) . ६४ १ ४ ८१९ ६४(६४)

गु०१ मगण तगण गु०ल०१ मगण ज०(ल००)गु०

५ ५ । । ५ ५ । ५ । ५ । । । ५ । ५

खट्वाङ्गधरं चन्द्रमःशिखामणिविभूपितम्^(२) ॥

४ ८(००) ६४ १ ४ ८ १९ ६४(६४)

व्यक्तिपत्ते ।

गु०१ रगण तगण गु० गु०१ जगण ज०(ल००)गु०

५ ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ । । ५ । ५

वन्दे कविं श्रीभारविं लोकसन्तमसच्छिदम् ।

४ • ६४(६८) २ ८१९ ६४(६१)

१ देवदेवमिति क० ।

२ खट्वाङ्गधर शब्दर चन्द्ररेखाशिखामणिमिति ख० । पुस्तकान्तरपाठय । वक्तुः
दिल्लचनयुक्तस्य तविपुलापूर्वकस्य वक्तुः नामकस्यानुष्टुप्छन्दोसोस्त्रोभयोरप्यनुष्टुप्पाद
योस्तगणस्य सत्ताज्जातिपद्योय तविपुलोदाहरणमिदमिति ज्ञातव्यम् ।

ल०२ मगण यगण ल० गु०२ तगण ज०(ल०७)गु०
 १ ५ ५ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ १ ५
 दिवादीपा इवाभान्ति यस्याद्ये कवयोऽपरे(१) ॥
 १ १६(१४६) १२८ ८१६ ६४(८६)

तद्यान्येषामपि प्रयोगः ।

गु०१ जगण यगण गु० गु०१ यगण ज०(ल०७)गु०
 ५ १ ५ १ ५ ५ ५ ५ १ ५ ५ १ ५ १ ५
 लोकवत् प्रतिपत्तव्यो लौकिकोऽर्थः परीक्षकै ।
 १ ८१६ (१७) २ १६ ६४(८६)

गु०१ मगण नगण ल०ल०१ यगण ज०(ल०७)गु०
 ५ ५ १ १ ५ ५ १ १ १ ५ ५ १ ५ १ ५
 लोकव्यवहारं प्रति सहशौ बालपण्डितौ(१) ॥
 ४ ८(१०४) ६४१२८ १६ १६ ६४(८४)

द्रदानीं चकाराकृष्टं मकारविपुलोदाहरणम् ।

गु०१ रगण मगण गु० गु०१ यगण ज०(ल०७)गु०२
 ५ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ १ ५ ५ १ ५ १ ५
 सर्वातिरिक्तं नावण्य विभ्रती चारुविभ्रमा ।
 ४ (४) १ ८६११६ ६४

१ मन्त्रादिजसकमिजहृष्य मविपुलापूर्वकस्य मन्त्रनामकस्यानुष्टुप्कस्यो
 थैकमिजोश्च प्रथमे अपुरुपाद मगणस्य मन्त्राद्व्यक्तिपक्षोप मविपुलोदाहरणमिदमिति
 ज्ञातव्यम् । लोकादिदिहलस्य धनोव क्व पाद मगणस्य मन्त्रागदपि व्यक्तिपक्षोप
 मविपुलोदाहरणमिति बोध्यम् ।

१ मन्त्रादिहृष्यकपुत्रस्य मविपुलापूर्वस्य मन्त्रनामकस्यानुष्टुप्कस्योथैकमिजोश्च
 क्वपाद अपुरुपाद मगणस्य प्रथम मन्त्राद्व्यक्तिपक्षोप मविपुलोदाहरणमिदमिति बोध्यम् ।

गु०१ तगण यगण गु० ल०१ यगण जगण (ल००)गु०

५ ५ ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ ५ । ५ ५

सूनुः सुनृतवाक् स्वर्णविससर्जोर्जितश्रियम् ॥
८१ (१४) १२ १६(८४)१४

तृतीयपादे ।

ल०१ रगण यगण गु० गु०१ भगण जगण (ल००)गु०

५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ ५ । ५

अदूरवर्तिनीं मिद्धि राजन् विगणयात्मनः ।
१ ४ १६ (२९) (८२) ८४ १६ ६४

ल०१ रगण मगण गु० गु०१ जगण ल०(ल००)गु०

५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ ५ । ५

उपस्थितेयं कान्ध्याणो नामि कीर्तित एव यत् ॥
१ ४ (१) २ (८१) ८१६ ६४

गु०१ मगण यगण गु० गु०१ मगण ल०(ल००)गु०

५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ । ५

स्नाध्यस्यागोऽपि वैदेद्याः पत्युः प्राग्वशवासिनः ।
१६ (१०) (८१) १६ ६४

ल०१ रगण मगण गु० गु०१ यगण जगण (ल००)गु०

५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ ५ । ५

अनन्यजानेस्तस्यासीत् सैव जाया चिरणमयी ॥
१ ४ (१) १ (८२) १६ ६४

मकारिणापि क्वचिद्विपुला दृश्यते । यथा.

इत्यादयो विपुलाविकल्पाः सङ्कीर्णधानुकोटिशः का
दृश्यन्ते । सर्वासां विपुलानां चतुर्थो वर्णः प्रायेण गुरुर्भव
त्याश्राय ।

(१६८) प्रतिपादं चतुर्द्वयापदचतुर्द्वयम् ॥१६८॥

चतुर्णामचराणां वृद्धिश्चतुर्द्वयः । अनुष्टुभः पादादूर्ध्वं प्रति
पादं चतुरचरद्वया (१) यदुत्तं निष्पद्यते तत् पदचतुरु
नाम । तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४
तस्याः कटाक्षविक्षेपैः कम्पिततनुकुटिलैरतिदीर्घैः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४
तच्चकदष्ट इवेन्द्रियशून्यः क्षतक्षेतन्यः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४
पदचतुर्द्वयं न चलति पुरुषः पतति सप्तसैव ॥

अथ गुरुमधुविभागो नियते ।

हरणमिदं । एतच्छ्रुतीये षड्पादे तस्मात् परं भयस्य कश्चाद्व्यक्तिपक्षीयं भविष्य
श्रीदाहरणमिदं भवति । एव चेत् मभविपुलापूर्वकं यत् नानाकृतामृष्टं पुत्रस्य इदमिदं
मय मागनिर्देशं कर्तव्यं । तत्रद्वयपटितविपुलापश्चात्पक्षीयं विपुलेपम् ।

१ इति कर्मव्यतिषयमामर्ष्याम् प्रथमे पादे इदमेतं प्रगच्छते, अपि तु द्वितीयादा-
२४ । मयाच प्रथमं पादं चानुष्टुभोदाहरण एव स्थापनीयं । द्वितीये पादे शास्त्रेभ्य
कटं चतुरचरद्वयं कर्मदा, तृतीये पादे शास्त्रेभ्य परं, चतुर्थे षोडशकालेभ्य परमम् ।
एतज्जन्ममायं मय मय पदचतुर्द्वयाद्युदाहरणमिदं मया इतिव्यापक्याहृदाहृ
षोडशाहृभ्य एव पुनश्चादिसुलोभद्वयमात्रं इति इदं दद्यात् । अथ चतुर्थी पादात्
द्वेव्यादिसुलोभमिदम् ।

(१०) गावन्त आपीडः ॥ २० ॥

गकारो द्वावन्ते चेद्भवतश्चतुर्णामपि पादानां^(१), तत् पदचतुर्द्वन्द्व-
मापीडमञ्जकं भवति । अन्ते गुरुद्वयग्रहणादत्र शेषाणां लघुत्व-
मभ्यनुज्ञात सूत्रकारेणेति मन्यामहे । तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ० ८ १ २ ३ ४ ५ ६ ० ८ १ २ ३ ४
कुसुमितसहकारे, हतहिममहिमशुचिशशाङ्के ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ० ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४
विकसितकमलसरसि मधुसमयेऽस्मिन्,
१ २ ३ ४ ५ ६ ० ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १ २ ३ ४
प्रवससि पथिक हतक यदि भवति तव विपत्तिः^(२) ॥

(१०) आदौ चेत्^(३) प्रत्यापीडः ॥ २१ ॥

गकारो द्वौ आदौ चेद्भवतश्चतुर्णां^(४) पादानां, तदा तत्
पदचतुर्द्वन्द्वं प्रत्यापीडमञ्जकं भवति । अत्रापि पूर्ववत् शेषाणां
लघुत्वमेव । तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ० ८ १ २ ३ ४ ५ ६ ० ८ १ २ ३ ४
चित्तं मम रमयति, कान्तं वनमिदमुपगिरिनिदि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ० ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४
कूजन्मधुकरकलरवहृत-जनधुति,

१ चतुर्णामपि पादानामन्ते द्वौ गकारो चेद्भवत इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठक्रम ।
२ अथ पदचतुर्द्वन्द्वसंज्ञकं वर्तते, पुन प्रतिपादान्ते द्वौ गुरु अन्ये लघव सन्ति,
अत इदमापीडनामक पदचतुर्द्वन्द्वं अन्तो शेषम् ।

३ गावादौचेदिति क, चिह्नितपुस्तकधृतसन्दिग्धपाठान्तरम् ।

४ चतुर्णामपीति म० म० च ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४

पुंस्कोकिलमुखरितसुरभिकुसुमचिततरुति^(१) ॥

(१०५) प्रत्यापीडो गावादौ च ॥२५॥

चकारोऽन्त इति समुच्चयार्थः । तस्यैव पदचतुर्द्विस्थाने
आदौ च यदि गकारो भवतस्तदा प्रत्यापीड एव भवति^(१) ।
तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४

कान्तावदनसरोजं, हृद्यं घनसुरभि मधुरसाढ्यम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४

पातुं रक्षसि सततमभिलपति मनो मे,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४

किञ्चिन्मुकुलितनयनमविरतमणितरमणीयम्^(२) ॥

तदेवं द्विप्रकारः प्रत्यापीडो भवति ।

(१००) प्रथमस्य विपर्यासे मञ्जरीलवन्त्यस्तधाराः ॥२६॥

आपीडग्रहणं निवृत्तम् । तेनैव समं लध्वचराभ्यनुज्ञानञ्च ।

१ अत्र पदचतुर्द्विस्थानमिति, पुनः प्रत्येकपादादौ द्वौ गुणः, इतरं स्वयं मन्त्रि-
त्यत्र इदं प्रत्यापीडनात्मकं पदचतुर्द्विस्थानं चाम्यो शब्दम् ।

२ तदा तदपि प्रत्यापीडो भवतीति न० ।

३ अत्र पदचतुर्द्विस्थानमिति, पुनः प्रत्येकपादादौ द्वौ गुणः अत्र द्वौ द्वौ गुण-
मपि स्वयं मन्त्रि- अत्र इदं प्रत्यापीडनात्मकं पदचतुर्द्विस्थानं चाम्यो शब्दम् ।

तदेव पदचतुर्द्वन्द्वं प्रथमस्य^(१) विपर्यासे मञ्जरीलवण्यमृतधारा-
भिधानं भवति । प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन विपर्यासे मञ्जरी ।
प्रथमस्य तृतीयेन विपर्यासे लवणी । प्रथमस्य चतुर्थेन विप-
र्यासेऽमृतधारा । तत्र मञ्जर्युदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०
जनयति महतीं प्रीतिं हृदये, कामिनां चूतमञ्जरी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०
मिलदल्लिचक्रचञ्चपरिचुम्बितकोमरा,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०
कोमलमलयवातपरिनिर्त्तितरुशिखरस्थिता^(२) ॥

लवण्युदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०
धिरहविधुरङ्गणकाङ्गनाकपोलोपमं, परिणतिधरं

३० ३१ ३२ ३३ ३४
पीतपाण्डुच्छवि^(३) ।

१ प्रथमस्य पादस्येति पुलकान्तरपाठः ।

२ तर्थाशयसि स्थितेति न० । अत्र पदचतुर्द्वन्द्वमप्यत्र पादा मन्त्रि, पुनः
पदचतुर्द्वन्द्वस्याष्टास्य, प्रथम पादोच द्वितीय, पुनस्य द्वादशास्यो द्वितीय
पादोच प्रथम । इत्थं प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन मञ्जरा विपर्यासेऽस्ति, तृतीय-
समस्यपादौ तु पदचतुर्द्वन्द्ववद्व्यापि वर्तते । अत इदं पदचतुर्द्वन्द्वं मञ्जरीनामक
शब्दो भवति ।

३ ललकान्ताकपोलावदातपरिचुम्बित अक्षयपीतपाण्डुच्छरीति न० ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

१६ १ २ २४

खादृष्णहरम्^(१) ॥

अमृतधारीदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

परिवाञ्छसि^(२) कर्णरसायन सततममृतधाराभिः,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

यदि हृदि वा परमानन्दरसं ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

चेतः शृणु धरणीधर वाणीममृतमयीं,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

तत्काव्यगुणभूषणम्^(३) ॥

केचिदापीडादिष्वपि पादविपर्यासे सति मञ्जर्यादिनामा-
नीच्छन्ति ।

इति पदचतुस्वर्णाधिकारः ॥

१ शीतल खण्डवदतिम्बादु हृन्नाहरमिति ग० ।

अथ पदचतुस्वर्णं अथवापुत्रा पादा भक्ति पुन पदचतुस्वर्णं चोदनाहर
लुनीय पादोप प्रथम, अथवापुत्रा प्रथम पादोप लुनीय । इत्थं प्रथमस्य
पादस्य लुनीयेन मङ्ग विनिमयो वर्तते । द्वितीयस्वर्णं तु पयोक्तव्यमिति लुनीय ।
अत इत् पदचतुस्वर्णं अथवापुत्रा मङ्गं इत्येति गीयम् ।

२ यदि वाञ्छसि इति ग०, ग०, पञ्जकानरपाठश्च ।

३ अथ चतुस्वर्णं अथवापुत्रा पादा भक्ति, पुनर्भिः अथवा पदचतुस्वर्णं

(१०४) उद्गतामेकतः स्जौ स्लौ, न्जौ ज्जौ, भ्नौ
ज्लौ ग्, स्जौ स्जौ ग् ॥ २४ ॥

पाद इति प्रकृतमनुवर्त्तते । यत्र प्रथमे पादे सकारजकार-
सकारलकारैर्दशाक्षराणि भवन्ति । द्वितीये पादे नकार-
सकारजकारगकारैर्दशैव । तृतीयपादे भकारनकारजकार-
लकारगकारैरेकादशैव । चतुर्थे पादे सकारजकारसकारजकार-
गकारैस्तयोदशैव । तद्वत्तमुद्गता नाम । तत्रोदाहरणम् ।

भगण् जगण् भगण् ल० नगण् मगण् जगण् गु०

। । ५ । ५ । । । ५ । । । । । ५ । ५ । ५

मृगलोचना शशिमुखी च रुचिरदशना नितम्बिनी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९

भगण् भगण् जगण् ल०गु० मगण् जगण् भगण् जगण् गु०

५ । । । । । ५ । ५ । ५ । ५ । । । ५ । ५ । ५

चंसललितगमना ललना, परिणोयते यदि भवेत्कुलोद्गता, ॥॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३

चतुर्थपादोत् प्रथम, अष्टाक्षरस्य प्रथम पादोत् चतुर्थ, इत्य प्रथमस्य चतुर्थेभ सप्त
विभिन्नयो वर्त्तत, द्वितीयतृतीयौ तु दशोक्तस्थानस्यौ ल, अत इद पदचतुर्दश मस्य
धारात्मक इत्यो बोध्यम् ।

१ अत्र प्रतिपादोक्ता मगणादय उपरि विन्द्या । प्रत्येकपादास्तत्पञ्चाक्षरि-
देशकादाहा अधो निवेशिता । यत्रैकत पुनराक्षरिदेशते तत्पूर्वाक्षरे पाद-
ममाभिर्जातव्या । विषमसप्तभिदमस्यतो मन्तव्यात् परस्य सर्वत्र तत्र श्रेयम् ।
अस्योद्गताच्छन्दमन्तार पादा दशैकादशयोदशाक्षरप्रकारस्य भेदविशेषा बोद्धव्या ।
३ कतमो भेद इति त्रिदशैकादश्या अतुष्टपुत्रवत् शब्दस्य सर्वत्र । पादस्यैवाशोध

(१०१) ललितं नौ सौ ॥ २६ ॥

तस्या एवोद्गतायास्तृतीयपादस्थाने यदा नौ सौ भवतस्तदा
नलितं नाम वृत्तम्^(१) । तत्राटाङ्गणम् ।

मगणं जगणं मगणं^१ल० मगणं मगणं जगणं गु०

~~~~~

। । ५ । । । ५ । । । । । । । । ५ । ५ । ५

सततं प्रियम्बदमनूनममलहृदय गुणोत्तरम्^(२) ।

१२२ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

नगणं नगणं मगणं मगणं मगणं जगणं मगणं

~~~~~

। । । । । । । । ५ । । ५ । । ० । ५ । । । ५

सुललितमतिकमनोयतनुं, पुरुषं त्यजन्ति न तु जा-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८

जगणं गु०

~~~~~

। ५ । ५

तु योषितः^(३) ॥

१० ११ १२ १३

उद्गतायास्तृतीयपादस्थाने यदा नौ सौ भवतस्तदा एवोद्गतायास्तृतीयपादस्थाने यदा नौ सौ भवतस्तदा
सौभक नाम चन्दो बोध्यम् ।

१ ननित नाम चन्द इति ग० ।

२ गुणोत्तरमिति ग० ।

३ अत्र तृतीयपादस्थाने यदा नौ सौ भवतस्तदा एवोद्गतायास्तृतीयपादस्थाने यदा नौ सौ भवतस्तदा
सौभक नाम चन्दो बोध्यम् ।

पृथगायमिति उद्गतामिकत. पठेदित्यनुवृत्तिनिरामार्थम्^(१) ।

अत्र तृतीयपादत्रयस्या सकारस्य विभक्त्य पाठनिष्ठात् ॥

(१२८) वर्द्धमान नौ स्त्री न्स्त्री ॥२८॥

तृतीयस्येति वर्त्तते^(२) । तन्मिद्रुपमितप्रचुमिते तृतीयस्य

पादस्य स्थाने यदा नकारौ सकारनकारौ पुनर्नकारसकारौ^(३)

च भवतस्तदा वर्द्धमान नाम वृत्तं भवति । तत्रोदाहरणम् ।

ममस्य ममस्य जगस्य ममस्य नु०नु०
 ५ ५ ५ । । ५ । ५ । ५ । । ५ ५
 विम्बोष्ठी कठिनोन्नतस्तनावनताङ्गी

ममस्य नमस्य जगस्य ममस्य नु०
 । । ५ । । । ५ । ५ । ५ ५
 हरिणोशिषुनयना नितम्बगुर्वी ।

नमस्य नमस्य ममस्य ममस्य नमस्य ममस्य
 । । । । । । । ५ । । । । । । । ५
 मद्रकलकरिगमना परिणतशशिवटना

नमस्य ममस्य ममस्य जगस्य यमस्य
 । । । । ५ । । । । ५ । ५ ५
 जनयति मम मनसि मुटं मदिराक्षी^(४) ॥

१ पठेदित्यनुवृत्तिनिष्ठा निरामार्थमिति ख०, द०. पुस्तकान्तरपाठयः ।

२ तृतीयस्येत्यनुवर्त्तते इति ग० ।

३ यदा नमस्यौ ममस्यनमस्यौ नमस्यममस्यौ इति ग० ।

४ अन्ये तृतीयपादभिन्ना अन्ये पादा उपमितप्रचुमितस्यैव साहाय्यात्, तृतीय

(१०६) शुद्धविराडृपमं त्र्यः ॥ २६ ॥

तस्मिन्नेव^(१) उपस्थितप्रचुपिते यदा तृतीयस्य पादस्य स्थाने
तकारजकाररेफा^(२) भवन्ति, तदा शुद्धविराडृपमं नाम वृत्तं
भवति । तत्रोदाहरणम् ।

मगण सगण जगण भगण गु० गु०
 ५ ५ ५ । । ५ । ५ । ५ । । ५ ५
 कान्येयं कनकोज्वला मनोहरदीप्तिः^(३)

सगण नगण जगण रगण गु०
 । । ५ । । । ५ । ५ । ५ ५
 शशिनिर्मलवदना विशालनेत्रा ।

नगण जगण रगण
 ५ ५ । । ५ । ५ । ५
 पीनोस्नितम्बशालिनी

नगण नगण नगण जगण सगण
 । । । । । । । । ५ । । ५ ५
 सुखयति हृदयमतिशयं तरुणानाम्^(४) ॥

पादस्य अन्तगणमगणद्वयोऽस्मिन्, अत एव यद्वैभान नाम चन्दो भवति । अक्षरतो
मस्यस्य विषयवृत्तमित्यम् ।

१ अक्षिप्रवेति ३० ।

२ मठस्यजगणररुदा इति ३० ।

३ मनोहरसूर्भिर्भिति ३०, ३०, पुलकाभारपाठस्य ।

४ अथ तृतीयपादस्य उपस्थितप्रचुपितस्य भाषाणां, तृतीयस्य, तत्र

(१८२) द्रुतमध्या भौ भगौ ग्, न्जौ ज्यौ ॥ ३२ ॥

यस्य प्रथमे पादे त्रयो भकारा गकारौ च, द्वितीये नकार
जकारौ जकारयकारौ च^(१) तद् द्रुतमध्या नाम वृत्तम्^(२) ।
अत्रापि प्रथमद्वितीयाविव तृतीयचतुर्थौ पादौ^(३) ॥ तत्रोदा
हरणम् ।

भगण भगण भगण गु०गु० नगण जगण जगण यगण
S | | S | | S | | S S | | | S | | S | | S S

यद्यपि शीघ्रगतिमृदुगामी, बद्धधनवानपि दुःखमुपैति ।

भगण भगण भगण गु०गु० नगण जगण जगण यगण
S | | S | | S | | S S | | | S | | S | | S S

नातिशयत्वरिता न च मृदोः नृपतिगतिः कथिता द्रुतमध्या^(४) ॥

अतुल्यपाद पतितोऽस्ति । तस्मादेतदुपचिदकनामक इन्दो भवति । अत्र प्रथम
नृतीपयोर्द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः साम्यादहंसमहसमिदम् । अत्र एवाहंसमहसाधि
कारे 'विषमे यदि सो सलगा दले भौ युजि भाद्रुश्कावुपचिचमिति इन्दोमहरीष्ट
नररनाकरयोः सत्त्वं ।

१ अयो भगणा गकारौ च भवत, द्वितीये नगणजगणौ जगणो यगण्येति ग० ।
अयो भकारा गकारौ च द्वितीये नकारजकारौ व्युत्थौ भवत इति ख० ।

२ एत भवतीति ख०, पुलकाकारपाठश्च ।

३ तत्रापि प्रथमनृतीपौ द्वितीयचतुर्थौ च पादौ सहस्रौ भवत इति ग० ।
प्रथमद्वितीयाविव तृतीयचतुर्थौ पादौ भवत इति ख० ।

४ अथ दुःखमुपैतीत्यत्र 'ति' इति वषट्त्वं पादान्तमप्राप्तमृदुत्तमापितीव यत्र
भिराह । अत्रागौ वृत्तश्च प्रथमनृतीपयोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोरेक्यारहं
भमरमिदम् । भवत्यसोजगत मृदोः चोऽजि च भजो व्युत्थौ द्रुतमध्या इति वृत्तना-
मकम् ।

(१८२) वेगवती सौ स्र्गौ, भौ भ्र्गौ ग् ॥ ३३ ॥

यस्य प्रथमे पादे त्रयः सकारा गकारचैकः, द्वितीये
भकारास्तयो(१) गकारौ च भवतः, तद्देगवती नाम वृत्तम् ।
तत्रोदाहरणम् ।

स्र्गण स्र्गण स्र्गण गु० भ्र्गण भ्र्गण भ्र्गण गु०गु०

॥ ५ । ॥ ५ । ॥ ५ ५ ॥ ५ । ॥ ५ । ॥ ५ ॥ ५ ५

तव पुञ्ज(२)नराधिप सेनां, वेगवतीं सद्दते समरेषु ।

स्र्गण स्र्गण स्र्गण गु० भ्र्गण भ्र्गण भ्र्गण गु०गु०

॥ ५ । ॥ ५ । ॥ ५ ५ ५ ५ ॥ ५ । ॥ ५ । ॥ ५ ५

प्रलयोन्मिमांसाभिमुखीं तां, कः सकलचित्तिभ्रन्निवहेषु(३) ॥

(१८४) भद्रविराट् त्र्जौ गौ, न्सौ ज्र्गौ ग् ॥ ३४ ॥

यस्य प्रथमे पादे तकारजकारौ रेफगकारौ च, द्वितीये
सकारसकारजकारा(४) गकारौ च, तद्भद्रविराट्(५) नाम ॥
तत्रोदाहरणम् ।

१ तत्र स्र्गणा गकारचैको द्वितीये भ्र्गणास्तय इति २० ।

२ तव मुञ्जेति ष०, २० च ।

३ अथ समरेषु, निवहेषु, इत्युभयत्र प्रादान्तर्य सहेतुं वृत्तादिभ्याद्गुरोर्जांभ ।
अस्यापि गकारस्य प्रथमद्वितीययोर्द्वितीयस्य तु येषो पादयो साभ्यादहंममत्तमिदम् ।
अत एवाहंममत्तमाधिकारे, प्रथमे प्रथमाक्षरयोग दोषकमेव हि वेगवती स्थादिति
अहोममत्तौ, भद्रविराट् प्रथमे शब्दाविह वेगवती युजि भाद्रविति वृत्तमाधिकारे
च पठितम् ।

४ तत्र स्र्गणौ सकारजकारौ च द्वितीये सकारसकारजकारा इति २० ।

५ भवतल्लृप्त भद्रविराट् ममत्तुतेपाविति ष०, २० च ।

मगण   जगण   रगण   गु०
 ┌───┐   ┌───┐   ┌───┐   ┌───┐
 S S | | S | S | S S
 यत्पादतले चकास्ति चक्रं

मगण'   मगण   जगण   गु० गु०
 ┌───┐   ┌───┐   ┌───┐   ┌───┐
 S S S | | S | S | S S
 हस्ते वा कुलिशं सरोरुहं वा ।

नगण   जगण   रगण   गु०
 ┌───┐   ┌───┐   ┌───┐   ┌───┐
 S S | | S | S | S S
 राजा जगदेकचक्रवर्ती

मगण   मगण   जगण   गु० गु०
 ┌───┐   ┌───┐   ┌───┐   ┌───┐
 S S S | | S | S | S S
 स्याच्छ भद्रविराट् समश्रुतेसौ(१) ॥

अस्योपच्छन्दसकान्तःपातित्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञार्थमर्द्धसमाधि
कारे पाठः ।

१ भद्र भद्रविराट् समश्रुतेसाविति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च । अस्यापि प्रथ
मनृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः साम्यादर्द्धसमष्टकमिदम् । नामद्वयमस्य वर्तते,
शादानियमपद्ये औपच्छन्दसकमिति गणनियमपद्ये भद्रविराडिति । वस्तुतस्तु पूर्वोक्ते
वाक्यैर्बंधुरैरित्यभिप्रायच्छसकोदाहरणेषु ते गणा घटन्ते, अत्राप्ययुक्तपादयो-
श्चतुर्दशषोडशमात्रा जायन्ते । अतः केवलं नास्तेषु विशेषो न तु स्यात् ।
शोले मपरौ जतौ गदयेन मधो जगौ ग विराट् मवेदमोज इति हतररना
वरम ।

(१५) केतुमती स्त्री स्गौ, स्त्री न्गौ ग् ॥३५॥

यस्य प्रथमे पादे सकारजकारौ सकारगकारौ च, द्वितोये भकाररेफनकारा(१) गकारौ च, (२) तत् केतुमती नाम वृत्तं भवति । तत्रोदाहरणम् ।

मगण	जगण	मगण	गु०	भगण	रगण	नगण	गु०	गु०
~~~~~		~~~~~		~~~~~		~~~~~		~~~~~
१	१	१	१	१	१	१	१	१

हृतभूरिभूमिपतिचिन्ना(२), युद्धसहस्रलब्धजयलक्ष्मीम् ।

मगण	जगण	मगण	गु०	भगण	रगण	नगण	गु०	गु०	११
~~~~~		~~~~~		~~~~~		~~~~~		~~~~~	
१	१	१	१	१	१	१	१	१	१

सहते न कोपि वसुधायां, केतुमतीं नरेन्द्र तव सेनाम्(३) ॥

(१६) आख्यानिकी तौ जगौ ग्, ज्तौ जगौ ग् ॥ ३६ ॥

यस्य प्रथमे पादे तकारौ जकारौ गकारौ च, द्वितोये जकारतकारौ जकारौ(४) गकारौ च, (५) तदाख्यानिकी नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

१ मगणजगणौ मगणगकारौ च द्वितीये मगणरगणौ नगण इति ग० ।

२ गकारौ च भवत इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ हृतभूमिभूमिपतिचिन्नामिति ख० ।

४ इदमप्यहंमम वृत्तम् ।

५ मगणौ जगणौ गकारौ च द्वितीये जगणतगणौ जगण इति ग० ।

६ गकारौ च भवत इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

तगण मगण जगण गु० गु०
 S S | S S | | S | S S
 मृङ्गावलोमङ्गलगीतनादै-

जगण मगण जगण गु० गु०
 | S | S S | | S | S S
 र्जनस्य चित्ते मुदमादधाति ।

तगण मगण जगण गु गु०
 S S | S S | | S | S S
 आख्यानिकी च स्मरजन्मपाशः^(१)

जगण तगण जगण गु० गु० ११
 | S | S S | | S | S S
 महोत्सवस्याश्रवणे^(२) क्णन्ती^(३) ॥

आख्यानिकी वार्त्ताहारिकीच्यते ।

१ जन्मपाशेति ख०, पुलकान्तरपाठश्च । जन्मपाशतिपाठे मन्त इति पादान्तस्य शकारस्य गुरुत्व बोध्य । एव मुदमादधातीत्यत्रापि पादान्तवर्णस्य गुरुत्वमिति दिश्यते ।

२ महोत्सवस्य प्रवणे इति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

३ अक्षरत मम, गणतोर्द्धमम इति मितिम् । एताभाष्यानकीमुपजातिमपि वदन्ति । यतोऽस्या प्रथमतोऽर्थो पादाविन्द्रवञ्जालस्येति ज्ञान्तो, द्वितीयचतुर्थ्यामुपेन्द्रवञ्जालस्येति । सप्तमं हि तयो, स्याद्विन्द्रवञ्जा यदितो जगो ग, उपेन्द्रवञ्जा जतजासो मितिमे । अत्रेदमवधेय, उपजातिस्त्वैव मतार्थत्वे पुन मञ् शकारणम्, नामान्तरप्रस्थापनार्थम् । उपजातिप्रसारकैक दशोऽथ भेद ।

(१५) विपरीताख्यानिको जतौ जगौ ग्, तौ जगौ ग् ॥ ३७ ॥

यस्य प्रथमे पादे जकारतकारौ जकारौ गकारौ च, द्वितीये तकारौ जकारौ(१) गकारौ च,(२) तद्विपरीताख्यानिकी नाम सप्तम् । तत्रोटाहरणम् ॥

जगत् नगत् जगत् न० ग०
 च्यनन्तवालीकवचोभिरेभिः

नगत् नगत् जगत् न० ग०
 स्वार्थं प्रिये साधय कार्यमन्यत् ।

जगत् नगत् जगत् न० ग०
 कथं कथावर्णनकौतुक(३)स्या-

नगत् नगत् जगत् न० ग०
 दाख्यानिकी चेद्विपरीतवृत्ति (४) ॥

१ जगत्तयो अगौ गकारौ च द्वितीये नगौ जगत् इति न० ।

२ गकारौ च भवत इति पुलकभाषणम् ।

३ कथावर्णनकौतुकमिति च० ।

४ अक्षरतः समं नगत्तौर्द्वयम् इति न० । इदमप्युपजातिवृत्तेः । नगत्

पूर्वमुक्तभाष्यानन्तु दाख्यवृत्तिवृत्तम् । अत्रान्वेष्टिभेदद्वये नगत्तौर्द्वयम्
 भा वा यचेतरेभिरेषु क्विचिद्दुत्तरवत् नगत्तौर्द्वयम् । अत्रान्वेष्टिकावृत्तिः
 भेदः ।

एतयोश्च वक्ष्यमाणौषजात्यन्तर्गतत्वेऽपि विशेषमत्र्द्वयार्थमर्ह
समाधिकारे पाठः ।

(१८०) हरिणस्रता सो सौ ग्, न्नी भ्रौ ॥३७॥

यस्य प्रथमे पादे सकारान्तघी लकारगकारौ च, द्वितीये
नकारभकारौ भकाररेफौ च^(१) तद्धृत्तं^(२) हरिणस्रतानाम् ।
तत्तीदाहरणम् ।

सगण सगण सगण ल गु०
तव पुञ्ज नराधिप विदिपां^(३)

नगण भगण भगण रगण
भयविवर्जितकेतुलघीयसाम्^(४) ।

सगण सगण सगण ल० गु०
रणभूमिपराङ्मुखवर्त्मनां

नगण भगण भगण रगण
भवति शीघ्रगतिर्हरिणस्रता^(५) ॥ ८

१ द्वितीये नकारभकारौ भकार रगणौ चेति ग० ।

२ भयनसदृशमिति ख०, ग० च ।

३ मुञ्ज नराधिप विदिपांमिति ख०, ग०, पुनकाकारपाठश्च ।

४ भयविवर्जितकेतुलघीयसामिति ख० ।

५ अणाचरतो गणतय णवणशमीयपोद्वितीयेष्वयुषेपोष पादयोः साम्नादर्थे

(१८०) अपरवक्तं नौ लौं ग्, न्नीं औ ॥ ३८ ॥

यस्य प्रथमे पादे नकारौ रेफनकारगकाराय, द्वितीये
नकारनकारौ लकाररेफौ च, (१) तद्दृत्तमपरवक्तं नाम(२) ।
तत्रोदाहरणम् ।

नमश् नमश् रमश् ल०गु० नमश् लयश् जमश् ररश्

सकृदपि कृपणेन चक्षुषा, नरवर पश्यति यस्तवाननम् ।

नमश् नमश् रमश् ल०गु० नमश् लयश् जमश् रमश्

न पुनरपरवक्तमोक्षते, स हि सुखितोर्यिजनस्तथाविध(३) ॥

अस्य वैतान्तीयान्तर्गतत्वेऽपि विग्रहमब्धार्धमिहोपन्यास ॥

(१८१) पुष्यिताया नौ यौं, न्नीं औ ग् ॥ ३९ ॥

यस्य प्रथमे पादे नकारौ रेफयकारौ च, द्वितीये नकार-

मम हतमिदम् । कस्य प्रहारस्य कतमौ भेदाविमौ पादावित्याकाङ्क्षाया पादा-
चरोपरि एकद्यादिद्वैगुण्यक्रमेण पूर्वोत्पत्त्या विन्यसानामद्वादा मध्ये एकाद्वमिहित
लघुवर्षोपरिस्तिताद्वमन्दोदलतद्भेदनिर्देशको भवति । एव सर्वत्र हनेषु बोध्यम् ।

१ रेफौ च भवत इति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ नाम भवतीति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ चक्षरतो मपतय दृजोरमुञ्जो पादयो परम्पर धाम्पादईममं हतमिदम ।
अत्रायुक्पादयोऽनुर्देशभावा, चक्षु रेनगा, द्वितीयोऽनुर्देशा पक्षम्योय माद
थोनकत्वावस्थिति । युक्पादयो थोडगभावा, पक्षोऽनुर्देशा मादधोर्नेकव स्थिति
रसि । अत इद वैतान्तीयमपि भवति । यद्यप्यथ युक्पादान्ते रन्ना न पतिता

जकारौ जकाररेफौ गकारश्च तद्दत्त पुष्यिताया नाम^(१) ।
ततोदाहरणम् ।

नगण नगण रगण यगण
समसितदशना मृगायताक्षी

मगण जगण जगण रगण गु०
स्मितसुभग^(२) प्रियवादिनी विदग्धा ।

नगण नगण रगण यगण
अपहरति नृणां मनांसि रामा

नगण जगण जगण रगण गु०
भ्रमरकुलानि लतेव पुष्यिताया^(३) ॥

एषां च देवविहितसमन्यवदिति न्यायेन नाण्य वैतालोपत्य जेयते इति बोध्यम् ।
यन एव वैतालोप्य पुष्यितायाश्चैक्यपरवक्तृमिति ज्ञेयोऽस्य गीकारः, बदक्यपरव
क्तृश्च वैतालोप्य विपदिन इति हतत्वात्कारकारः ।

१ इकारश्च भवति तद्दत्त पुष्यिताया नाम भवतीति च० । पुलकालपाठय ।

२ स्मितसुभगेति च० । पुलकालपाठय ।

३ अस्यास्यतो इत्यस्य प्रथमदशनीदयोर्द्वितीयस्यगुणयोः पादयोः भाव्यादहं
व इति च० । अत्र प्रथमदशनीदयोः पादयोः बोद्धव्यमात्रा, द्वितीयस्यगुणयोर्दश
दशमात्रा । यद्युच्यते तदस्योप भावयोर्नैकवाक्यमिति । पुनश्च प्रतिपादयेत्पुनश्च

इयमघोपद्मकान्तगता(१) विगेषमद्वाप्रापनावंमदो-
च्यते ।

(१८०) यवमती जौं जौं, औ औ ग् ॥ ४० ॥

यस्य प्रथमे पाटे रेफजकारौ भूयोऽपि रेफजकारौ भवतः,
द्वितीये जकाररेफो पुनर्जकाररेफो गुरुय(२), तद्दृष्टं यवमती
नाम । अत्र सम्प्रदायात् पाठ्ययथा । तत्रोदाहरणम् ॥

रज्जुं क्रीडन्तु क्रीडन्ते क्रीडन्ते क्रीडन्ते
पद्मकान्तु क्रीडन्ते क्रीडन्ते क्रीडन्ते

क्रीडन्ते क्रीडन्ते क्रीडन्ते क्रीडन्ते ३०
प्रगंम्य(३) मत्स्यनाञ्जनं पटे च(४) यन्त्याः ।

जकारौ जकाररेफौ गकारस्य तद्वृत्तं पुष्पिताया नाम^(१) ।
ततोदाहरणम् ।

नगण नगण रगण यगण-
समसितदशना मृगायताक्षी

नगण जगण जगण रगण गु०
स्मितसुभग^(२) प्रियवादिनी विदग्धा ।

नगण नगण रगण यगण-
अपहरति नृणां मनांसि रामा

नगण जगण जगण रगण गु०
भ्रमरकुलानि लतेव पुष्पिताया^(३) ॥

अथाप्येकदेशविलतमन्यवदितिन्यायेन भाष्ये वैयाख्योदत्तं चोपते इति बोध्यम् ।
अत एव वैयाख्योप पुष्पितायाश्चेत्यपवत्तमिति बन्धोमञ्जरीकारः, यदन्वपरस्य
शुभ्रं वैयाख्योप विपद्यित इति हतरमाकारकारः ।

१ गकारस्य भवति तद्वृत्तं पुष्पिताया नाम भवतीति ख० । पुष्पिकाकारपाठस्य ।

२ स्मितसुभमेति ख० । पुष्पिकाकारपाठस्य ।

३ अस्याचरतो ब्रह्मण्य प्रथममृतीपयोर्द्वितीयसगुर्गयो पादयोः साम्यादहंभ
य इति भिदम् । अथ प्रथममृतीपयो पादयो बोद्धव्यमात्रा, द्वितीयसगुर्गयोर्द्वि
रहमात्रा । सगुर्गोपद्वयोप भावयोर्न कथाव्यति । पुनरप्य प्रतिपादयेत्पदस्येभ्य

इयमप्यौपञ्चन्द्रमकान्तगेता^(१) विचमनञ्चन्द्रोमटोदिनाद्यनटो-
थते ।

(१०) यवमती जौ जौ, औ औ ग् ॥ ४० ॥

यस्य प्रथमे पाठे रेफञकारौ मूद्योऽपि रेफञकारौ भवतः-
द्वितीये ञकाररेफौ पुनर्ञकाररेभौ गुरुद^(२), तद्वृत्तं यवमती
नाम । अथ मध्यदायात् पाठव्यवस्था । तत्रोदाहरणम् ॥

ररर ररर ररर ररर
~~~~~  
पद्मकन्तु कीमले करे विभाति

ररर ररर ररर ररर २०  
~~~~~  
प्रशंस्य^(३) मत्स्यलाञ्छनं पदे च^(४) यस्याः ।

रररौ रररुंररर च पतितमसि । अत रररौपञ्चन्द्रमदिं रर भवति ।
उत्तरमोदाहरणस्य सप्तगुण्य ददा —

ररर-रुं-रुं-रुं ररर-रुं-रुं-रुं ररर-रुं-रुं-रुं ररर-रुं-रुं-रुं
~~~~~
ना अद्यापनाथी, वादिनी विदग्धा, वा मनाधि राम, तेव पुदिताप इति ।
अत एवात्र “इयमप्यौपञ्चन्द्रमकान्तगेता” इत्याहुः । पुदिताप-रिष वेदिदौपञ्च-
न्द्रमिक त चेति एतस्मादरेपुःसम् ।

- १ औपञ्चन्द्रमकान्तमूर्तेति ख० । पुलकान्तरपाठश्च ।
- २ रेफञकारौ च भवतः । द्वितीये च अकाररेफौ मूद्योऽपि अकाररेफौ यकारेण
भवतीति ख० । पुलकान्तरपाठश्च ।
- ३ प्रशंसेति ख० । पुलकान्तरपाठश्च ।
- ४ तथा चति ख० । पुलकान्तरपाठश्च ।

अभिमत(१) वकुलकुसुमघनपरिमलमिलदलमुखरित-
हरिति मधौ

सहचरमलयपवनरयतरलितसरसिजरजसि शचतर-
णिवितते(२) ।

विकसितविविधकुसुमसुलभसुरभिगरमदननिहितस-
कलजने ।

ज्वलयति मम हृदयमविरतमिह(३) सुतनु तव विर-
हदहनविषमशिखा(४) ॥

(१८९) खञ्जा महत्ययुजीति ॥ ४२ ॥

इयमेव शिखा पूर्वाक्ते महति बद्धचरे पादे अयुजि सति
पारिगण्यादितरस्त्रिंश(५) युजि सति खञ्जा नाम छन्दो भवति ।
अवमर्द्यः, एकत्रिंशदचरो विषमः पादः कर्त्तव्यः, एकोनत्रिंश-
दचरय समः पादः । शिषं यथाप्राप्तमेव । तत्रोदाहरणम् ।

१ अभिनवेति ख० । पुनकान्तरपाठय ।

२ रजसि मनसिगयविततेति ख० । पुनकान्तरपाठय ।

३ हृदयमतिगयमिहेति ख०, ग० । पुनकान्तरपाठय ।

४ अत प्रथमतोनीशौ पादावेकोनत्रिंशदचरौ द्वितीयचतुर्थीवेकत्रिंशदचरौ,
अतोद्भभम हतमिदम् । चतुर्थीध्यायस्य द्विचत्वारिंशत्सदृश्याक चूलिकासदृशमय
प्राय सर्वं घटते । केवलमेकसदृश्याधिक्यम् । शिखायां पादसूत्रिकायां अद्वैतं भवति ।
तथा मत्स्येकस्यां शिखायां चूलिकायां द्विरादितिर्जापते ।

५ पारिगण्यादितरस्त्रिंशयेति ख० ।

रजस जगण रजस जगणः
 सा यवान्विता भवेद्धनाधिका च

जगण रजस जगण रजस मु०
 समस्तवन्धुपूजिता प्रिया च पत्युः^(१) ॥

यवान्विता यमप्रतीत्यर्थः ।

(१८१) शिखैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् ॥ ४१ ॥

यस्य प्रथमे पादे एकोनत्रिंशदक्षराणि,^(१) द्वितीये चैक-
 त्रिंशत्, द्वयोरपि पादयोरन्ते प्रत्येक गुरुः,^(२) तद्वृत्तं शिखा
 नाम । अर्धाधिकाराद्वितीयमप्यर्धं तादृशमेव । अन्ते मिति
 नियमार्थमेतत् । अन्ते एव गुरुर्नान्यत्र । तेनायुक्पादेऽष्टा-
 विंशतिरक्षराणि लघून्यन्ते गुरुरेकः^(३) । युक्पादे त्रिंशत्सप्तविं-
 शन्ते गुरुयः^(४) । तत्रोदाहरणम् ।

१ प्रिया च भर्तुरिति ख० । पुल्लकान्तरपाठयः । अक्षरानौ गणतय प्रथम-
 नृतीधयोर्द्वितीयतुर्थयोश्च पादयो भाव्यादईममं इतिमिदम् ।

२ एकोनत्रिंशदक्षराणि भवन्तीति ख० । पुल्लकान्तरपाठयः ।

३ प्रत्येक गकार इति ख० ग०, पुल्लकान्तरपाठयः ।

४ अष्टाविंशतित्रयवोऽन्ते गुरुयैक इति ख०, ग०, पुल्लकान्तरपाठयः ।

५ गुरुयान्ते भवन्तीति ख०, ग०, पुल्लकान्तरपाठयः ।

अभिमत^(१) वकुलकुसुमघनपरिमलमिलदलिमुखरित-
हरिति मधौ

सहचरमलयपवनरयतरलितसरसिजरजसि शचतर-
णिवितते^(२) ।

विकसितविविधकुसुमसुलभसुरभिगरमदननिहितस-
कलजने ।

ज्वलयति मम हृदयमविरतमिह^(३) सुतनु तव विर-
हदहनविषमशिखा^(४) ॥

(१९२) खञ्जा महत्ययुजीति ॥ ४२ ॥

इयमेव शिखा पूर्वाक्ते महति बह्वक्षरे पादे अयुजि सति
पारिशेष्यादितरमिंश^(५) युजि सति खञ्जा नाम छन्दो भवति ।
अयमर्थः, एकत्रिंशदक्षरो विषमः पादः कर्त्तव्यः, एकीनत्रिंश-
दक्षरश्च समः पादः । शेषं यथाप्राप्तमेव । तत्रोदाहरणम् ।

१ अभिनवेति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ रजसि मनमिश्रयविततेति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ हृदयमतिप्रपमिहेति ख०, ग० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ अत्र प्रथमतृतीयौ पादावेकीनसि गदक्षरौ द्वितीयचतुर्थानेकसि गदक्षरौ,
अतोद्गमन एतमिदम् । चतुर्थोऽध्यायस्य द्विचत्वारिंशत्तद्व्याह चूलिकान्तवृत्तत
प्राय एवं घटते । केवलमेकसायाधिक्यम् । शिखायां पादयूलिकायां चर्दं भवति ।
तथा मत्येकस्यां शिखायां चूलिकायां द्विराट्तिर्जायते ।

५ पारिशेष्यादन्त्यस्येति ख० ।

अपगतघनविशददशदिशि हृतजनदृशि परिणतकण-
कपिलकलमे

प्रविकसितसमकुसुमभवपरिमल^(१)सुरभितमरुति शर-
दि समये ।

शुचिशशिमहसि विवृतसरसिरुद्धि^(२) मुदितमधुलिद्धि
विमलितधरणितले

किमपरमिद्ध कमलसुखि सुखमनुभवति मम हृदयक-
मलमधुना ॥

अर्द्धसमहत्ताधिकारो निवृत्तः ॥

इति भट्टद्वलायुधविरचितायां छन्दोवृत्तौ

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१ प्रविकसदशमकुसुमपनेति ख०, पुनकाकरपाठश्च ।

२ इमितपरमिद्धोति ख० । पुनकाकरपाठश्च । विततपरमिद्धोति ग० ।

(१८३) यतिर्विच्छेदः ॥ १ ॥

विच्छिद्यते विभज्यते पदपाठोऽस्मिन्निति^(१) विच्छेदो विद्या
मस्थानं, स च यतिरित्युच्यते । नन्वत्र^(२) शास्त्रे यतिशब्देन
व्यवहारादर्शनान्निरर्थकं सञ्ज्ञाकरणम् । नैष दोषः । यतिरि-
त्यागमादिष्वार्थपरम्भयागता^(३) सञ्ज्ञेयं तनुमध्यादिवत् ।
तस्याः शिष्यशुत्पत्त्यर्थमर्थकयन^(४) यतिर्विच्छेद इति, तस्माद्-
दोष इति । अस्ति च लोके शास्त्रान्तरेषु^(५) च यतिसञ्ज्ञा-
व्यवहारः । अपि च अथ यतिरित्यधिकारः^(६) आसप्तमाध्याय-
परिसमाप्तेः समुद्रेन्द्रियरसादित्यादिपूषतिष्ठते^(७) । समुद्रादि-
शब्दाः साकाङ्क्षत्वाद् यतिरित्यनेनैव सम्बध्यन्ते । यतिशब्द-
स्याधिकरणव्युत्पत्त्या समुद्राद्यवच्छिन्नेष्वचरेषु यतिः कर्त्तव्या
इत्यर्थः^(८) । सिद्धयति अत्रैषा^(९) यतुपदेशोपनिषद् भवति ।

यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्धे तु विशेषतः ।

समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ॥

१ पादोस्मिन्निति म० ।

२ नन्वस्मिन्निति म० ।

३ यतिरित्यादिष्वार्थपरम्भयागतेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । यतिरित्येव
मादिराचार्यपरम्परामतेति म० ।

४ शिष्यशुत्पत्त्यर्थमर्थकयनमिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । शिष्यशुत्पत्त्यर्थं कथन
मिति म० ।

५ लोके शास्त्रे इति म० ।

६ अथ यत्यधिकार इति-म० ।

७ समुद्रेन्द्रियरसादित्यादिपूषतिष्ठते इति-ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

८ इत्यपमयं इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

९ तत्रैषेति ख० ।

क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् ।

यदि पूर्वापरी भागौ न स्यातामिफवर्णकौ ॥

पूर्वान्तवत् स्वरः सन्वी क्वचिदेव परादिवत् ।

द्रष्टव्यो यतिचिन्तार्या यथादेशः परादिवत् ॥

नित्यं प्राक्पदसम्बन्धाद्यादयः प्राक्पदान्तवत् ।

परेषु नित्यणम्बन्धाः प्रादयश्च परादिवत् ॥

“ यतिः सर्वत्र पादान्ते ” इत्यस्योदाहरणम् । विशुद्धज्ञान-
देहायेत्यादि ।

तस्यैव प्रत्युदाहरणम् ।

नमस्तस्मै मद्भादेवाय शशाङ्कार्द्धधारिणे^(१) ।

इत्येवमादि । “ श्लोकार्द्धे तु विशेषतः ” इत्यत्र सन्धिकाप्याभा-
वात्^(२) स्पष्टविभक्तिकत्वाच्च^(३) विशेषः । तत्रोदाहरणम् ।

नमस्यामि सदोद्भूत-मिन्धनीकृतमन्मथम् ।

ईश्वराख्यं परं ज्योतिरज्ञानतिमिरापहम्^(४) ॥

१ पादादियतेरुदाहरण, नम इति । अत्र प्रथमपादान्तभूते 'वा'कारे जिज्ञोष्ठ
विश्राप्ते कटमया ष्टाद्यकारपर्यन्तमनुषावन जायते । अतो द्वितीयपादाद्यचरे 'य'का
रे धमि । एतद्धि पूर्वस्य प्रत्युदाहरणे शीघ्रम् । अत्र पादान्तभूते वाकारे यतो कृतायां
पादान्तगतिकस्य विशुद्धज्ञानदेहायेत्यस्य नम इत्येव श्लोको प्रत्युदाहरण न भवतीति
भावः ।

२ सन्धिकाप्याभाव इति ष०, ग०, पुष्पकान्तरपाठश्च ।

३ स्पष्टविभक्तिकत्वमिति ष०, ग०, पुष्पकान्तरपाठश्च ।

सन्धिकाप्याभावे स्पष्टविभक्तिकत्वे च धनिर्धौर्क्यं । एतच्च श्लोकार्द्धे सर्वत्र
विज्ञोपेय घटम इति भावः ।

४ एतद्यत्र पादान्ते, एताद्यचरे यति कर्तुं शक्यते । तथापि समस्तमेषाम्बन्ध-

अत्रेखराख्यमित्यस्य पूर्वमकारेण सह योगो न कर्तव्यः^(१) ।
समासे प्रत्युदाहरणम् ।

सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमञ्जरी,—

पिञ्जरीकृतपादाञ्जद्वन्दं वन्दामहे शिवम्^(२) ॥

“समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके” तत्र श्रूय-
माणविभक्त्यन्तं व्यक्तविभक्तिकम् । समासान्तर्भूतविभक्त्यन्तं^(३)
अव्यक्तविभक्तिकम् । तत्रोदाहरणम्^(४) ।

यत्तच्चक्रे जनकतनया,—स्नानपुण्योदकेषु इत्यादि^(५) ।

“व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके” इति यतिः सर्व्वत्र पादान्त इत्यनेन
सम्बध्यते । तत्रोदाहरणम् ।

विभक्तिकपादान्तस्य तु लोकाई एव यतिः कर्तव्येत्युपदेशः । एतेन आसिद्धितवि-
भक्तिकस्यले पादान्ते यतिर्न शोभत इति फलितम् ।

१ यथा पादान्तमत्स्य इत्त्वर्णस्य परसरेण सह संयोगस्तथा पूर्वाद्दान्तमत्स्य मन्त्र-
धमित्यस्यान्तिमस्य मन्त्र परार्धादिभूतेन इत्त्रराख्यमित्येकारेण सह संयोगो न
कर्तव्य इत्यर्थः । ‘मन्त्रधम्’ इत्यत्रैव यतिनिवचनो विद्यमानः कर्तव्यः ।

२ अत्र पूर्वाङ्गस्य परार्धेन सह समस्यमानत्वेनास्पष्टविभक्तिकत्वात् पूर्वाद्दान्ते
मञ्जरीत्यत्र न यतिः । अपिलेकदैव द्वितीयार्धात्ते यतिः । अत एवेदं पूर्वादा-
हरणप्रत्युदाहरणमिति भावः ।

३ समसान्तर्भूतविभक्तिकमिति पुस्तकान्तरपाठः, ख०, ग० च ।

४ तत्रोभयोदाहरणमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

५ यत्तच्चक्रे इति मन्दाक्रान्ताहृतम् । अस्य मन्त्रप्रदेशात् पादः । तत्र प्रथमं चतु-
र्धाचरे यतिः, तत्र षष्ठाचरे, तत्र मन्त्रमाचरे । अत्र षष्ठाचरे या यतिः, सा अद्यक्तवि-
भक्तिकस्यल्ल । जनकतनयेत्यस्य परपदेन समस्यमानत्वात् । अत्रेदं मन्त्रधम्,
मन्दाक्रान्ताशिशिराद्यदिद्यु षष्वादिपतिष्यल्लोक्तिमद्यु कतिपयेषु हतविशेषेषु

वशीकृतजगत्काल कण्ठेकालं नमाम्यहम् ।

आदिनन्दा^(१) कलाशेष-शशिलेखाशिखामणिम्^(२) ॥

अपि च ।

नमस्तुङ्गशिरश्वम्बि-चन्द्रचामरचारवे ।

त्रैलोक्यनगरारम्भ-मूलस्तम्भायशम्भवे ॥

“ क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् ।

यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥ ”

तत्रोदाहरणम् ।

पर्याप्तं तत्रचामी-करकटकतटे श्लिष्टशीतेतरांशौ
इत्यादि^(३) ॥

तथा । कूजत्कोयष्टिकोला-हलमुखरभुवः प्रान्तकान्ता-
रदेशाः, इत्यादि ।

अबधिनगरपेशादौ यति, अमुद्युक्तिन्द्रपश्चादिषु कतिपयेषु हतविशेषेषु पादान्त एव यतिर्भवतीति । यतिनियमवाङ्मन्त्रे शब्दमां स्वाभाविकी प्रकृतिरेव नियामिका बोधा ।

१ महाकाण्डमिति ख०, म०, पुनःकान्तरपाठश्च ।

२ अत्र प्रथमपादान्ते अक्षविभक्तिकस्यसा, मृतीयपादान्ते अक्षविभक्तिकस्यसा यतिर्भावति । ममस्तुङ्ग इति हने तु प्रथममृतीयपादान्ते अक्षविभक्तिकस्यसा यति ।

३ अमुद्युक्ताहने पादमध्ये प्रतिपन्नमाक्षरे यतिर्भवति, तद्विषयमानुसारेण यतौ कर्तव्यादां अस्यामत्र चामीकरपदमध्ये 'मी'कारे यति । तथा कूजदिति हने कोलाहलपदमध्ये अत्रमाक्षरे 'ला'कारे यति, तथा हाय इति हने मयाहणपदमध्ये अत्रमाक्षरे 'वा'-कारे यति । पुनस्तथा वैरिचामामिति हने उद्यादिपदमध्ये अत्रमाक्षरे 'वा'कारे यतिर्भवति ।

तथा। हासो हस्ताग्रसंवा, -हनमपितुलिता, द्रीन्द्रसार-
द्विपोसौ, इत्यादि।

वैरिञ्चानां तयोच्चा, -रितरुचिरकृचाञ्चाननानाञ्चतु-
र्णाम्, इत्यादि^(१)।

पञ्जे^(२) पानीयमाह्ला, -दयति च^(३) महिषं पक्षपाती
पृथक्^(४) इत्यादि।

समुद्रादाविति किं। पदमध्ये^(५) यतिः पादन्ते माभूत्।
तद्यथा।

प्रणमत भववन्धक्लेशनाशाय नारा, -यणचरणसरोज-
इन्दमानन्दहेतुम्^(६)। इत्यादि।

पूर्वोत्तरभागयोरेकाचरत्वे तु यतिर्दुष्यति^(७)। तत्रोदाह-
रणम्।

१ तयोहारितरुचिरनिरामाननानां चतुर्णामित्यादीति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठय।

२ खञ्जे इति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठय।

३ आल्हादयति इति ख०, पुलकान्तरपाठय।

४ प्रथक् इति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठय।

५ पदमध्येपीति पुलकान्तरपाठ।

६ समुद्रादिपदादौ तु पदमध्येऽपि यतिर्भवति, यद्येतादौ यते, तर्हि पदान्तापे-
क्षिता यति 'क्लेशनाशाय नारा' इत्यादायपदान्तभूते पदमध्यस्थापदान्ते यति-
र्भाभूदत समुद्रादाविति वक्तव्यमिति भावः।

७ एकाचरत्वे तु पदमध्ये यतिर्दुष्यतीति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठय।

यद्वचरं यत्युक्तमर्थापत्त्यर्थं पूर्वत एवमाकथ्यते, शब्दाश्चम्यादनादर्थं च पठन्तः।

एतस्या ग,-एडतलममलं गाहते चन्द्रकक्षमित्यादि^(१) ।

एतस्या रा,-जति सुमुखमिदं पूर्णचन्द्रप्रकाशमित्यादि ।

तथा । सुरासुरशिरोनिघृष्टचरणारविन्दः शिव इत्यादि ।

“पूर्व्वान्तवत् स्वरः सन्धौ क्वचिदेव परादिवत्” । अस्यार्थं, योऽयं पूर्व्वपरयोरेकादेशः स्वरसन्धौ विधीयते, स क्वचित् पूर्व्वस्यान्तवद् भवति, क्वचित् परस्यादिवत् । तथा च पाणिनेः स्मरणं^(२), अन्तादिवच्चेति (६।१।८५) । तत्र पूर्व्वान्तवद्भावे उदाहरणम् ।

स्यादस्थानो,-पगतयमुनासङ्गमे वाभिरामा जम्भाराती-
भकुभोद्भवमिव दधत इत्यादि^(३) । (मे० दू०)

समाह्वयते, एतादृशैकाक्षरस्थलाग्रिता यतिदुष्यति, कष्टेन सम्पाद्यते इति स्य एतार्थः । तथाच एतस्या इति सन्दाक्रान्ताहन्दि चम्बुधियतिपूर्व्वोत्तरभागयोरेकाक्षरभूते ‘गण्ड’ इत्यस्य ‘ग’कारे चम्बुधिलेन (४) विहितो यति कष्टेन सम्पाद्यते । एव एतस्याराजति इत्यत्र चम्बुधवन्दिभ्ये ‘रा’कारे, तथा, सुरासुरशिरोनिघृष्टेत्यत्र वसवन्दिभ्ये ‘घृ’कारे च यति कष्टेन साध्यते । अतो दुष्टेऽहो यति । एव सर्व्वभोऽप्येदम् ।

१ चन्द्रकक्षमित्यादीनि ख०, पुस्तकान्तरपाठयः ।

२ पाणिनिस्मरणमिति ख०, २० च ।

३ ‘स्यादस्थानो’ इत्यत्राचम्बुधवन्दिभ्ये ‘गो’कारे पदमध्यास्यापि यतिरोकारस्य पूर्व्वान्तवद्भावेन पूर्व्वपदघटकीभूताश्चरावदवत्सस्य धीकारात् पदान्तवदेवेयमिति मन्थते । एवं दिङ्मासाद्यनन्दिभ्येत्यत्रापि दीर्घकादेशस्य पूर्व्वान्तवद्भावेन पदान्तवद्भूते पादाभौ ‘घा’कारे यतिबोधाः । एवं विभुमियतिपुत्रे चम्बुधराहन्दि स्याद्वितीर्षं प्रया-
प्यन् इत्यत्र च घाकारे दीर्घकादेशस्य परादिवद्भावः । पूर्व्वपदावयवस्यापि ‘स्य’ इत्यत्र मुन्यन्दिभ्येऽहोपपत्यश्चरमङ्गस्यासम्पादकत्वात् । एव चैत्रकेभ्योपिचक्र इत्यत्रापि बोध्यम् ।

दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना, नन्तचिन्मात्रमूर्त्तये ।

खानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥ इत्यादि ।

परादिवद्भावे उदाहरणम् ।

स्वन्धं^(१) विन्ध्याद्रिवुध्या, निकपति मद्दिप, -स्याहितो-
ऽस्तं प्रयासन्निति^(२) ।

शूलं शूलन्तु गाढं, प्रहर हरहृपी, -केशकेशोऽपि चक्र-
श्चक्रेणाकारि किं नः^(३) इत्यादि ॥

अत्र हि स्वरूपस्य^(४) परादिवद्भावे व्यञ्जनमपि तद्भक्तत्वात्त-
दादिवद् भवति । “यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ”
इत्यन्तादिवद्भावविधावपि^(५) सम्बध्यते । तेनास्यावक्त्राञ्जमवजि-
तपूर्णेन्दुगोभं विभातोत्विवम्बिधा यतिर्न भवति ।

यथादेशः परादिवदित्यस्योदाहरणम् ।

विततघनतुपारं^(६) लोदशुभ्रांशुपूर्णा, -स्वविरत्तपदमा-
लां^(७) श्यामलामुक्लिखन्त इत्यादि^(८) ।

१ स्वन्धे इति ग० ।

२ मद्दिपस्याहितोमूनदामोदित्वादीति घ०, पुस्तकान्तरपाठश्च । मद्दिपस्याहितो-
स्तनचापी इत्यादीति ग० ।

३ वक्रपक्षेणाकारि किन्ने इति घ०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ तत्र हि शरस्येति घ०, ग० च । अत्र हि स्वरूपेति पुस्तकान्तरपाठः ।

५ इत्यन्त्यादिवद्भावविधावपीति पुस्तकान्तरपाठः । इत्यन्तादिवद्भावविधावपीति ग० ।

६ लतुतुपारेति पुस्तकान्तरपाठः ।

७ स्वविरत्तपदमालामिति पुस्तकान्तरपाठः ।

८ अष्टमप्रपत्यवच्छिन्ने प्राञ्चिनीच्छन्दस्यच ‘पर्वाशु’ एतत्स्यञ्जे यथादेशस्य परा-

“नित्यं प्राक्पदसम्बन्धायादयः प्राक्पदान्तवत्” तेभ्यः पूर्वा
यतिर्न कर्त्तव्येत्यर्थः । तत्रोदाहरणम् ।

खादु स्वच्छं सलिलमपि च प्रीतये कस्य न स्यादिति(१)

नित्यं प्राक्पदसम्बन्धा इति किम् । अन्येषां पूर्वपदान्तवद्भावो
माभूत्(१) । तदुच्यते ।

मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्या इति(१) ।
(मे०दू०)

तथा, इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुच्छकस्तं ययाचे
इत्यादि (मे०दू०)

“परेण नित्यसम्बन्धाः प्रादयस्य परादिवत्” तेभ्यः परा
यतिर्न भवतीत्यर्थः । तत्रोदाहरणम् ।

द्विवद्भावविधानात् छतयषादेशस्य ‘स’ इत्यस्य परेण सम्बन्धान्न प्रदान्तवत्त्वस्य चरित्वा
यतिरत्र जाता । अत एतेवैतादशस्यलेपि प्रदमध्ये यति कर्त्तव्या भवतीत्युपदेश ।

१ ‘सुत्’ पट्प्रथयत्यवच्छिन्ने मन्दाक्रान्ताच्छन्दस्यत्र सलिलमपि च एतद्रसयतिस्स-
स्ते ‘संकारारपूर्वं यतिर्न जाता । एतेन यत्र कुत्रचित् पद्ये चादयस्यथा श्लाघा यथा
तेभ्य पूर्व यतिर्न कर्त्तव्याभवेदित्युपदेशः ।

२ अन्येषां चादिभिन्नानामवयवानाम् पूर्वपदान्तवद्भावो न कर्त्तव्य इत्यर्थः । एतेन
तेषामादिवद्भावे तु न निषेध छतो भवति । तस्माद् यत्र कुत्रचित्पद्ये पदान्ते
चावयव्यावयवानि तथा श्लाघयन्ति यथा तेषां पूर्वपदान्तवद्भावो न भवेदित्युपदेश ।
तथा हि मन्दायन्ते इति मन्दाक्रान्ताश्लेषे चावयवस्य नित्यवयवस्य मन्दायन्ते इति
पूर्वपदेन सङ्गान्तवद्भावो न छत । तथा अपरिगणयन्निदय परीत्यवयवस्य पूर्वपदेन
न सम्बन्धोपि तु परपदेन ।

१ छत्या इत्यादिति च०, ग० च ।

दुःखं मे प्रशिपति^(१) हृदये दुःसहस्त्वद्वियोग इति^(२) ।

परेण नित्यमस्वप्ना इति किम् । कर्मप्रवचनीयेभ्यः परापि
र्थतिर्यथा स्यादिति । तत्रोदाहरणम् ।

प्रियं प्रतिस्फुरत्पादे मन्दायन्ते न खल्विति^(३) ।

श्रेयामि वज्रविघ्नानि भवन्ति महतामपि ॥ इति^(४) ।

अयन्तु चादीनां प्रादीनाञ्चैकाक्षराणामनेकाक्षराणां वा
पदान्ते यतावन्ताटिवद्भाव इत्यते । नत्वेकाक्षराणां^(५) पादमध्ये
यती^(६) । तत्र हि पदमध्येऽपि चामोकराटिविव यतेरभ्यनुज्ञात
स्वात् । तत्र चादीनामुदाहरणम् ।

प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासमिति^(७) ।

प्रादीनामुदाहरणम् ।

दूररूढप्रमोदं हमितमिव परिस्पृष्टमाशासखीभिरि-
त्यादि^(८) ।

१ प्रशिपतीत्यत्र मन्दाहानानिर्दिशेनास्वध्वच्छिन्ने प्रेत्यचरे प्राज्ञापि चति पर
स्वरेतोर्नं क्रियते । अपितु प्रत्युपपन्नं चिपतीत्यनेन परेवोकार्थेन ।

२ इत्यादीनि ख०, ग०, पुञ्जकान्तरपाठयः ।

३ नमन्निष इति ग० पुञ्जकान्तरपाठयः ।

४ अत्र नमन्निषतीत्यत्र महतामपौत्याव च कर्मप्रवचनीयेभ्यः परा यत्किञ्चाता ।

५ नत्वेकाक्षराणामिति ख० ।

६ पादमध्येयताविति ख० पुञ्जकान्तरपाठयः । पदमध्ये इति ग० ।

७ विस्मृतभ्रूविलासमित्यादीनि पुञ्जकान्तरपाठ ।

८ परिस्पृष्टमाशासखीभिरित्यादीनि पुञ्जकान्तरपाठ ।

न पर्यन्तोऽस्ति वृत्तानां प्रस्तारगणनाविधी ।
पूर्वाचार्यकृतं वृत्तचिह्नं^(१) किञ्चिदिहोच्यते ।
तत्र गायत्रे छन्दसि वृत्तम् ।

(१८४) तनुमध्या त्वौ ॥ २ ॥

यस्य पादे तकारयकारौ^(२), तत्तनुमध्या नाम वृत्तं । तत्रो-
दाहरणम् ।

तगण यगण. तगण यगण
धन्या त्रिषु नीचा, ^(३)कन्या तनुमध्या ।
४ = (१३)

तगण यगण तगण यगणः
श्रीणीस्तनगुर्वी, भूयात् पतिभोग्या^(४) ॥

१ पूर्वाचार्यकृताभिध्याचिह्नमिति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च । एकाक्षरादिषु द्विवि-
त्यक्षरपादानां वृत्तानां प्रस्तारेण बहव एव भेदा जायन्ते इति सत्यमपि तु न तेषां सर्वे-
षामेव नामोल्लेखपूर्वकं प्रयोगं कुचापि पूर्वाचार्यैः कृतो दृश्यते । दृश्यते तु तेषां प्रत्ये-
कवृत्तप्रस्तारभेदानां मध्ये कतिपयानां प्रसिद्धभेदानामेव । अतस्तेषामेवात्र नामोल्ले-
खपूर्वकं सङ्ग्रहं क्रियत इति स्पष्टार्थः । श्लेच्छया कोपि नामोल्लेखविहीनस्य कत-
मस्यापि वृत्तभेदस्य प्रयोगं कर्तुं शक्येते तर्हि तत्र न कोपि निषेधः । पुनस्तत्र
प्रस्तारक्रियाविधिप्रचारात् प्रमाणाभाव इत्यपि वक्तुं न शक्यते । अतो न कवेरिच्छाव-
काशो भूयामेव प्रदर्शितोऽस्तीत्यपि श्लाघनीयम् ।

२ तगणयगणौ भवत इति ख०, ग० च । तकारयकारौ भवत इति पुस्तकान्त-
रपाठः ।

३ दिग्भोरिति ख०, ग० च ।

४ उर्वीपतिभोग्येति ख०, ग० च । यतोऽत्र पत्ये वैदिकच्छन्दोवर्णनविधौ त्रय

अत्र पादान्ते विगेषेण वियामः कर्त्तव्य इत्याम्नायः ।

उष्णिहि(१) ।

(१८५) कुमारललिता उसौ ग् ॥ ३ ॥

यस्य पादे जकारसकारौ(२) गकारश्च, तद्वृत्तं कुमारललिता नाम । त्रिभियतुर्भिद्य यत्पुपटेश वण्यन्ति । तत्रोदाहरणम् ।

जगण मगण गु० जगण मगण गु०
 यद्गोय, रतिभूमौ, विभाति, तिलकाङ्कः ।
 १ ४ = १६ (१०)

जगण मगण गु० जगण मगण गु०
 कुमार, ललितासौ, कुलान्यटति नारी(३) ॥

शीमारभ्यैव वैदिकच्छन्दान्युक्तानि, अतो लौकिकच्छन्दोवर्षनमपि गायत्रीमारभ्यैव क्रियते नोकथादीन् । अतुष्पादार्षगायत्रीछन्दस पादाक्षराक्षि पठेव भवन्ति, तेषा प्रक्षारनिघमनेन प्रक्षारे क्रियमाणे सर्वगुवादिस्वर्गलघुनासतु षष्टिभेदा जायन्ते, नव अथोदशो भेदस्तनुमध्येति नाम्ना ख्यात । एतभेदसङ्ख्यानयनपकारसूहिष्टक्रियया कर्त्तव्य । उद्दिष्टक्रिया तु पूर्वमनुष्टुप्प्रकरणे प्रदर्शिता । अन्यवापि सुखबोधार्थं पुनः प्रदर्शयित्वा यथा, एतपादस्यवर्णोपरि अथो वा एकद्वयादिद्विगुणक्रमेणाद्वा ख्याप्या, नव लघुवर्णाङ्गानेकोक्तय तत्रैकस्मिन् दत्ते या षडध्या निष्पद्यते, सैव तद्वृत्त भेदसङ्ख्या भवति । एत आरभ्य सर्वत्र एतवर्णोपरि दद्या, गणानामधसोद्दिष्टाङ्गाना विन्यासद्वरिष्यामि, नदनुसारेण तत्र तत्र गणा एतमद्रष्ट्या च परिज्ञातया । अथ तनुमध्याहने पादान्तं यति कर्त्तव्या । एतत्तूकारे गायत्रे च्छन्धि एतच्चतुष्टयं, छन्दो-वाञ्छर्था एतद्वयमस्ति ।

१ उष्णिहि छन्दसोति ख०, ग० च ।

२ जगणमगणाविति ख०, ग० च ।

३ अतुष्पादार्षाण्यिच्छन्दस पादभूर्ताना मत्रक्षराणा प्रक्षार क्रियमाणे सर्व

अत्र केचिद् हाभ्यां पञ्चभिश्च यतिमिच्छन्ति । तत्रोदाहरणम् ।

इदं, वदनपद्म, प्रिये, तव विभाति ।

इच्च, ब्रजति मुग्धे, मनो, भ्रमरर्ता मे ॥

अनुष्टुभि ।

(१९६) माणवकाक्रीडितकं स्तौ लगौ ॥ ४ ॥

यस्य पादे भकारतकारौ^(१) लकारगकारौ च^(२), तन्माणवकाक्रीडितकं नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

मगण तगण ल०ग० भगण तगण ल०ग०

माणवका, क्रीडितकं, यः कुरुते, वृद्धवया; ।

१ ४(१०४) २२,६४

मुषादिमर्वलब्धना अष्टाविशत्यधिकशतभेदा जायन्ते, तत्र तेषां विज्ञप्तौ भेद कुमा
रललितेतिमात्रा प्रसिद्ध । एतद्, मपादभूतानां अष्टाचराणां मध्ये प्रथमं तृतीयाचरे,
मगः सप्तमाचरे यति कर्मण्य । “कुलान्यटति मारो” इत्यात् नृतीये ‘न्य’ इत्यचरे
यतिकष्टाद् द्वितीये पञ्चमे अचरे यति कर्मण्या । द्वितीये सप्तमेचरेव यतिरिति मता
भारताम् । तत्रोदाहरणम् इदं वदनपद्मिति वृत्तम् । यथाचरे यति क्रियते तदचर
शब्दचरमाद्यधीभूत कर्मण्य । तथा यति यतिकष्ट म जायते इत्यपि कर्मण्य । इत्यो
महर्षामुक्त्विह एतन्नयमुदीरितम् । यथा मधुमती कुमारललिता, मदसेवा,
इति । एतन्माकरे मय एतन्नयुष्टयम् । यथा, मदलला, मधुमती हसमाला,
कुमारललिता, इति । आर्था उक्त्विह मत्राचर पादो भवतीति बोध्यम् ।

१ भगणतगणानिति ख० ।

२ लकारतकारौ च भवत इति ख०, गुल्लकारपाठश्च ।

भगषा तगष ल० गु० भगषा तगष ल० गु०
 चास्यमसौ, याति जने, भित्तिरिव, स्त्रीचपलः (१) ॥

अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याम्नायः ॥

(१८०) चित्रपदा भौ गौ ॥ ५ ॥

यस्य पादे भकारौ (१) गकारौ च भवतस्तच्चित्रपदा नाम
 वृत्तम् (१) । तत्रोदाहरणम् ।

भगषा भगषा गु० गु० भगषा भगषा गु० गु०
 यस्य मुखे प्रियवाणी, चेतसि सज्जनता च ।
 २ ४ १६, २२ (१३)

भगषा भगषा गु० गु० भगषा भगषा गु० गु०
 चित्रपदापि च लक्ष्मी, स्तं पुरुषं न जहाति (१) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

१ अनुष्टुप्पादवृत्तकोभूतानामष्टाक्षराणां प्रसार क्रियमाने षट्पञ्चाशदधिकद्विंश
 तभेदा (२१६) जायन्ते, तत्र चाधिकशतमो भेदो माण्यवकाङ्कोद्भितकेतिनाम्ना ख्यातः ।
 इन्दोमङ्गलपादायस्य माण्यवकेति नाम प्रख्यापितम् । अस्य पादस्य चतुर्ष्वेवैवाक्षरे
 यतिर्भवेत्तया ।

२ भगषाविति ख०, ग०, च ।

३ एष भवतीति ग० ।

४ उक्ताष्टाक्षरप्रसारभेदानां मध्ये षट्पञ्चाशत्तमो भेदश्चित्रपदेति नाम्ना
 प्रसिद्धः । अत्र पादान्ते यतिः कर्तव्या । अत्र सज्जनता च, जहाति, इन्दुभयत्र पादान्तस्य
 सप्तवर्णयोगोक्तो इति सुखमतिदिश्यते ।

(१८८) विद्युन्माला मौ गौ ॥ ६ ॥

यस्य पादे मकारौ(१) गकारौ च(२), तद्विद्युन्माला नाम
वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

मगण मगण गु० गु०
विद्युन्माला, लोलान्(३) भोगान्,

मगण मगण गु० गु०
मुक्ता मुक्तौ, यत्नं कुर्यात् ।

मगण मगण गु० गु० मगण
ध्यानोत्पन्नं, निःसामान्यं, सौख्यं

मगण गु० गु०
भोक्तुं, यद्याकाङ्क्षेत्(४) ॥

अत्र चतुर्भियतुर्भिय यतिरित्याश्रायः ।

सुष्ठव्याम् ।

१ मकारौ च गकारौ च ।

२ मकारौ च गकारौ च । म०, गुलकाभात्पाठश्च ।

३ विद्युन्मालोलोलानि च० ।

४ अशास्त्रात्तस्य भर्तृभोगान् इत्यभौ भेदो विद्युन्मालेतिसाध्या प्रतिषेधः ।
अत्र दादन्त चतुर्भेदेषां च यतिः कर्तव्या । अतुष्टुभेदरतिरिति एतदभा-
वयोगे धो मौ अमवतभेदरतिरित्यस्य रतिपाठितं । अन्तोभेदेषु तु ममलमा इज
अतिरिति च योः इत्यम् । अन्तोभेदेषु च यदन्त इत्यस्यामुक्तं । यदन्तु नाम इत्य-

(१८९) भुजगशिशुसृता नौ म्^(१) ॥ ७ ॥

यस्य पादे नकारो मकारश्च^(२) भवति, तद् भुजगशिशुसृता
नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

नगश्च नगश्च मगश्च नगश्च नगश्च मगश्च

इयमधिकतरं, रम्या, विकचकुवलय, ग्यामा ।

१९४ = १९९९ (१९)

नगश्च नगश्च मगश्च नगश्च नगश्च मगश्च

रमयति हृदयं, यूनां, भुजगशिशुसृता, नारी^(३) ॥

वक्रगतिरित्यर्थः । शिशुशब्दस्य सार्थकत्वादन्यैरप्युक्तम् ।

पूर्वे पठितम् । समानीप्रमाणीत इत्यन्वयवैतत्प्रकणोक्तमत्र पञ्चमाध्याये
वर्षितम् । अनुष्टुभि इत्यत्राकारपरिच्छेदे “नाराचिका तरौ अयावित्यन्वयदपि इत
कृत्तम् । अत्रेदमवधेय, अनुष्टुभि दस्य ममस्य विषमस्य दाहंसमस्य इत्यस्य विशेष
सञ्ज्ञा नास्ति, तदेव धितानेतिप्रामान्यनाम्ना व्यवहृतं व्यमिति । इतिह अनुष्टुभि
मात्रावकाशिक्रिटिकादिविशेषनामोक्तिर्भ्रमयति । आर्याः अनुष्टुभीष्टाचर पादो
भवतीति ज्ञेयम् । अस्या विद्युत्त्रे चेति नामान्तरम् ।

१ भुजगशिशुसृता नौ मिति म० ।

२ नगश्चो मगश्चोति छ०, म० च ।

३ भुजगशिशुसृता नारीति म० । चतुष्पादापठद्वया पादवृत्तकीभूतानां नवा
चरणा प्रकार क्रियमाणे द्वादशगधिकमुद्यत्तभेदा ज्ञापने, तत्र चतुर्षष्टितमो भेदो
भुजगशिशुसृतेतिनाम्ना प्रसिद्धः । इत्योमेष्वर्थान्मन्त्रा भुजगशिशुसृतेति भुजगशिशुसृते
ति च नाम व्यवहृतम् । मुद्दिन इत्यत्राकारे तु भुजगशिशुसृतेति पाठान्तर दृश्यते ।
अत्रदिनमटोक्तत्वात्त्राकारे भुजगशिशुसृतेतिपाठः । अत्र पादस्य सप्तमाचरे नवमा
चरे च पतिर्ज्ञेयाः ।

अभ्यस्यतानुतरणी^(१) गतियक्रभाषानुन्मूनिताः फणिशिमी-
भवतापराधाः । इति ।

सप्तभिदाभ्याञ्च यतिरित्याम्नायः । हंसेति अत्र^(२) लिखित-
मप्यनुष्टुभि बोध्यम् ।

(१००) हंसरुतं म्नी गौ ॥ ८ ॥

यस्य पादे मगणनगणौ गकारौ च भवतिः^(१) तदंसरुतं
नाम । तत्रोदाहरणम् ।

मगणः मगण गु०गु० मगण मगण गु०गु०
अभ्यागामिशणिलक्ष्मी,^(४) मञ्जीरक्वणिततुल्यं ।
८ १६२२ (५०)

मगण मगण गु०गु० मगण मगण गु०गु०
तीरे राजति नदीनां, रस्यं हंसरुतमेतत्^(५) ॥

(१०१) हलमुखी नौ स् ॥ ९ ॥

यस्य पादे रेफनकारमकारा^(१) भवन्ति, तद्वृत्तं हलमुखी
नाम । तत्रोदाहरणम् ।

१ अभ्यस्यता तु तरुणोति पुस्तकान्तरपाठ । अभ्यस्यतां तु तरुणोति ख० ।

२ इदमचेति ख०, ग० च । अमरतद्वगम्याष्टाक्षरपादत्वादस्यानुष्टुभ्येष पाठ उच्यते
इति भाष्य ।

३ गकारद्वयस्य भवतीति ख०, ग० च ।

४ अभ्यागामिशणिलक्ष्मीति ख०, ग० च ।

५ अनुष्टुप्पादस्यटकाभूताष्टाक्षरप्रकारस्य मग्नपद्यागतसो भेदो अमरतद्वगम्या-
नां प्रसिद्धः । अत्र यमिन्द्रसम्यामुक्तत्वात् पादाभ्यो यतिर्बोधात् ।

६ यस्य पादे रजमममममममम इति ख० ।

रगण नगण मगण रगण मगण मगण
 गण्डयो, -रतिशयकृशं, यन्मखं, प्रकटदशनम् ।

२ ८, १६, २२ ६४, ११८ (२४१)

रगण नगण मगण रगण नगण मगण
 आयतं, कलह्निरतं, तां स्त्रियं, त्यज हन्मुखीं १) ॥

त्रिभिः पट्भिश्च यतिरित्वास्त्रायः ।

पङ्क्तौ ।

(१०४) शुद्धविराण् मसौ ज्गौ ॥ १० ॥

यस्य पाठे मकार मकार-जकार गकारा(?) भवन्ति, तदृत्तं
 शुद्धविराट् नाम । तत्रोटाहरणम् ॥

मगण मगण जगण ग० मगण मगण जगण ग०
 विश्वं तिष्ठति कुत्तिकोटे, वक्त्रे यस्य सरस्वती सदा ।

८ १६ ६४ २५६ (३४४)

मगण मगण जगण ग० मगण मगण जगण ग०
 अस्मदंशपितामहो(?) गुरु, ब्रह्मा शुद्धविराट् पुनातु नः(?) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

१ उक्तनवाक्षरप्रकारस्य एकपञ्चाशदधिकद्विंशततमो भेदो हन्मुखीनिनासा
 प्रसिद्धः । अत्र प्रथम पादस्य द्वितीये नवमे वाचरे यति कर्तव्या । मुद्रित
 हन्दोमञ्जरीपुस्तके दृश्यते मणिमध्य भुजङ्गमङ्गतेत एतद्वयमधिकमुक्तम् । मुद्रित-
 एतत्पादकारेण तत्र भद्रिकति एक एतमधिकम् । अमुद्रितएतत्पादकारेण चोपकरणेण
 पञ्चशान्तिव्यस्यपाठे भवति नमयाद्य गुणः इति एतमधिकमेकम् ।

* यस्य पादे मगण-मगण जगण-गकारा इति छ०, ग० च ।

१ अस्मदंशपितामह इति ग० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

* पुनातु व इति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च । पङ्क्तिहन्-पाददृष्टकीभूतानां

(१०४) पणवो म्नी य्गौ ॥ ११ ॥

यस्य पादे मकार-नकार-यकार-गकारा भवन्ति, तद्वृत्तं पणवो नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

मगण नगण यगण गु० मगण नगण यगण गु०
 मीमांसारस, -ममृतं पीत्वा, शास्त्रोक्तिः पटु, -रितरा भाति ।
 ८, १६, २९, ३४ (१११)

मगण नगण यगण गु० मगण नगण यगण गु०
 एव संसदि, विदुपां मध्ये, जल्पामो जय, -पणबन्धत्वात्^(१) ॥

अत्र च^(२) पञ्चभिः पञ्चभिर्यतिरित्वाच्चायः ।

(१०५) रुक्मवती भौ स्गौ ॥ १२ ॥

यस्य पादे मकार-नकार-मकार^(१)-गकारा भवन्ति, तद्वृत्तं रुक्मवती नाम । तत्रोदाहरणम् ।

दशाक्षराणां प्रकारे त्रियगानं चतुर्विंशत्यधिकसहस्रभेदा जादन्ते, तत्र पञ्चचत्वारिंशदधिकविंशततमो भेदः शब्दविगणितिन्यासां प्रसिद्धः । अत्र पादान्ते यति कर्तव्याः ।

१ पञ्चदशाक्षरप्रकारस्यैकविंशत्यधिकसहस्रतमो भेदः पणवनासां शब्दद्वयः । अमुदितमटोक्कृतप्रकारकारे तु भौ ज्गौ चेति पणवनामकमिति पणवमस्य तुल्यः । तत्र शब्दकारविषयम् । अत्र एव हतगुणान्ताकारटीकास्तोक्तम्, "यन्मन्त्रं कर्मवशात्तं यत्नं उच्यते" इति । अत्र पादस्य पद्यमे दशमे वाच्ये यति कर्तव्याः । भातौत्वम भोरण्यं त्मने इति गृह्यतिदेशः ।

२ अयं ति ३० ।

३ अत्र अत्र अत्र अत्र इति ४० ।

भगण भगण भगण गु० भगण भगण भगण गु०

पादतले पद्मोदरगौरे, राजति यस्या ऊर्ध्वरेखा^(१) ।

२ ४ ६४, १२८ (१८८)

भगण भगण भगण गु० भगण भगण भगण गु०

सा भवति स्त्रीलक्षणयुक्ता, रुक्मवती सौभाग्यवती च^(१) ॥

पादान्ते यतिः ।

(२०९) मयूरसारिणी जौ गौ ॥ १३ ॥

यस्य पादे रेफजकारो रेफगकारो च^(१), तद्वृत्तं मयूर-
सारिणी नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

रगण जगण रगण गु० रगण जगण रगण गु०

या वनान्तराण्यपैति रन्तुं, या भुजङ्गभोगभुक्तचित्ता^(१) ।

१ ८ २९ १२८ (१९१)

१ कर्हं सुरहेति क, चिकित्तादर्शपुस्तकपाठम् न कमीचीन । भरुयो परम
धमणस्थाने रगणायकनात् ।

२ उक्तदशाक्षरपादस्य नवनवत्यधिकशततमो भेदो रुक्मवतीतिनाम्ना स्थान ।
अथ पादान्ते यतिः । इन्दोमन्त्र्यादावस्य भेदस्य रूपवतीचम्पकनामेति नामद्वय
पाठान्तरत्वे नोपपन्नम् ।

३ रेफजकारो च भवत इति ख०, पुस्तकान्तरपाठस्य । रगणजगणौ रगण-
गकारो च भवत इति ग० ।

४ भुजङ्गभोगभुक्तचित्तेति ख०, पुस्तकान्तरपाठस्य । भुजङ्गभोगभुक्तचित्ता इति
ग० ।

रगण भगण रगण गु० रगण भगण रगण गु०

या द्रुतं प्रयाति सन्नतांसा (१)तां मयूरसारिणीं विजच्छात् (२)॥

अत्र पादान्ते यति ।

(१०७) मत्ता म्भौ स्गौ ॥ १४ ॥

यस्य पादे मकार भकार सकार-गकाराः, (२) तद्द्रुतं मत्ता नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

मगण भगण भगण गु० मगण भगण भगण गु०

स्वैरोच्छापै, श्रुतिपुटपेयै, -गीतक्रीडा, -सुरतविशेषैः ।
१८ १९ २४ १९८ (१४१)

भगण भगण भगण गु० मगण भगण भगण गु०

वासागारे, द्रुतसुरतानां, (३)मत्ता नारी, रमयति चेतः (४)॥

चतुर्भिः षड्भिश्च यतिरित्याश्राय ।

(१०८) उपस्थिता त्जौ ज्गौ ॥ १५ ॥

यस्य पादे तकारजकारौ जकारगकारौ च,^(१) तद्वृत्तमुपस्थिता नाम । तद्विदाहरणम् ।

तगण जगण जगण गु० तगण जगण जगण गु०

एषा, जगदेकमनोहरा, कन्या, कनकोज्वलदीधितिः ।

४ ८ २२, ६४ २५ (३६५)

तगण जगण जगण गु० तगण जगण जगण गु०

लक्ष्मी, -रिव दानवसदनं, पुण्यैर्नरनाथमुपस्थिता^(२) ॥

अत्र द्वाभ्यामटाभिश्च यतिरित्याम्नायः ।

चिट्टुभि ।

(१०९) इन्द्रवज्रा तौ ज्गौ ग् ॥ १६ ॥

यस्य पादे तकारौ जकारगकारौ गकारश्च^(३), तद्वृत्तमिन्द्रवज्रा नाम । तद्विदाहरणम् ।

१ तगणजगणौ जगणगकारौ चेति ग० ।

२ एकादशाक्षरपादाख्य पद्यपद्याधिकविंशततमो भेद उपस्थितेतिनाम्ना भिद्व । अत्र पादस्य द्वितीये दशमेक्षरे च यति कर्षणम् ।

पद्यज्ञानेनान्याहुक्तं नरजगैर्भवेन्नमोरेमेति हत एतन्वाकरस्याम् । एतन्वाकरपरपरिमिष्टेत्, “दोषकमासा भौ भता जगौ । अथा एषी सभनगयता ।” इति हतद्वयमुक्तम् । इत्योमज्ञपान्त्तु तत्र त्वरितमतिथ नजनमै । नरजगैर्भवेन्मनोरमा । इति हतद्वयमस्ति ।

३ तगणौ जकारौ गकारौ च भवत इति ग० । तकारौ जकारगकारौ गकारश्च भवतीति च० । चिट्टुभि प्रथमं कृत्वे, ‘एकश्च भौ ज्गौ ग्’ इति सूत्रमस्ति ।

तगण तगण जगण गु०गु०

यस्यां त्रिपट्सप्तममशरं स्याद्,
४ २२ १४, २५६ (२५०)

तगण तगण जगण गु०गु०

इस्यं सुजङ्घे नवमच्च तद्वत् ।

तगण तगण जगण गु०गु०

गत्या विलक्षीकृतहंसकान्ते,

तगण तगण जगण गु०गु०

तामिन्द्रवज्रां ब्रुवते कवीन्द्राः^(१) ॥

अपिच ।

ये दुष्टद्वैत्या इह भूमिलोके,

द्वेषं व्यधुर्गोद्विजदेवसङ्घे ।

तामिन्द्रवज्रादपि टारुणाङ्गान्,

व्याजीवययः सततं नमस्ते ॥

तथा ।

गोशाक्षणात्सीदतिभिर्षिरुद्धं^(१) ।

मोषात्, कारोत्यप्पमतिर्नृपो यः ।

तस्येन्द्रवज्राभिहतस्य पातः,

चौणीधरस्येव^(१) भवत्यवश्यम् ॥

पादान्ते यतिः ।

(१९) उपेन्द्रवज्रा ज्तौ ज्गौ ग् ॥ १७ ॥

यस्य पादे जकार-तकार जकारा गकारौ च,^(२) तद्वचमुपेन्द्र-
वज्रा नाम । तत्रोदाहरणम् ।

जगण तगण जगण गु० गु०
भवन्नखाः कुन्ददलश्रियो ये,
१ ४   २, ६ ४ ७ ४ २ (- ४ ५)

जगण तगण जगण गु० गु०
नमन्ति लक्ष्मोस्तनलखनेऽपि ।

जगण तगण जगण गु० गु०
उपेन्द्रवज्राधिककर्कशत्वं

जगण तगण जगण गु० गु०
कथं गतास्ते रिपुदारणायाम्^(३) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

१ चौणीधरस्येति लु० ग० घ ।

२ जगणतगणो जगणो गकारौ च भवत इति ग० । तकारो जकारगकारौ
जकारथेति षादशंभुलकपाठम् मुदबिद्वदः । उपेन्द्रवज्राजघने तगणद्वयव्या-
वृत्तत्वात् ।

३ उल्लेकादशाक्षरपञ्चारव्याहपद्यागाधिकदिग्गतमो भेद उपेन्द्रवज्रा इति नाम्ना

(१११) आद्यन्तावुपजातयः ॥ १८ ॥

आद्यन्ताविति अनन्तरोक्तौ इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः पादावाह ।
तौ यदा विकल्पेन यथेष्टं भवतस्तदोपजातयः प्रस्तारवचनात्(१)
चतुर्दशप्रकारा जायन्ते । तत्रोदाहरणम् ।

प्यात् । अथ पादान्तयतिर्ज्ञेया । लेखनेपि इत्यत्र 'पि' इत्यस्य मन्त्रे इति
गुरुवातिदेशः ।

१ प्रस्तारवशादिति स्व० म० च । पुनःकान्तरपाठश्च । यथा चतुरस्रप्रस्तारे चतुरस्र
रम्यानीयलघुगुरुबोधकमरलवक्ररेखास्थापननियमेन प्रस्तारे क्रियमाणे षोडशभेदा
जायन्ते । तथा चतुष्पादस्थानीयैकतरवृत्ताद्यस्रचतुष्प्रस्तारे उपजातिवृक्षद्वयाद्यस्र-
स्वरूपलघुगुरुस्थापननियमेन प्रस्तारे क्रियमाणेपि षोडशैव भेदा जायन्ते । यस्याद्योर्णो
गुरु, स गुरुस्थानीयः यस्याथो लघु, स घुस्थानीय, सर्वभोपजातिप्रस्तारे बोध्य । एत
प्रथमेनाथ मरुस्थानीय इकारो लघुस्थानीय उकारो बोध्य । यथा गुरोर्वक्ररेखाया
अधस्तात्तथो मरुलरेखा मस्याथोपरिस्त्र्यवच्छेपरत्वात् सस्थाप्य कने गुरु च दत्ता
मर्वगुर्वादिमर्वलघुन् प्रस्तार क्रियते । तथावापि चतुर्गुरुस्थानीयानां चतुर्णामि-
कारणा मध्ये प्रथमेकारादधस्तात्तुम्यानीयमुकार विन्यस्य द्वितीयादिविर्णानुपरि
रदानेव मस्याप्य कने इकार स्थापयत । यावच्छेषपदज्ञानुकारचतुष्टयमायान्ति । अथ
धतुरिकारात्तक प्रथमो भेदः शङ्केन्द्रवज्रात्, षोडशचतुरकारात्तको भेदः शङ्कोपेन्द्र
वज्रात्थो बोध्य । जेषा मध्यस्थायतुदशभेदा एतयोरेकद्वयादिषादनियमावाद्युप
जातयन्ते भवन्ति । तासां चतुर्गोपजातीनां चतुर्दशनामानि पिङ्गलेनोक्तानि, यथा,
घस्या प्रथम पाद उपेन्द्रवज्राया द्वितीयाया जेषा इन्द्रवज्राया भोपजाति कौर्णि
माभ्यो प्रथमेय (उ १११) । द्वितीयोपजातिरिय (१३११) वाच्योम म्भो । एतीथथ
(३३११) मालामाभ्यो । चतुर्थीय (११३१) मालामाभ्यो । प्रथमीय (३३३३) एती
माभ्यो । प्रथीय (१३३३) मायामाभ्यो । मप्रथमीय (३३३३) जायामाभ्यो । अष्टमीय
(११३३) मालामाभ्यो । मप्रथमीय (११३३) आर्दुमाभ्यो । दशमीय (१३३३) धदा
माभ्यो । एकादशीय (३३३३) मालामाभ्यो । तथोदशीय (३३३३) मद्रिमाभ्यो ।
चतुर्दशीय (३३३३) बुद्धिमाभ्यो उपजातिर्नामथा । एतस्मात्करटीकायामप्येतदेव

अतः प्रयत्नः प्रथमं विधेयो नृपेण पुंरत्नपरीक्षणाय^(१) ॥

एवमन्यान्युपजात्युदाहरणानि कुमारसम्भवादिकाद्येषु^(१) द्रष्टव्यानि । समहत्तप्रस्तावे प्रसङ्गादुपजातीनामुपन्यासो नाध-
वार्यः । केचिदिदं सूत्रं न्यायोपनक्षणपरं व्याचक्षते । तेन
वशस्त्रेन्द्रवंशापादयोरपि सङ्करादुपजातयो भवन्ति । तथा

प्रथम चत्वारो भेदा आयन्ते पुनस्तोषा पादविन्यासव्यत्ययसमये नामविज्ञेषपूर्वार्थं
विन्यासक्रमभेदेन अष्टवो भेदा भवन्ति । यथा,

पादाङ्क	१ भेद	२ भेद	३ भेद
१६०	७०	७०	६०
२६०	६०	६०	६०
३७०	६०	६०	७०
४७०	६०	६०	६०

प्रथमद्वितीयौ पादौ इन्द्रवज्राया तृतीयचतु-
र्थानुपेन्द्रवज्रावशस्यथे, इत्येको भेद । द्वितीय
तृतीयौ इन्द्रवज्राया प्रथमचतुर्थौ उपेन्द्रवज्राव-
शस्यथे, इति द्वितीयो भेद । तृतीयचतुर्थौ विन्द्र-
वज्राया, प्रथमद्वितीयानुपेन्द्रवज्रावशस्यथे, इति
तृतीयो भेद । प्रथमचतुर्थौ विन्द्रवज्राया, द्वितीय

तृतीयौ वशस्योपेन्द्रवज्रायो, इति चतुर्थो भेद । ६०, ७०, ६०, ६० । ७०, ६०, ६०,
६० । ६०, ६०, ७०, ६० । ६० ६० ६०, ७० । ६०, ६०, ७०, ६०, इत्यादि ।
एवमपेक्ष्य तृतीयम् । एव सर्ववोपजातिस्थले ज्ञेयम् । उपजातीनां नामोक्तेषु
दृष्टान्प्रदर्शनार्थमुपलक्ष्यमावम् । सर्वा एता उपजातयोर्द्विसमविषमदृष्टान्भूता
या ।

१ श्वशरालोके इति अ०, पुस्तकान्तरपाठश्च । पुंरत्नपरीक्षाधामिति अ०
पुस्तकान्तरपाठश्च । पुंरत्नपरीक्षाधामिति ग० । दादशौ रामानन्त्युपजाति-
रित्यम् । (श्वशरपजातिरिति प्रदस्य १, ४, पादान्त परदस्य पाठान्तरदस्यमेतत्) ।

१ कुमारसम्भवे इति अ०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

गन्निनोदातोर्मीपादयोः अन्येषामपि स्वल्पभेदानां प्रयोगानु-
सारिणोपजातयो ज्ञेयाः^(१) ॥

(११) दीधकं भौ भ्गौ ग् ॥ १६ ॥

यस्य पादे भकाराम्बयो गकारौ च भवतः, तद्दीधकं नाम
वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

भगल भगल भगल गु०गु०

दीधकमर्थविरोधकमुद्रं,^(१)

(४०८)० ॥ १६ ०६ १०८,०४६

भगल भगल भगल गु०गु०

स्त्रीचपलं युधि कातरचित्तम् ।

भगल भगल भगल गु०गु०

स्वार्थपरं मतिहीनममीत्यं,

भगल भगल भगल गु० गु०

मुञ्चति यो नृपतिः स सुखी स्यात्^(२) ॥

अत्र पादान्ते यतिः । दीग्धोति दीधकः । केनाप्युपायेन
राजान दीग्धि ॥

१ प्रयोगादुदाहारोपजातयो दृष्ट्या इति अ०, पुस्तकान्तरपाठश्च । प्रयोगानु-
सारिणोपजातयो दृष्ट्या इति अ० ।

२ दीधकमर्थविरोधकमुद्रमिति अ०, अ०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ अत्रैकादशाक्षरपादस्थोऽकारिणो दीधकवृत्तगतस्यो भेदो दीधकेतिनाम्ना
प्रसिद्धः । अत्र पादान्ते इतिर्बोधात् ।

(११२) शालिनी स्तौ त्गौ ग् समुद्र चृपय. ॥ २० ॥

यस्य पादे मकारतकारौ तकारगकारौ गकारश्च भवति^(१),
तद्दृत्तं शालिनी नाम । चतुर्षु समसु यतिः । तत्रोदाहरणम् ॥

मगण तगण तगण गु० गु०
शस्त्रश्यामा, स्त्रिग्वमुग्धायताक्षी,^(२)
(२८६) १२ २५६

मगण तगण तगण गु० गु०
पौनश्रोणि, -र्दक्षिणावर्त्तनाभिः ।

मगण तगण तगण गु० गु०
मध्ये क्षामा,^(३) पौवरोरुस्तनीया,

मगण तगण तगण गु० गु०
श्लाघ्या भर्त्तुः, शालिनी कामिनी स्यात्^(४) ॥

(११५) वातोन्मीं शौ त्गौ ग्^(५) ॥ २१ ॥

यस्य पादे मकारभकारतकारा गकारौ च,^(६) तद्दृत्तं

१ मगणतगणौ तगणो गकारौ च भवत इति ग० ।

२ त्रिग्वमुग्धायताक्षीति ग० । शक्षी श्यामा स्त्रिग्वमुग्धायताक्षीति ख० ।

३ मध्यक्षामेति ग० ।

४ कर्त्तृकादशाक्षरप्रकारस्तोनयन्यधिकद्विभक्तभो भेद शालिनीतिनाम्ना प्लुता ।

यस्य पादस्य चतुर्षु रकादशोक्षरे च यति क्तसंख्या ।

५ त्गौ ग्दम् खरा इति ख० । त्गौ ग् चेत्येति ग० ।

६ मगणभगणौ तगणो गकारौ च भवत इति ग० ।

वातोर्मी नाम^(१) । चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोटा-
हरणम् ।

ममष' भमष' तमष' गु० गु०
यात्युत्सेकं, सपदि प्राप्य किञ्चित्,
(००४) १२,२० ०२६

ममष' भमष' तमष' गु० गु०
स्याद्वा यस्या, -श्रपला^(२) चित्तवृत्तिः ।

ममष' भमष' तमष' गु० गु०
या दीर्घाङ्गी, स्फुटशब्दाट्टहासा^(३)

ममष' भमष' तमष' गु० गु०
त्याज्या सा स्त्री, द्रुतवातोन्मिमात्वा^(४) ॥

वातोर्मीति “स्त्रियां कृदिकारदक्षिणः” इति ङीप् ॥

१ चकारो घत्यनुकर्षं चार्थं इति ग, चिह्नितपुस्तके। षकं पाठः ।

२ वा यस्या स्याच्चपलेति पुस्तकान्तरपाठः । या यस्या स्याच्चपलेति घ०, ग० च ।

३ स्फोटशब्दाट्टहासा इति ग० ।

४ ऊर्तुकादशाक्षरप्रकारस्य पद्याधिकनिश्चयतमो भेदोवातोर्मीतिनामा प्रख्यातः ।
अत एव पादस्य चतुर्थं एकादशेक्षरे च यतिज्ञेया । वातोर्मीति जिन्योर्भ्रमणतमस्य स्थाने
एव किञ्चिद्भेदः । अत एवाप्तयोर्भ्रमणस्य पूर्ववदुपजातयो भवन्ति । एकलक्षुभिभिन्न-
तायामिव लक्षुद्वयमविभिन्नतायामपि उपजातयो भवन्तीति ‘तदा शालिनीत्यादि
वदता एवैतन्ना मिश्रान्तीकृतम् ।

(२१५) अमर विलासिता भौ नौ ग् (१) ॥ २२ ॥

यस्य पाठे मकार भकार नकार लकार-गकारा स्युः^(१)तद्
अमरविलासिता^(२) नाम वृत्तम् । सैष यति । तत्रोदा
हरणम् ।

ममण भमण नमण ल०गु०
क्रिन्ते वृत्तं, चलदन्तकचितं,
१६ २२ २४ २२८, २५६ ४ ११

ममण भमण नमण ल०गु०
कि वा पद्मं, अमरविलासितम् ।
(१००८)

ममण भमण नमण ल०गु०
इत्येवं मे, जनयति मनमि,

ममण भमण नमण ल०गु०
प्रीति (५) कान्ते,परिसरसरसि^(६) ॥

१ अमरविलासिता समुद्र श्लेषय इति ख०, ग०, पुस्तकालयपाठय । एतत्तुकार-
दावपि अमरविलासितमित्येवाह भाग ।

२ ममणभमणनमणलकारगकारा भवन्तीति ग० ।

३ अमरविलासितमिति ख०, पुस्तकालयपाठय ।

४ अमरविलासितमिति ख०, ग०, पुस्तकालयपाठय ।

५ कर्त्तृकादशास्त्रप्रकारस्य तदाधिक्यवृत्तमो भेदे अमरविलासितमिति नाम्ना
प्रसिद्ध । अथ अतुर्थं इत्येवमिदं च यति । अथ अतुर्थं पादालस्य 'न' इति अर्थस्य
व्यञ्ज इति अर्थव्यतिरेकः ।

(१११) रयोइता नौ लौ ग् ॥ २३ ॥

यस्य पाठे रेफनकारौ रेफनकारौ गकारश्च, (१) तद्वृत्तं
रयोइताता नाम ॥ तत्रोदाहरणम् ।

रयय नयय रयय ल०गु०

या करोति विविधैर्विदुः मम,

१ ८, १६, २२, २८ ३३

रयय नयय रयय ल०गु०

सङ्गतिं परमृहे रता च या ।

(१२९)

रयय नयय रयय ल०गु०

स्नानयत्यभयतोऽपि वान्धवान्,

रयय नयय रयय ल०गु०

मार्गधूलिरिव सा रयोइता (१) ॥

पादान्ते यतिः ॥

१ रेफनकारौ रेफनकारौ गकारश्च भवतीति ल०, पुस्तकालयपाठश्च । रयय-
नययययया ल०गु०वृत्तिरिति म० ।

२ तत्रैकादशाक्षरप्रकारश्चैकोनशताधिकवृत्तान्तको भेदो रयोइतितान्मा-
श्रुत । अथ पादान्ते यति वर्तन्ते ।

(११०) स्वागता नौ भ्गौ ग् ॥ २४ ॥

यस्य पादे रेफ-नकार-भकारा-गकारौ च, (१)तद्धृत्तं स्वागता नाम ॥ तत्रोदाहरणम् ।

रगण नगण भगण गु०गु०
 आह्वं प्रविशतो यदि राज् ,
 १ ८, १६, २२, १२८, १५६ (४४५)

रगण नगण भगण गु०गु०
 पृष्ठतश्चरति वायुसमेतः ।

रगण नगण भगण गु०गु०
 प्राणवृत्तिरपि यस्य शरीरे,

रगण नगण भगण गु०गु०
 स्वागता भवति तस्य जयश्रीः(१) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

(११५) वृन्ता नौ स्र्गौ ग् ॥ २५ ॥

यस्य पादे नकारो मकारगकारो गकारश्च भवति, तद्धृत्तं वृन्ता नाम । अत्र मगृङ्गप्रुतिन्यायेन समुद्र ऋषय इत्यनु यज्ञते । तेन(१) चतुर्भिः ममभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

१ यत्रचतुर्भिः ममभिः नकारौ च भवति यतिः ॥

२ अत्रैकादशस्यस्य विषयाः तत्रदधिकचतुर्भिरुभो भेदः सायमेति नाम्नाः स्यतः । अत्र पादान्ते यतिः ।

३ तदेवमिति अत्र, पुण्यकारणं अत्र ।

नदध नदध मदध दु० दु०

द्विजगत्, परिभवकारी यो, (१)

१०, १०, १६, ०० ११.१००, (०१६)

नदध नदध मदध दु० दु०

नरपति, रतिधननुद्धात्मा ।

नदध नदध मदध दु० दु०

ध्रुवमिह, निपतति पापोऽसौ,

नदध नदध मदध दु० दु०

फलमिव, पवनहृतं वृन्तात् (२) ॥

(२१९) श्येनी जौ लौ ग् ॥ २३ ॥

यस्य पाठे रेफजकारौ रेफलकारौ गकारश्च, (२) तद्वचं
श्येनी नाम । तत्रोटाहरणम् ।

रदध जदध रदध जदध

क्रूरदृष्टिराथनाथनामिका,

० ० ० १-० १० (१००)

रदध जदध रदध जदध

चञ्चला कठोरतीक्ष्णादिनी ।

१ द्विजगुणधुरपरिमर्शो य इति म० ।

२ अत्रोटाहरणस्य ध्रुवमिहोत्तरं द्विजगुणधुरं भेदो इति न मू
र्धमद्वयं । अत्र ध्रुवोत्तरं च यत्तु इति न मू ।

३ रदधजदधो रदधजदधो मकारश्च इति म० । रेफजकारौ रेफलकारौ गकारश्च
भवतीति पुस्तकालयेषु ।

र॒गण॑   अ॒गण॑   र॒गण॑   ल॒० गु॒०
 ~~~~~  
 यु॒द्ध॒काङ्क्षि॑णी॒ सदा॑मि॒पप्रि॒या,

र॒गण॑      अ॒गण॑      र॒गण॑    ल॒० गु॒०  
 ~~~~~  
 श्ये॒निके॑व सा विगर्हि॒ताङ्ग॑ना^(१) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

(१९०) विलासिनी औ ज्गौ ग्^(१) ॥ २७ ॥

दस्य पाठे जकाररेफो जकारगकारौ गकारद्य भवति,
 तद्वृत्तं विलासिनी नाम । तद्विदाहरणम् ।

अ॒गण॑   र॒गण॑   अ॒गण॑   ल॒० गु॒०
 ~~~~~  
 विला॒सिनी॑ विलो॒कितः॑ स॒ कामी॑,  
 १      ४      १६      ६४      २५६ (२४०)

अ॒गण॑      र॒गण॑      अ॒गण॑      ल॒० गु॒०  
 ~~~~~  
 दधाति॑ कामसत्त्वचेष्टितं॑ या ।

१ अत्रैवादिवासाप्रभावात् जकारोदधिकपठ्यतमो भद्र संभोतिताया वि
 श्वाश अक्षर एतन्वति संभोतिः ।

१ अत्रैवादि अक्षरार्थः । अक्षरार्थः, अत्र, अक्षरार्थः, अक्षरार्थः ।

जगत् १२८ जगत् १२८
 करोति चञ्चलाक्षिदृष्टिपातैः,

जगत् १२८ जगत् १२८
 यतात्मनश्चयोगिनोऽपि मत्तान्^(१) ॥

(१११) जगती ॥ २८ ॥

अधिजारोऽयमाध्यायपरिसमाप्तिः । यदित जर्दमनुकृमि-
 प्यामस्तज्जगतीत्येव^(२) वेदितव्यं । वञ्चति, तोटजं सः^(३) इति,
 तज् जगतीपादव्य लक्षणं भवति^(४) ॥

१ कञ्चैकादशाक्षरप्रकारस्य द्विचत्वारिंशदक्षरविशतसमो भेदो विष्णुमितीति
 नाम्ना ष्यत् । अदुक्तमन्त्रे पादान्ने इति क्रियतेऽतोष पादान्ने यतिर्वाप्य ।

विष्टभि चव यानि हतान्यनुकृमि तानि हतएवाकरोकृमि यदा, श्री-मुमुक्षो
 भद्रिकोपम्यतोपचिवा-अवमितामोहिकफालः इन्द्रपदअनिते-त्येष्टौ ! हतएव
 परिष्टे तु विध्वङ्गमात्रा भवेत्तौ त्गौ २ । मान्द्रपद व्याङ्गननरुचैः । शिर्षाष्टतन्दि
 ल्भौ त्गौ मुष्टयेत् । इति हतवदम् । तत्र उच्योक्तस्यर्था ह्युच्यन्तुवृत्तमोहनहेति
 हतदयमलि । अत्रेदमात्राद्विष्टे । उपचिवावमितानुदुष्टवदमितेतिहलदय मन्त्र
 मष्टौकशतनाकरद्वये न लिखितमलि । श्रीनारानाद्यतर्षदाचम्यगिला परिष्ठीयते

(१११) वंशस्था ज्तौ जौ ॥ २९ ॥

यस्य पाठे जकारतकारौ जकाररेफौ च भवतः, तद्वृत्तं वंशस्था नाम । तत्रोदाहरणम् ।

जगण तगण जगण रगण

विष्णुद्ववशस्थमुदारचेष्टितं,

१ ४ २२, ६४ २५६ १०२४ (१३८२)

जगण तगण जगण रगण

गणप्रिय मित्रमुपात्तसज्जनम् ।

जगण तगण जगण रगण

विपत्तिमग्नाय^(१)करावजम्बनं,

जगण तगण जगण रगण

करोति यः प्राणपरिक्रयेण सः ^(१) ॥

पादान्ते यतिः ।

अकारैर्जगत्या द्वादशाक्षरपादं पृथगे सावतां जगणानामध्याहारौ च क्रियते । अत्र एतौ
ब्रह्मण जगतीपादाक्षरभङ्गश्लाघापक भवति इति भावः ।

१ विपत्तिमग्नाय इति च ग०, एतकालरपाठश्च ।

२ जगतीश्च पादद्वयोर्गतानां द्वादशाक्षरानां प्रकारनिपमप्राज्ञाः ब्रह्मणवच
धिकथमुत्तरममेदां, तत्र विद्वत्तदाज्ञोत्पिदैकगद्वयतमो भेदो भङ्गस्था इति
भाष्या द्युतः । अत्र पादान्ते यतिर्ज्ञेया । अत्राज्ञमिति एतद्व्याकरणम् । वंशस्थाविद्य
मिति च लोभश्चोः ।

(१९३) इन्द्रवंशा तौ त्रौ ॥ ३० ॥

यस्य पादे तकारौ जकाररेषो(१) च(२), तद्धृतमिन्द्रवंशा
नाम । तत्रोदाहरणम् ।

तगण तगण जगण रगण
कुर्वीत यो देवगुरुद्विजन्मना-
४ ३१,६१ २४६,१००४ (१०८१)

तगण तगण जगण रगण
मुर्वीपतिः पान्नममर्थनिप्सया(३) ।

तगण तगण जगण रगणः
तस्येन्द्रवंशेऽपि गृहीतजन्मनः

तगण तगण जगण रगण
सञ्जायते त्रौः प्रतिकूलवर्तिनी(४) ॥

पादान्ते(५) यतिः ।

१ तगणौ जगणत्प्रणाविति २० ।

२ तकारौ जकाररेषो च भवत इति ३०, पुण्ड्रकालरपाठय ।

३ पान्नममर्थनिप्सयेति ३०, पुण्ड्रकालरपाठय ।

४ अत्रहादगाक्षरप्रमाण्य विज्ञानेऽस्तीत्यधिकमहमममो भेद इत्यत्रा इति
नाम्ना ज्ञात । अत्र पादान्ते यतिर्बोधा । अत्रोदाहरणे एवम एव इत्ये विद्वेदा-
द्वयोर्मि वल्लेपि उपजातयो भवतीति पञ्चम् ।

५ अत्रापि पादान्ते यतिर्बोधा ३०, ३०, पुण्ड्रकालरपाठय ।

(११४) द्रुतविलम्बितं न्भौ भौ ॥ ३१ ॥

यस्य पादे नकारभकारौ भकाररेफौ च भवतः, तद्द्रुतं
द्रुतविलम्बितं नास । तन्नीदाहरणम् ।

नगण भगण भगण रगण

द्रुतगतिः पुरुषो धनभाजनं,

१ २ ४, १६, १९, २५६, १९८, १०९४ (१४६४)

नगण भगण भगण रगण

भवति मन्दगतिश्च सुखोचितः ।

नगण भगण भगण रगण

द्रुतविलम्बितखेलगतिनृपः,

नगण भगण भगण रगण

सकलराज्यसुखं प्रियमश्नुते^(१) ॥

पादान्ते यतिः ।

(११५) तोटकं सः ॥ ३२ ॥

जगतीत्यधिकारे यावद्भिः सकारैर्जगतीपादः पूर्यते^(१)

१ शकलराज्यसुखं विषययुते इति ख० । उक्तदादशात्प्रकारस्य चतुःशतः
चतुःशतधिकैकगणनयोः । भौरी द्रुतविलम्बितनाम्ना ध्यात । अथ पादान्ते
इति क्रियते ।

१ ऊरुया इ'दशात्प्रकारस्य चतुःशतं पादं पूर्यते । अत इव यावन्त्येव
चतुःशतं विफलता भवतीति सूचितार्थं । इगमेवार्थं उच्यते तुर्भता केन चित्
एवकारेण 'इदं तोटकं जगतीपादः इति, अत एव तोटकं जगतीपादं
इति वा तोटकं जगतीपादं इति ।

(२९६) पुटो, १) नौ म्यौ वसुसमुद्राः ॥ ३३ ॥

यस्य पादे नकारो मकारवकारौ(१) च भवततः, तद्दृत्तं पुटो नाम(१) । अष्टभिद्यत्भिद्यतिः ॥ तत्रादाहरणम् ।

नगण नगण मगणः यगण
 नविवलति कथञ्चिन्, न्यायमार्गाद्,
 १ १ ४ ८, १६, ३२, (५०६) ५१२

नगण नगण मगण यगणः
 वसुनि शिथिलमुष्टिः, पाथिवो यः ।

नगण नगण मगण यगण
 अमृतपुट इवासी, पुण्यकर्मा,

नगण नगण मगण यगणः
 भवति जगति सेव्यः, सर्वलोकैः(४) ॥

(२९७) जलोद्धतगतिजसौ^१ जप्तौ रसर्त्तवः ॥ ३४ ॥

यस्य पादे जकारसकारौ पुनस्तावेव तद्दृत्तं(५) जलोद्धतगति-
 नाम । पङ्क्तिः पङ्क्तिद्य यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

१ श्रीपुट इति ख०, ग०, पुष्पकान्तरपाठय ।

२ नगणो मगणयगणौ इति ख० ग० पुष्पकान्तरपाठय ।

३ श्रीपुटो नामेति ख० ग०, पुष्पकान्तरपाठय ।

४ तत्रादाहरणप्रकारस्य षट्पत्रत्यधिकपञ्चमन्तमो भेदः पुट इतिनाम्ना प्रसिद्धः ।

५ यत्र पादस्याष्टमे द्वादशे चरे ष यतिर्वाधा ।

६ अत्रणमगणौ पुनर्जगणमगणौ तदिति ख०, ग०, पुष्पकान्तरपाठय ।

नदृष दृषद नदृष दृषद
 कथयति शय्या कुसुमविचित्रा^(१) ॥

(१०) चञ्चलाक्षिका नौ रौ ॥ ३७ ॥

यस्य पादे नकारौ रेफौ च, तद्वृत्तं चञ्चलाक्षिका नाम ।
तत्रोदाहरणम् ॥

नदृष नदृष रदृष रदृष
 अतिसुरभिरभाजिपुष्पश्रिया,-
 १ १ ४ ८ (१६ ३२ १२८ १०२४) १०२४

रदृष नदृष रदृष रदृष
 मतनुत रतयं व सन्तानक्तः ।

रदृष नदृष रदृष रदृष
 तरुणपरमृतस्वनं रागिणा,-

नदृष नदृष रदृष रदृष
 मतनुत रतये वसन्तामकः^(१) ॥

१ उदाहरणमात्रमात्रं च यद्वृत्तं चञ्चलाक्षिका नाम तत्रोदाहरणम् ।
यस्य पादे नकारौ रेफौ च, तद्वृत्तं चञ्चलाक्षिका नाम ।
तत्रोदाहरणम् ॥

१ उदाहरणमात्रमात्रं च यद्वृत्तं चञ्चलाक्षिका नाम तत्रोदाहरणम् ।
यस्य पादे नकारौ रेफौ च, तद्वृत्तं चञ्चलाक्षिका नाम ।
तत्रोदाहरणम् ॥

नगण नगण नगण रगण

यदुतनयचकोरी कामाधिका ।

नगण नगण नगण रगण

विरहदहनसङ्गादङ्गैः कृशा,

नगण नगण नगण रगण

पिवतु तव मुखेन्दोर्विम्बं दृशा^(१) ॥

(१२९) कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ ॥ ३६ ॥

यस्य पादे नकारयकारौ पुनस्तावेव भवतः, तदुक्त^(१) कुसुम
विचित्रा नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

नगण यगण नगण यगण

विगलितचारा सकुसुममाला,

१ १ ४ ८ (२०१) १४ १९८, २४६, ३११

नगण यगण नगण यगण

सचरणलाक्षावनयसुलला ।

नगण यगण नगण यगण

विरचितवेशं सुरतविगेद,

। उल्लाहादशाचप्रकाराणां अशाशोन्धिभेत्त वाचसनाभेदस्त्येति मात्या स्थातः ।
अथ यतिनिदयप्रकाराणां न्येत्त पादात्त एव यतिर्वाद्या । अथवा पुत्रकाम्यत् अथवा दार
केवद ए यति ।

१ मन्वदयस्यो पुनमंनयस्यो मङ्गलमिति पुलकात्तरपाठः ।

मगष दगष नगष यगष
 कथयति शय्या कुसुमविचित्रा^(१) ॥

(१०) चञ्चनाक्षिका नौ री ॥ ३७ ॥

यस्य पाठे नकारौ रेफौ च, तद्वृत्तं चञ्चनाक्षिका नाम ।
मत्रोदाहरणम् ॥

नगष नगष रगष रगष
 अतिसुरभिरभाजिपुष्पश्रिया,-
 १ १ ४ ८ १६ ३२ ६४(१०१६) १००४

मगष मगष रगष रगष
 मतनुत रतयं व सन्तानक्तः ।

मगष मगष रगष रगष
 तरुणपरमृतस्वनं रागिणा,-

मगष मगष रगष रगष
 मतनुत रतये वसन्तामक्तः^(१) ॥

१ अत्रदादगाचरपादादत्र वृत्तमत्रद्विचित्रमत्रतमो भेदः कुसुमविचित्रेति
मार्था समिह । अथ दन्तिविधेरद्वयनात् पादात्ते दन्ति । अथवा वरं द'दन्तिचरेषु
पतेर्वीधा ।

१ अत्रदादगाचरपादादत्र द्विचित्रमत्रद्विचित्रमत्रतमो भेदः तरुणपरमृतस्वनेति-
मार्था समिह । अथ दन्तिविधेरद्वयनात् पादात्ते दन्ति । अथवा वरं द'दन्तिचरेषु
पतेर्वीधा ।

(१२१) भुजङ्ग प्रयातं यः ॥ ३८ ॥

यस्य पादे चत्वारो यकारास्त्वद्भृत्तं^(१) भुजङ्गप्रयातं नाम ।
तत्रोदाहरणम् ॥

यगण १ यगण २ यगण ३ यगण ४
पुरः साधुवद्भृत्ति^(२) मिथ्याविनीतः,
१ ८ १४ (५८६) ५१२

यगण १ यगण २ यगण ३ यगण ४
परोक्षे करोत्यर्थनाशं हताशः ।

यगण १ यगण २ यगण ३ यगण ४
भुजङ्गप्रयातोपमं यस्य चित्तं,

यगण १ यगण २ यगण ३ यगण ४
त्यजेत्तादृशं दुश्चरित्रं कुमित्रम्^(३) ॥

बभ्रौमञ्जरी । प्रमुदितवदनाभवेन्नौ च रौ इति हतरत्राकरणम् । “ततं भौ भौ” “कुपुम-
विधिषा भौ भौ” “सद्यन्नासिका नौ रौ” इति रूपाणि भुजङ्गमूलेषु न पठितानि ।
मङ्गले च, विहितपुनर्वपि भैतेषां पाठो दृश्यते । मदीपुग, विहितपुलके तु “कुपुम-
विधिषा भौ भौ इत्येकमेव भूत्” पठितमस्ति ।

१ अत्राग्रे यगणा भवन्ति तदिति य०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ साधुवद्भृत्ति य०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

३ उल्लाहादगावरप्रसाराभ्य उद्गतीत्युत्तरपद्यततभो भेदो भुजङ्गप्रयातेतिनाश-
विद्यतः । अत्र पादाभे यति । अत्र यद्यस्य चतुराहमित्यु जगतीपादाच्च
मङ्गलाचलभ्याः । यद्य उभयो, तत्प्रकारस्त, मोटक म इत्यत्र प्रदर्शित । ११
अन्विष्टो र इत्यत्रापि भेदः । हतरत्राकारादौ तु यद्यभेदः ।

अत्र पादान्ते यतिः ॥

(११९) स्रग्विणी रः ॥ १५ ॥

यस्य पादे चत्वारो रेफाः सा^(१) स्रग्विणी नाम । तत्रोदा-
हरणम् ॥

रगण १ रगण १ रगण ३ रगण ४
यो रणे युद्धयते निर्भरं निर्भय-
२ १६(११७१) १९८ (१०२४)

रगण १ रगण २ रगण ३ रगण ४
स्यागिता यस्य सर्व्वस्वदानावधिः ।

रगण १ रगण २ रगण ३ रगण ४
तं नरं वीक्ष्य लक्ष्मीर्यशः^(२) स्रग्विणी,

रगण १ रगण २ रगण ३ रगणः ४
नूनमभ्येति सत्कीर्त्तिशुक्लाशुक्ला^(३) ॥

अथ पादान्ते यतिः ॥

१ रगणायत्वारस्तु इति ख० ग०, पुलकान्तरपाठय ।

२ वीरलक्ष्मीर्यश इति ख०, पुलकान्तरपाठय ।

३ चक्रदादशाक्षरप्रकारभेदकमैकसप्तत्यधिकैकसहस्रतमो भेद स्रग्विणीति नाम्ना
प्रसिद्धा अत्र पादान्ते यतिर्बोधा ।

(११४) प्रमिताक्षरा सृजौ सौ ॥ १६ ॥

यस्य पादे सकारजकारो सकारो च^(१) भवतः, तद्दृत्तं प्रमिताक्षरा नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

सगण जगण सगण सगण

परिशुद्धवाक्यरचनातिशय,

१ २ ८ ११,१४,१९,२४,२९,३४,३९,४४ (१००१)

सगण जगण सगण सगण

परिपिञ्चति श्रवणयोरमृतम् ।

सगण जगण सगण सगण

प्रमिताक्षरापि विपुञ्चार्यवती

सगण जगण सगण सगण

तव भारती चरति मे हृदयम्^(२) ॥

अत्र पादान्ते वतिः ॥

(११५) कान्तोत्पीडा भमौ स्त्री ॥

यस्य पादे भकारमकारौ सकारमकारौ च^(३), तद्दृत्तं कान्तोत्पीडा नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

१ सगणजगणौ सगणौ चेति छ०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ उक्तदादशाक्षरपञ्चारस्य सप्तमसदिसप्तत्यधिकैकचदसमसो भेदः प्रमिताक्षरंति नाम्ना ध्यातः । अत्र पादान्ते वतिर्बोधाः ।

३ भगणमण्यौ भगणमण्यौ च भवत इति छ०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

भगण भगण भगण भगण
 कामशरैर्व्याप्ता खलु कान्तोत्थोडा,
 * ४ ६४, १२८ (१८८)

भगण भगण भगण भगण,
 माप्तवती दुःखै परिमुच्यन्ती या ।

भगण भगण भगण भगण
 सा लभते चेत्कामुकयोगं गाढ

भगण भगण भगण भगण
 दुःखविमुक्ता^(१) स्यात् परमानन्दाप्ता^(२) ॥

(१९) वैश्वदेवी मौ याविन्द्रिय चक्षयः ॥ १७ ॥

यस्य पादे सकारो यकारो च^(३) भवतः, तद्वृत्तं वैश्वदेवी
 नाम । पञ्चसु सप्तसु च यतिः । तत्रोटादहरणम् ॥

भगण भगण भगण भगण
 धन्यं पुण्यात्मा जायते कापि वंशे
 (५७७) ६४, ४१२

भगण भगण भगण भगण
 तादृक् पुत्रोऽसौ येन गोत्रं पवित्रम् ।

१ दुःखविमुक्ता इति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठयः ।

२ उक्तदादशाक्षरप्रसारस्त्रैकोनशताधिकैकशततमो भेदः कामोत्थोत्थेतिनाम्ना
 ध्यातः । अथ यतिस्त्रयविशेषादुक्ते पादान्त एव यतिर्ज्ञेयाः ।

३ भगणैः यगणाविति ख०, पुलकान्तरपाठयः ।

भगण भगण यगण यगण

गोविप्रज्ञातिस्वामिकार्येप्रवृत्ते

भगण भगण यगण यगण

शुद्धः श्रद्धादौ वैश्वदेवी भवेद्यः^(१) ॥

(११८) वाहिनी त्मौ म्यावृषिकामशरा^(१) ॥

यस्य पाटे तकारयकारौ मकारयकारौ च, भवतस्तद्वृत्तं
वाहिनी नाम । मत्तभिः पञ्चभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ॥

१ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य सप्तसप्तत्यधिकपञ्चमनतमो भेदो वैश्वदेवीतिनाम्ना
प्रसिद्धः । अत्र पादस्य पञ्चमे एकादशे चाक्षरे यति कर्तव्या ।

१ मत्तभ्ये ख०, चिह्नितपुस्तके सूत्रमिदं भास्वि ग, चिह्नितपुस्तके तु मयाठीलि ।
सप्तभिः पञ्चभिर्धृतिनियमश्च प्रदर्शितः । परन्तुस्योदहरणं कश्चिन्निते आदर्शपुस्तके
ग, चिह्नितपुस्तकेपि नोक्तम् । केवलं तत्रोदाहरणमित्युक्तं विराम इतः । अत्र
अनुदाहरणं मया विरच्य प्रदर्शितम् । तद्यथा,

भगण भगण भगणः यगणः

* पूर्णा यदीयः कोषो, नीतिर्विशुद्धा,

४ (५१७) ४१२ -

भगण भगण भगण यगण

दृष्टिः स्वधर्मे रक्षा, स्वानां प्रजानां ।

भगण भगण भगण यगण

यद्वाहिनी सर्वाङ्गैः युक्ता प्रधर्या,

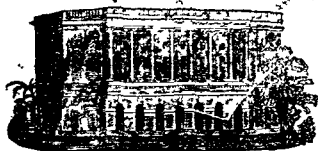
भगण भगण भगण यगण

राज्ञीस्य संविज्ञेयं, श्रेयः सदैव ॥

BIBLIOTHECA, INDICA :
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

New Series No. 30.

पिङ्गलचन्द्र सूत्रम् ।

CHHANDAH-SŪTRA

of

PINGADA ĀCHĀRYA

WITH THE

COMMENTARY OF HALĀYUDHA

EDITED BY

PANDITA VISVA NĀTHA ŚĀSTRĪ

FASCICULUS III.

CALCUTTA

PRINTED AT THE GANESHA PRESS.

1874

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

No 57, Park Street.

I.—THE SOCIETY'S PUBLICATIONS.

A BIBLIOTHECA INDICA

SANSKRIT WORKS COMPLETE.

Old Series Nos 1 to 230 demi Svo.

The first two Lectures of the Śākhya of the Rig Veda. Edited by Dr. I. Roet, Nos. 1 to 4	Rs
Uttara Naushadhi Charita, by Sri Harsha, with a Commentary. Edited by Dr. F. Roet, 12 Fasciculi.	7
Chaitanya Chandrodhara Natya, by Kavikarnapura. Edited by Babu Rajendralala Mitra, 3 Fasciculi.	1
Vasavadatta by Subhūllha, with its commentary entitled Darjuna. Edited by Professor F. E. Hill M. A. 3 Fasciculi.	1
The Maikandeya Purāna Edited by the Rev. J. M. Banerjee 7 Fasciculi.	6
The Elements of Polity, by Kamandaki Edited by Rajendralala Mitra 3 Fasciculi.	1

New Series, Nos. 1 to 268, demi Svo

The Śānta Sūtra of Aśvalayana, with the Commentary of Gargya Narayana Edited by Pandita Ramanujana Vidyaratna 10 Fasciculi	6
The Śānkara Vyāsa of Anantananda Giri Edited by Pandita Jayanarayana Tarkapanchanana 3 Fasciculi.	1
Vaiśeṣika Darśana, with the Commentaries of Śankara Māra &c Edited by Pandita Jayanarayana Tarkapanchanana 5 Fasciculi.	3
The Nyāya Darśana of Gotama, with the Commentary of Vātsyāyana Edited by Pandita Jayanarayana Tarkapanchanana 3 Fasciculi.	1
Pali Grammar, by Kaechāyana, Edited by Dr. F. Mison 2 Fasciculi.	1
The Dīśa Rūpa, with Dhānīka's Commentary. Edited by Professor F. L. Hill, D. C. L. 3 Fasciculi	1
The Aphorisms of Sandilya with the commentary of Śvapnesvara Edited by J. B. Ballantine, LL. D.	0
The Nāṭika Pincharatṛi Edited by the Rev. K. M. Banerjee. 4 Fasciculi.	2
The Kāṇṣhitaki-Brahmaṇa Upaniṣad with Commentary and a translation by E. B. Cowell, M. A. 2 Fasciculi	1
The Kavya-līlā of Śūta Dandin Edited with a Commentary by Pandita Premchandra Tarkavāgīśa 5 Fasciculi.	3
Sukhya Sara of Viṣṇu Bhaṣya. Edited by Dr. I. F. Hill. 1 Fasciculi.	0
Bṛhat Saṁhita of Varaha Mihira Edited by Dr. W. ...	0

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

— — —
NEW SERIES, NOS 230, 258 AND 307.

CHHANDAH SÚTRA
OF
PINGALA ÁCHÁRYA.

— — —
WITH THE
COMMENTARY OF HALÁYUDHA

, EDITED BY
PANDITA VISVANATHA ŚĀSTRĪ

— — —
CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANĪSA PRESS

1874

कन्दःसूत्रम्

श्रीपिङ्गलाचार्यकृतम्

बृहलायुधभट्टकृतमृतसञ्जीवनीव्याख्यवृत्तिसहितम्

आसियातिकसीसाइत्यनुमत्या

श्रीविश्वनाथशास्त्रिणा यथामति

परिशोधितम्

कलिकाताख्यमहानगरे

गणेशयन्त्रे सुद्वितमिदम् ।

संवत् १९३०

भूमिका ।

छन्दःशास्त्रस्य प्रथमः प्रणेता पिङ्गलाचार्यः । स पिङ्गलनागः
पिङ्गलमुनिरिति नामद्वयेनापि प्रसिद्धः । पतञ्जलेर्नामान्तरं
पिङ्गलाचार्य इत्यपि जनश्रुतिः । तत्र प्राकृतच्छन्दोग्रन्थे मङ्गला-
चरणश्लोके पिङ्गलनागेतिनाम गृहीतं यथा,

जो विविहमत्तसाग्रपारं पत्तो विविहमद्र हेलं ।

प्रढमं भासतरण्डो नाओ सो पिङ्गलो जअइ ॥

प्राकृतभाषास्वरूपनौकासहायी यः पिङ्गलनागः विविध-
भाषान्यासयुक्तस्य छन्दःसागरस्य प्रथमं विशिष्टविमलमत्या
हेल्यैव पारम्प्रातः, स जयतीत्यर्थः । अत्र प्रथमशब्दोपादाना-
च्छन्दःशास्त्रस्य प्रथमप्रणेता पिङ्गलनाग एव वभूवेति लभ्यते ।
विविहमत्तसाग्रपारं पत्तो इत्यस्यार्थान्तरसङ्गत्यनुकूलानेतामा-
ख्याधिकामनुस्मरन्ति केचित् । एकदा पिङ्गलनागं दृष्ट्वा भोक्तु-
मुद्यते गरुडे तमेवमुवाच पिङ्गलनागः, भौ गरुड पश्य मम
छन्दोविद्याकौशलं, यद्येकवारं लिखितं मया पुनर्लिख्यते चेत्
तदा मां भक्ष । स इत्युक्त्वा लघुगुरुरेखाविन्यासात्मकप्रस्तारप्रद-
र्शनच्छलेन उक्तप्रस्तारन्यासपूर्णं भूतक्षप्रदेशं क्रमशः परित्यजन्
ममुद्र विवेश । गमनममये पिङ्गलनागेनीहं सूत्रं यथा, “चतुर्भि-
र्यकारैर्भुजङ्गप्रयातम्” इति ।

अनेनैव पिङ्गलनागेन वैदिकलौकिकच्छन्दसां यानि सूत्राणि
 कृतानि तेषामर्थावबोधाय बहुभिर्विद्वद्भिर्नाना टीका कृता ।
 तत्रैका टीका ह्युत्तोरत्तनाम्नी श्रीनारायणभट्टताराकृता ।
 द्वितीया, पिङ्गलप्रकाशनाम्नी श्रीविश्वरघविरचिता । मया
 नैते दृष्टे, एकैव या मृतसञ्जीवनीनाम्नी सुविख्यातपण्डित-
 प्रवरश्रीहलायुधभट्टप्रणीता टीका बहुगो दृश्यते, सैवाव
 लोकिता ।

हलायुधभट्टो हि श्रीभट्टनारायणान्ववाये प्रसूतः । अस्य
 जनकः श्रीधनञ्जयभट्टः । अस्यापराभिधानं पुपो इति । अनेन
 निघण्टुरेको विरचितः । श्रीवङ्गाधिपादिसूरेणानीतपञ्चत्राक्षणे-
 खेकतमो भट्टनारायणः । अस्माद् द्वादशपुरुषो हलायुधभट्ट
 इति घटककारिकाप्रसिद्धः । ब्राह्मणसर्वस्वग्रन्थारम्भे हला-
 युधेन स्वलो निजहत्तान्तो विन्यस्तो यथा, असाधारणधी
 सम्पत्तिप्रभावतो निखिलविद्यापारावारपारङ्गतत्वादिविधसद्गुणा-
 धारतया च श्रीलक्ष्मणसेननृपतिर्बाल्य एवास्मै राजपर्ण्डितपदं,
 यौवने मन्त्रिपदं, यौवनान्ते च धर्माधिकारिपदं प्रददाविति ।
 अयं लक्ष्मणसेनः श्रियुक्तवावुराजेन्द्रलालमित्रस्य गणानानुसारेण
 क्रिष्टीयद्वादशशताब्दीप्रारम्भे विराजितवान्, अत एव हला-
 युधोपि द्वादशशताब्दीप्रारम्भकालिकपण्डित इति मन्तव्यम् ।
 हलायुधस्तु विविधविद्याविशारद् आसीत् । अतोऽनेन बहवः
 सद्गुण्यः कृताः, तन्मध्ये ब्राह्मणसर्वस्वं, पण्डितसर्वस्वं, शिव-
 सर्वस्वं, न्यायसर्वस्वं, मत्स्यसूक्ततन्त्रं, अभिधानरत्नमाला, कवि-
 रहस्यनामकं व्याकरणश्चेत्येते ग्रन्थाः सुविख्याताः ।

अथ छन्दःशास्त्रं षट्सु वेदाङ्गेष्वेकमङ्गमितीमं ग्रन्थं वेदाङ्ग-
ग्रन्थत्वेन केचिदुपपादयन्ति । तन्मन्दम्, अत्र लौकिकच्छन्दो-
लक्षणानामपि वर्तमानत्वेन निरवच्छिन्नवैदिकच्छन्दोलक्षण-
निरूपणाभावात् । अन्ये तु शिचाकल्यादिषड्ग्रन्थविशेषानेव
वेदाङ्गत्वेन वर्णयन्ति, तदपि मन्दम्, शाखान्तरीयशिचाकल्यादि-
षड्ग्रन्थेषु वेदाङ्गत्वाभावप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु निरवच्छिन्न-
वेदविषयकशिचाकल्यादिषड्जातीयविद्यासामान्यावबोधकग्रन्था
वेदाङ्गत्वेन परिगण्यन्ते । एतेन नाव्याप्तिर्नातिप्रसक्तिय
जायते ।

अस्मिन् खलु पिङ्गलच्छन्दःसूत्रनामके ग्रन्थेऽष्टावध्यायाः सन्ति ।
तत्र प्रथमेऽध्याये, पारिभाषिकसञ्ज्ञा । द्वितीये, गायत्र्यादि-
च्छन्दसामचरसङ्ख्या । तृतीये, गायत्र्यादिनानाविधवैदिक-
च्छन्दसां लक्षणानि, पादव्यवस्थादिय । चतुर्थे, आर्यावैतालो-
यादिच्छन्दसामुक्तिः । पञ्चमे विषमार्द्धमहत्तकथनं । षष्ठे, यति-
नियमः, षड्चरपादमारभ्य द्वादशाचरपादपर्यन्तानां छन्दसां
गणविन्यासवैलक्ष्येन क्रमशो विभिन्नलक्षणकथनञ्च । सप्तमे,
त्रयोदशाचरपादमारभ्य षड्विंशलचरपादपर्यन्तानां छन्दसां
क्रमशो विभिन्नलक्षणानुकीर्तनम् । अष्टमे, गाथाप्रस्तारादि-
निरूपणम् ।

ग्रन्थोपमतीव दुर्लभः । श्रीराजेन्द्रलालमित्रमहाशयैरति-
प्रयत्नेन श्रीबाबु अमृतलालमित्रमहाशयसकाशात्मनीय सुद्राङ्ग-
नकारणाय मह्यं प्रदत्तः । पुस्तकमिदं श्रीअमृतलालमित्रमहा-
शयेन सुद्राङ्गनाय स्वेनेव द्गभिर्द्वादशैर्वा पुस्तकैः परिगोपितं,

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रचौपत्रम् ।

	शृङ्गाङ्का	इन्दोनामानि	पृष्ठाङ्का
इन्दोनामानि			
अतिगायिनी	२१७	गायत्र्यादिदेवतादि	२७
अद्वयसमष्टभानि	११०	गोत्रार्थादि	८८
अठष्टुप् (वैदिकी)	२६	गौरी	१८७
अठष्टुप् (लौकिकी)	१०९	गौरी (माया)	२९३
अपराजिता	१००	अष्टलाघिका	१८७
अपवादक	२१८	अन्नावर्णा	२०४
अवितथ, मङ्गेदथ	२२७	अत्रपदा	१५७
अत्रललित	२१३	अमती	३७
असम्बाधा	१८८	अमत्याश्वान्तरभेदा	३४
आर्याप्रकरण	४९	अलघरमात्ता	२२३
इन्द्रवजा	१६३	अलोद्गतमति	१८४
इन्द्रवशा	१८१	अत	१८३
उत्थत्यादिच्छन्दसामघरदशनादि	२८	अतुमथा	१५४
उपजातिदशभेदा	१६८	अन्वी	२१६
उपसृष्टिता	१६३	अोटक	१८२
उपेन्द्रवजा	१६०	दृष्टका	२२०
उष्णिक	२३	द्वैतविलम्बित	१८२
अपभ्रंशविलम्बितं	२०७	दोषक	१०१
एकाचरादिप्रसारः	१७१	नयमाञ्जिनी	१८३
कमकप्रमा	२२४	नद्योद्दिष्टमसङ्ख्याज्ञान	२३३
कान्तोत्पीडा	१८०	नाराचक्र	११८
कुटिलमति	२२४	पञ्च	१६९
कुटिला	२१३	पङ्क्ति	३०
कुङ्कुमलदनी	२२१	पुट	१८४
कुमारललिता	१५३	प्रमाथी	८८
कुमुमविधिमा	१८६	प्रमिताघटा	१८०
कुमुमितसतावेच्छिता	२११	प्रहरणकलिता	२०१
क्रीडपदा	२१०	प्रद्विषी	१८४
नायथी	११	भुजङ्गप्रदायि	१८८

पाठान्तरितञ्च, अत एवैतद् विद्वत्समाहृतम् । एतत्पुस्तकघृत-
पाठान्तरं पुस्तकान्तरपाठेतिशब्देन लक्षितं । एतएतदतिरिक्त-
मन्यदपि पुस्तकद्वयं मया सङ्गृहीतं । तत्रैकमेसियातिक्सीसा-
इटीविद्यालयादानीतं ख,चिह्नितम् । अपर ममैव दग्धभाग्यस्य
दग्धोभयपार्श्वं ग,चिह्नितम् ।

एतत्पुस्तकत्रयसाहाय्यमवलम्ब्य यथामति परिशोधित मये-
दम् । मदीयभ्रमवशतो मुद्राङ्गनादिदीपतो वा यत्रदत्र खलितं
तत्परहितनिरतैर्दयालुभिः सुधोभिर्मदपराधमपमार्च्चित्पाठ-
समये परिशोधनीयम् । अत्र या टिप्पनी यच्छन्दसामुपर्यधी
गणाहविन्यासः, यद्य वैदिकच्छन्दोदाहरणेषु स्वरादिन्यास,
नैतत्सर्वं मल्लभ्यपुस्तकेषु स्थितं । तत्तु मया पुस्तकान्तरेभ्यः
सङ्गृह्य प्रदत्तं ।

द्विरेफष्टत्तयः सन्तः सारमन्वेपयन्ति हि ।

यद्यत्र वर्त्तते सारं तत्तेषां भवतान्मदे ॥

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रसूचीपत्रम् ।

	प्रष्ठाङ्का		पृष्ठाङ्का
इन्दोनामानि		इन्दोनामानि	
अतिशायिनी	२१०	गायत्र्यादिदेवतादि'	१०
अहंसमहानि	१२०	गीत्यार्यादि	८८
अनुष्टुप् (वैदिकी)	२६	गौरी	१८०
अनुष्टुप् (लौकिकी)	१०२	गौरी (गाथा)	११३
अपराजिता	१००	बृहत्साचिका	१८०
अपवादक	२१८	चन्द्रावर्मा	२०४
अवितथ, तद्भेदश्च	२२०	चित्रपदा	१५०
अश्लललित	२१५	जगती	३३
असम्वाधा	१८८	जगत्याद्यवानरभेदा	३४
आर्याप्रकरण	४३	जलधरमाला	२२३
इन्द्रवजा	१६५	जलोद्गतगति	१८४
इन्द्रवशा	१८१	तत	१८५
उत्कृत्यादिच्छन्दसामचरणनादि	३८	तनुमथ्या	१५४
उपजातिहमभेदा	१८८	तन्वी	२१६
उपस्थिता	१६५	गोटक	१८२
उपेन्द्रवजा	१६०	दृष्टका	२२०
उष्णिक	२३	द्रुतविलम्बित	१८२
वृषभगजविलम्बितं	२००	दोषक	१०१
एकाक्षरादिप्रसार	१०१	नवमालिनी	१८३
कमकप्रभा	२२४	नद्योद्विष्टमसद्प्राधान	२२३
कान्तोत्पीडा	१८०	नाराचक्र	१२८
कुटिलगति	२२४	पणव'	१६१
कुटिला	२२५	पङ्क्ति	३०
कुड्मसदन्ती	२२१	पुटः	१८४
कुमारललिता'	१५५	प्रमाथी	८८
कुमुमविचित्रा	१८६	प्रमिताधरा	१८०
कुमुमितलतावैदिलता	१११	प्रहरणकलिता	२०१
कौचपदा	२१०	प्रहर्षिणी	१८४
गायत्री	११	मुञ्जप्रपात	१८८

पाठान्तरितञ्च, अत एवैतद् विद्वत्समाहृतम् । एतत्पुस्तकघृत-
पाठान्तरं पुस्तकान्तरपाठेतिशब्देन लक्षितं । एतएतदतिरिक्त-
मन्यदपि पुस्तकद्वयं मया सङ्गृहीतं । तत्रैकमेसियातिकसोसा-
इटीविद्यालयादानीतं ख,चिह्नितम् । अपर ममैव दग्धभाग्यस्य
दग्धोभयपार्श्वं ग,चिह्नितम् ।

एतत्पुस्तकत्रयसाहाय्यमवलम्ब्य यथामति परिशोधित मये-
दम् । मदीयभ्रमवशतो मुद्राङ्कनादिदोषतो वा यत्रदत्र खलितं
तत्परहितनिरतैर्दयालुभिः सुधोभिर्मदपराधमपमान्यैतत्पाठ-
समये परिशोधनीयम् । अत्र या टिप्पनी यच्छन्दसामुपर्यधी
गणाङ्गविन्यासः, यद्य वैदिकच्छन्दोदाहरणेषु स्वरादिन्यासः,
नैतत्सर्वं महत्त्वपुस्तकेषु स्थितं । तत्तु मया पुस्तकान्तरेभ्यः
सङ्गृह्य प्रदत्तं ।

द्विरेफहत्तयः सन्तः सारमन्वेपयन्ति हि ।

यद्यत्र वर्त्तते सारं तत्तेषां भवतान्मुदे ॥

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रसूचीपत्रम् ।

	शृङ्गा		शृङ्गा
इन्दोनामानि		इन्दोनामानि	पृष्ठाङ्का
अतिशायिनी	..	गायत्र्यादिदेवतादिः	.. ३०
अद्वयमहाभानि	...	गोत्रार्थादि	.. ८८
अनुष्टुप् (वैदिकी)	...	गौरी	... १८०
अनुष्टुप् (लौकिकी)	..	गौरी (गाथा)	... २१३
अपराजिता	...	षष्ठ्याच्चिका	.. १८०
अपवाहक	..	चन्द्रावर्णा	.. २०४
अवितथं, तद्गोदय	...	चित्रपदा	.. १५०
अमृतललित	...	अगती	.. ३३
अमृन्वाधा	...	अगत्याद्यवान्तरभेदा	३४
आर्य्यप्रकरणं	...	अलघरमाला	२२३
इन्द्रवजा	...	अलोद्धतमति	.. १८४
इन्द्रवशा	...	ततं	.. १८५
उत्थल्यादिच्छन्दसामघरणनादि	२८	तदुमथा	.. १५४
उपजातिवृत्तभेदा	..	तन्वी	... २१६
उपसङ्गिता	..	तोटक	... १८२
उपेन्द्रवजा	...	दृष्टका	.. २१०
उष्णिक	...	दुर्गविलम्बित	.. १८२
अपममजविलम्बितं	...	दोषकं	.. १०१
एकाक्षरादिप्रसारः	..	नवमालिनी	.. १८३
कनकप्रमा	...	नद्योद्दिष्टमष्टद्वयाज्ञान	२२३
कान्तोत्पीडा	...	नाराचक्रं	... १२८
कुटिलगति	...	पञ्च	... १६२
कुटिला	..	पङ्क्ति	.. ३०
कुट्टमलदन्वी	...	पुष्ट	... १८४
कुमारललिता	..	प्रमाथी	... ८८
कुसुमविचिदा	..	प्रमिताचरा	... १८०
कुसुमितलतावेचिलता	...	प्रहरणकलिता	.. २०१
कौषपदा	...	प्रहृषिणी	.. १८५
जायन्ती	...	भुजङ्गप्रयात	.. १८८

	पृष्ठाङ्का	शब्दोन्मासि	पृष्ठाङ्का
शब्दोन्मासि		वियुग्माला	१५८
भुजगशिशुसुता	२१०	विबुधप्रिया	२१८
भुजङ्गविजृम्भितं	२०४	विलासिनी	१०८
भ्रमरविलम्बिता	३	विषमादिदृत्तलक्षण	८५
मगधादय	२०५	विधिता	२२८
मणिगुणनिकर	१८६	दृग	२१३
मत्तमघरं	१६४	दृग्ना	१०६
मत्ता	२१५	वृद्धती	२८
मत्ताक्रीडा	२१४	वैतालीय	६८
मद्रक	२१०	वैश्रदेवी	१८१
मन्दाक्रान्ता	१६२	वशपत्रपतिम	२१०
मधुरसारिणी	१५६	वशस्था	१८०
माणवकाक्रीडितक	८०	शशिवदना	२१०
माचासमक, तद्गोदाय	२०५	शङ्खलविक्रोडित	२१२
माला	२०६	शालिनी	१०२
मालिनी	१४५	शिशिरिणी	२११
यतिनियम	१०५	शुद्धविराट्	१६१
रयोद्धता	१६२	शैलशिखा	२२६
रक्षवती	१८५	शोनी	१०७
रुचिरा	२२४	समानौ	८८
ललना	२२२	सवदना	२१३
वरनड	२२६	सग्धरा	२१४
यथभेद	२२६	सन्धिणी	१८८
वरयुवती	२२५	खागता	१०६
वरमुन्दरी	२०५	हलमुष्ठी	१६०
वधन्तिलका, तद्गोदाय	१०२	हरिणी	२०८
वातोमी	१८२	वधदत्तं	१६०
वादिनी	८८		
वितानभेदा			

(१२६) नवमालिनी ग्जौ भ्याविति ॥ १८ ॥

यस्य पादे नकारञ्जकारभकारयकारा भवन्ति^(१) तद्वृत्तं
नवमालिनी नाम । तद्योद्वाहरणम् ।

नगण जगण भगण यगण

ध्वन-यशोँशुकुने, परिवीता,

नगण जगण भगण यगण

सुकलजनानुराग,-घु ह णा क्ता ।

१, २, ४, ८, ३२ १२८, २५६, ५१२, (८४२)

नगण जगण भगण यगण

दृढगुणवद्वकौर्त्ति,-कुसुमीधै,-

नगण जगण भगण यगण

स्तव नवमालिनीव, नृपलक्ष्मी.^(१) ॥

अत्र वसुमसुद्वैर्यतिरित्यास्त्रायः ॥

इति भट्टहनायुधकताया पिङ्गलच्छन्दोवृत्तो षष्ठीध्यायः ॥

३

उक्तद्वादशाक्षरप्रमास्य मप्रदशाधिकपञ्चशततमो भेदो चादिनीतिनाम्ना प्रसिद्धः ।
अत्र पादस्य मप्रमे द्वादशेक्षरे च यति कर्तव्या । मदैवेत्यथ वकारस्य गन्तो इति
सुखान्तिदेशः ।

१ भगणजगणौ भगणयगणौ च भवत इति ख०, पुन्यकान्तरपाठस्य ।

२ उक्तद्वादशाक्षरप्रमास्य अतुद्वारिण्टाधिकमवशततमो भेदो नवमालिनीति
नाम्ना ध्यानः । नवमालिकति उत्तरवाक्यम् । अत्र पादस्य अष्टमे द्वादशे चाक्षरे
यति कर्तव्या ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

—०७७—

इदानीमतिजगतीशर्कर्यतिशर्कर्यष्टिरत्वष्टिर्धृतिरतिधृति
येति सप्त अतिछन्दासि(१) एकैकपादाक्षरद्वया क्रमेणोद
गीयन्ते(२) । तत्रातिजगत्याम ।

(२४०) प्रहर्षिणी(३) स्त्री औ ग् त्रिकदशकौ ॥ १ ॥

यस्य पादे मकारनकारजकाररेफगकारा(४) भवन्ति, तत्
प्रहर्षिणी(५) नाम । त्रिभिर्दशभिश्च यति । तत्रोदाहरणम् ।

मगण	नगण	जगण	रगण	म०
उत्तुङ्ग	स्तन	कल	श	द्वयोन्नताङ्गी
	२६	३२	६४	२५६ १०२४ (१४०१)

मगण	नगण	जगण	रगण	म०
नौलाक्षी	विपुलनितम्बशालिनी	च		

१ चतुर्थाध्याय द्वितीय द्वितीयमतिर इत्यमोक्तानामिति शेष एव शर्करीत्यत्र
शर्करी शर्करीति च पाठद्वय श्रेयम् ।

२ क्रमेणोदाक्षरद्वय इति ख० ग० पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३,४ प्रहर्षण्येति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ मगणनगणो जगणरगणकारा इति ख० पुस्तकान्तरपाठश्च ।

मगण भगण जगण रगण गु०

विम्बोष्ठी, नरवरमुष्टिमेयमध्या,

मगण भगण जगण रगण गु०

सा नारी, भवति मनःप्रहर्षिणीति(१) ॥

(११) रुचिरा ज्भौ स्र्जौ ग् चतुर्नवकौ(१) ॥ २ ॥

यस्य पादे जकारभकारौ सकारजकारौ गकारश्च,(१) तद्वृत्तं रुचिरा नाम । वतुभिर्नवभिश्च वतिः । तत्रोदाहरणम् ।

जगण भगण मगण जगण गु०

मृगत्वचा, रुचि र त रा म्व र क्रि यः,(१)

१ ४ १६ १२ ६४, १९८, ५१२ २०४८(२८०२)

जगण भगण मगण जगण गु०

कपालभृत्, कपिलजटायपल्लवः ।

१ भवतु मनःप्रहर्षिणी न इति ख० । भवतु मनःप्रहर्षिणी ते इति ग० । भवति मनःप्रहर्षिणी न इति पुस्तकान्तरपाठः ।

अतिजगतीइन्द्रस्य प्रादघटकीभूतानां त्रयोदशाक्षरार्णाम् प्रसारे क्रियमाणे एकस्मिन् दिनेत्यधिकारमदसभेदा आयन्ते, तत्र चतुर्गणैकाधिकैकमदसमतमो भेदः प्रहर्षिणीतिनाम्ना प्यात ।

२ समुद्भूतवकाविति ख० पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ जगणभगणौ मगणजगणौ गच्छति ख० । जगणभगणौ मगणजगणौ गुरुश्चेति ग० ।

४ छनरुचिराम्बरक्रिय इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

जगण भगण मगण जगण गु०
 ललाटद्गु, दहनवृणीकृतस्मरः,

जगण भगण मगण जगण गु०
 पुनातु वेः, शिशुशशिशेखरः शिवः^(१) ॥

(१४२) मत्तमयूरं^(२) म्त्तौ य्सौ ग् समुद्रनवकी ॥ ३॥

यस्य पाटे मकारतकारौ यकारसकारौ गकारश्च, तद्धृतं
 मत्तमयूरं नाम^(३) । पूर्व्व यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

मगण तगण यगण मगण गु०
 व्यूढोरस्कः, सिंहसमानान त म ध्यः,^(४)
 (१६९१) ३२,१४, ४१२,१०२४

मगण तगण यगण मगण गु०
 पीनस्कन्धो, मांसनक्षस्तायतवाङ्गः^(५) ।

१ मत्तमयोदशाक्षरप्रकारस्य अष्टशतषडधिकद्विभङ्गसप्तमी भेदो रुचिरेति नाया
 भ्यातः । अतिरुचिरेति एतन्माकरम् । अथ पाटस्य सप्तुर्थे नवमेऽक्षरे च यति
 कर्त्तव्या ।

* मत्तमयूर इति म०, ग०, पुनकाक्षरपाठश्च ।

२ भगणतगणयगणमगणगकारा भवन्ति, मन्मत्तमयूरा नामेति म०, ग०, पुनका
 क्षरपाठश्च ।

३ सिद्धममानामहतिरिति म०, ग० च । सिद्धममानानतइतिरिति पुनका-
 क्षरपाठः ।

४ सिद्धममानामहतिरिति म०, पुनकाक्षरपाठश्च ।

ममण ममण यमण ममण गु०
 कम्बुग्रीवः, स्निग्धशरीरस्तनुलोमा,

ममण तमण यमण ममण गु०
 भुङ्क्ते राज्यं, मत्तमयूराकृतिनेत्रः^(१) ॥

(२४२) गौरी नौ न्सौ ग्^(२) ॥ ४ ॥

यस्य पादे नकारत्रयं मकारो गकारश्च, सा गौरी^(३) ।
 तद्विदाहरणम् ।

ममण नमण नमण ममण गु०
 मकलभुव नज ग ण न त पा दा,
 १६४ ८, १६, २२, २४, १९८, १५६, ५१२ १०२४ (२०४८)

ममण नमण नमण ममण गु०
 निजुपद्भजनशमितविपादा ।

१ उक्तत्रयोदशाक्षरप्रकारस्य षट्शतवर्थास्ति शब्दधिकैकैकमहसतमो भेदो मत्तमय-
 रतिनाम्ना विख्यातः । अत्र पादस्य चतुर्थे नवभेदे च यतिर्वाप्या ।

२ मूलमुवपाठे नेद म्ब पठितम् ।

३ नगणौ नमणममणौ मुख्यतद् न गौरीति म्, पुलकाक्षरपाठश्च ।

नगण नगण नगणः सगण गु०

विजितसरमिरुचनयनपद्मा

नगण नगण नगण सगण गु०

भरतु सकलमिह भवति गौरी(१) ॥

शर्कय्याम(२) ॥

१ अगति गौरीति पुलकान्तरपाठ । ख० ग० पुनर्के तु नेदमुदाहरणमस्ति । उक्त चयोदशाक्षरप्रसाराख्याएचलादिशदधिकद्विसहस्रतमो भेदो गौरीतिनाम्ना ख्यात ।

अतिजगत्यामय मध्ये यानि एतान्युक्तानि तेषां मध्ये मुद्रितएतत्ताकरपद्ये गौरी नालि, ततोधिक चमामञ्जुभाषिणीति एतद्वयमस्ति । सटीकामुद्रितएतत्ताकरे तु चमाचन्द्रिकामञ्जुभाषिणीचक्षरीकावलीति एतच्चतुष्टयमस्ति । तस्या, तुरगरमयति नौ जतौ ग चमा । सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी । मनतरगुरुभिसन्द्रिकाप्र- पडभि । यमौ रौ विष्णुःता चक्षरीकावली ग इति । मुद्रितबन्दोमञ्जुधाम्नु मनतरगुरु भिसन्द्रिकाचतुर्भिरिति चन्द्रिकालक्षणमस्ति । अस्या उत्पलिनौति नामान्तरमण्यवै घोक्तम् । पुनरवैव अगत्यामेतदुप्येदुक्तानि यानि एतानि सन्ति, तानि यथा, नद्युगलसयुगलगौरैति चण्डो । सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता । सजसा सगौ च कथित कलहम् । भवति श्रेन्द्रमुख नजौ जतौ ग इति । अव प्रबोधिता मञ्जुभाषिणीर्नामान्तरं सलक्ष्मणेकमेव । मञ्जुभाषिणा सुनन्दिनीति कलहसस स सिधनाद इति नामान्तरमण्यवै बोक्तम् । परिशिष्टे नन्दिनीति कलहस नामान्तर । इह नन्दिनी सजसधैर्गुरुगौरीति तल्लक्षणम् । परिशिष्टे जगत्या- मेभ्योऽधिकानि एतान्युक्तानि । तानि यथा, नद्युगलसयुगलश्रेन्द्ररेखतुल्यौ । इह कन्दुक यय येभ्यस्तुभ्यो ग । उपस्थितमिद जगौ तौ यदि गुरु ख्यात् । एतमुनि- यति विद्युन्नौ तौ गुरु । जगौ सजौ गौ भवति मञ्जुहामिनी । कुटजगतिर्नजौ पद्यभुं भौ गुरु, इति । परिशिष्टोक्तेन कन्दुकहमेन सच मञ्जुहामिनीस्य सियणात् पूर्ववदुपजातयो बोध्या । मुद्रितामुद्रितएतत्ताकरयो चमालक्षणे वैलक्षण्यमस्ति ।

१ शर्कय्यामिति पुलकान्तरपाठ ।

(२५४) असम्बाधा म्त्तौ न्त्तौ गाविन्द्रियनवकौ ॥ ५ ॥

यस्य पाठे मकारतकारौ नकारमकारौ(१) गकारौ च भवतः,
तद्गुत्तमम्बाधा नाम । पञ्चभिर्नवभिश्च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

मगण तगण नगण मगण गु० गु०
भङ्क्तादुर्गाणि, द्रु म व न म खि लं छि त्वा,
(२०१७) २२, २४, १२८, २५६, ५१२, १०९४

मगण तगण नगण मगण गु० गु०
हत्वा तत्सैन्यं, करितुरगवलं हत्वा ।

मगण तगण नगण मगण गु० गु०
येनासम्बाधा, स्थितिरजनि विपक्षाणां,

मगण तगण नगण मगण गु० गु०
सव्वा, र्व्वीनाथः, स जयति नपतिर्मुञ्चः(१) ॥

१ मगणतगणनगणमगणा इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ षट्पञ्चाशदक्षर शर्करीत्युक्तत्वात्शर्करीपादघटकौभूतानि चतुर्दशाक्षराण्ये-
षोपलक्ष्यन्ते । तेषां वर्णप्रकारे क्रियमाने त्रिंशत्चतुरशीत्यधिकषोडशमक्षरमेदा
भवन्ति । तत्र अष्टदशाधिकद्विंशत्सप्तमो भेदोऽसम्बाधेतिनाम्ना प्रसिद्धः । अत्र
पाठस्य पश्चमे भवमेक्षरे च यति कर्त्तव्या । इन्द्रो मञ्चर्या तस्या मो गो गो नौ म
शरनवभिः सम्बाधा इति विभिन्नलक्षणमस्ति ।

(२४१) प्रहरणकलिता नौ भनौ ल्गौ च ॥ ७ ॥

यस्य पाठे नकारो भकारनकारमकारगकाराय तद्वृत्तं^(१)
प्रहरणकलिता नाम । चकारात् पूर्वोक्तैव यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

नगण नगण भगण नगण ल० गु०
सुरमुनि म नु जै, रू प चि त च र णां
१,१,४.८ १६ २०,(८१२८)१०८ १४६३१०,१०९६,२०४८,४०८६

नगण नगण भगण नगण ल० गु०
रिपुभयचकित,-त्रिभुवनशरणाम्^(२)

नगण नगण भगण नगण ल० गु०
प्रणमत महिषा,-सुरतनुकुपितां,^(३)

नगण नगण भगण नगण ल० गु०
प्रहरणकलितां, पशुपतिदयिताम्^(४) ॥

१ नगणो भगणनगणलकारमकाराय भवन्तीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठय ।

२ त्रिभुवनशरणामिति ख०, म० पुस्तकान्तरपाठय ।

३ महिषासुरवधकुपितामिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठय ।

४ उक्तचतुर्दशाक्षरप्रकारमैकगताष्टाविंशत्यधिकाष्टमद्वयतमो भेद प्रहरणकलि-
तेतिनाम्न प्यात प्रहरणकलिकेति कर्तुमेधरीहरणकरोक्तपाठ । अत्रापि
पादस्य मःम चतुर्दशेचरे यतिर्ज्ञया ।

(२४५) अपराजिता नौ सौ ल्गौ स्वर ऋपयः^(१) ॥ ६ ॥

यस्य पाठे नकारौ रेफसकारनकारगकाराद्य,^(२) तद्वृत्त-
मपराजिता^(३) नाम । सप्तभिः सप्तभिश्च यतिः । ततोदा-
हरणम् ।

नगण नगण रगण सगण ल०गु०
फणिपति व ल यं, ज टा म् कु टो ज्व लं,
१, २, ४, ८, १६, ३२, १२८ ५१२ १०२४, (५८२४) ४०९६

नगण नगण रगण सगण ल०गु०
मनसिजमथनं, त्रिशूलविभूपितम् ।

नगण नगण रगण सगण ल०गु०
स्मरसि यदि सखे, शिवं शशिशेखरं

३
नगण नगण रगण सगण ल०गु०
भवति तव तनुः, परैरपराजिता^(४) ॥

१ स्वरपथ इति ल०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ नगणौ रगणमगणनकारगकाराद्येति ल०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

३ तदपराजितेति पुलकान्तरपाठः ।

४ तद्वृत्तमपराजितेति ल०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च । अक्षरमुदंशाद्यन्त-
रव्याहाराद्यनुविंशत्यधिकपद्यमद्यन्तमो भेदेऽपराजितेतिनाम्ना प्रमिदः । अथ
पाठश्च प्रथमं चतुर्दशेषाद्यरे यतिर्विधा ।

(२४५) प्रहरणकलिता नौ भ्नौ न्गौ च ॥ ७ ॥

यस्य पाठे नकारो भकारनकारग्लकारगकाराय तद्भृत्तं^(१)
प्रहरणकलिता नाम । चकारात् पूर्वोक्तैव यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

नगण नगण भगण नगण ल० गु०
सुरमुनि म नु जै, रू प चि त च र णां
१ २, ४ ८ १६ ३२, (८१२८) १०८ २१६ ५१२, १०२४, २०४८, ४०९६

नगण नगण भगण नगण ल० गु०
रिपुभयचकित, -चिभुवनशरणम्^(२)

नगण नगण भगण नगण ल० गु०
प्राणमत मद्दिपा, -सुरतनुकुपितां,^(३)

नगण नगण भगण नगण ल० गु०
प्रहरणकलितां, पशुपतिदयिताम्^(४) ॥

१ नगसौ भगणनगणलकारगकाराय भवन्ततीति ख० ग०, पुलकान्नरपाठयः ।

२ चिभुवनशरणासिति ख०, ग० पुलकान्नरपाठयः ।

३ मद्दिपासुरवधकुपितासिति ख०, ग०, पुलकान्नरपाठयः ।

४ उक्तचतुर्दशाक्षरप्रसारम्यैकगताद्याविश्वयधिकारमद्वयतमो भेद पद्वत्कलि-
तेतिनाम्न प्यात् प्रहरणकलिकेति वृत्तेमन्नरीहरणभाकरोक्तपाठ । अत्रापि
पादस्य मः चतुर्दशाक्षरे यतिज्ञंया ।

(२४०) वसन्ततिलका त्भौ जौ गौ ॥ ८ ॥

यस्य पादे तकारभकारौ जकारौ^(१) गकारौ च, तद्वृत्त^(१)
वसन्ततिलका नाम । तत्रोदाहरणम् ।

नगण भगण जगण जगण गु० गु०
उद्धर्षणी^(१) जन ह शां स्त न भा र गुर्वी,
४ १९, २१, २४, २५६, ५१९, ९०४८, (१८९१)

नगण भगण जगण जगण गु० गु०
नीलोत्पलद्युतिमल्लिचुचलोचना च ।

नगण भगण जगण जगण गु० गु०
सिंघोन्नतत्रिकतटी कुटिलालकान्ता,

नगण भगण जगण जगण गु० गु०
कान्ता वसन्ततिलका नृपवन्तभाऽसौ^(४) ॥

पादान्ते यति ।

१ तत्कारभकारौ जकारौ चिति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठय ।

१ तदिति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठय ।

१ उद्धर्षणीति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठय ।

४ तत्तत्तदुर्गतात्पर्यकारण्य नववन्ततर्पण इति च इत्यत्र भगणो भेदो न भवति-
अर्थात्तत्रोदाहृतम् । वसन्ततिलकमिति खन्दोदघ्ना । अथ यतिस्तदुदाहृत-
नात्तदाहृतं इति चर्तव्यम् । अथवा येन चकारण्य तत्रोदाहृतं इति नृपवन्तं चोच्यते ।

(१४८) सिंघोन्नता काश्यपस्य ॥ ८ ॥

इयमेव वसन्ततिलका काश्यपस्याचार्यस्य मतेन^(१) सिंघो-
न्नता नाम भवति । पूर्वमेवोदाहरणम् ।

(१४९) उद्धर्षणौ सैतवस्य ॥ १० ॥

इयमेव वसन्ततिलका सैतवस्याचार्यस्य मते उर्षणौ नाम ।
पूर्वमेवोदाहरणम् ।

अतिशर्कय्याम् ।

१ काश्यपमते इति ख०, पुनकान्तरपाठश्च । काश्यपस्य मते इति ग० ।

काश्यपेनाचार्येण वसन्ततिलका सिंघोन्नतनाम्ना व्यवह्रियते । सिंघोन्नतेति
बन्धोमञ्जरी । सैतवेनाचार्येण्यमेव वसन्ततिलका उद्धर्षणोत्तिनाम्ना व्यवह्रियते ।
अतएव वसन्ततिलकाया एकस्मिन्नेवांदाक्षरेण सिंघोन्नतार्धणोवसन्ततिलकेति शीघ्र
नामानि निवेशितानि सन्ति । मञ्जुवटोक्ततरत्नाकरे तु काश्यपमते सिंघोन्नत-
मिति नाम स्थापित । पुनरत्रैव रामेण मयमुदिता मधुमाधवीति म्यान्तरमिति ।
अत्र शरत्ताकररटोकाया 'शोभावतोत्यन्ये' इत्युक्तम् । तथाहि वसन्ततिलकाया मता-
न्तरसञ्चानि सिंघोन्नतोद्धर्षणौमधुमाधवीशोभावतीति अन्तरि नामानि भवन्ति ।
शर्कय्यामत्र अन्ये यानि हतान्युक्तानि, ततोधिक मुद्रिततरत्नाकर एतद् एतद्वय
मिति । तथाया, इन्दुवदना भजनै मगुवधुगै । द्विसप्तच्छन्दोन्ता मसौ
शौ गौ चरणे खेदिति । मुद्रितबन्धोमञ्जरीन्तु एतद् एतद्वयमधिकमिति । तथाया,
मातो नो मो गौ यदि गदिता वामनीयम् । अरमिदि यदि नौ गौ च नान्दीमुखी
गौ इति । अन्तरत्नाकरपरिमिष्टे तु एतदतिरिक्तान्यपि हतान्युक्तानि, तानि यथा,
ननतजगुगै मप्रयतिर्नदी म्यात् । लकीरन्विरामा मसौ तनगुवधुगम ।
विननगगिति मधुयति सुपविचम् । मध्यहामा गुगटविरामा शौ न्यौ गौ । नज
भजनाना गुवधुभयति प्रमडा । भजना यत्नौ गिति शरपदैमञ्जरी । नजमजगैगुवधु

(१५०) चन्द्रावर्त्ता नौ नौ स् ॥ ११ ॥

यस्य पादे नकाराद्यत्वारः^(१) सकारय, तच्चन्द्रावर्त्ता नाम^(२) ।
तत्रोदाहरणम् ।

नगण १ नगण २ नगण ३ नगण ४ नगण ५
पटुजव प व न-च लि त ज ल ल ह री,
१ २, ४ ८, १६, ३२, ६४, १२८, २५६, ५१२ १०२४, २०४८, ४०९६, ८१९२ १६३८४

नगण १ नगण २ नगण ३ नगण ४ नगण ५
तरलितविद्ग, निचयरवमुखरम्^(३) ।

नगण १ नगण २ नगण ३ नगण ४ नगण ५
विकसितकमल, -सुरभिष्णुचि सलिलं,

नगण १ नगण २ नगण ३ नगण ४ नगण ५
विचरति पथिक, मनसि शरट्टि सरः^(४) ॥

अत्र स्वरैर्त्रिसुभिश्च यतिरित्वाम्नायः ॥

वसुध्ट कुमारी । नानरैर्लंगौ च रचित सुकेसरम् । श्रीं न्यौ लंगौ चेद्विद् भवति
च चन्दोरम् । दासश्रीय स्याद्विद् गन्तु सती न्यौ गौ चेत् । चक्रपदमिदं
भवन्नल्लगुभि, इति । मुद्रितश्चन्द्रोमच्छर्यान्, सतननगणघटित वाभन्नीलघणमभि ।
अन्यमानिजगत्पधिकारे पठितया सङ्गभाषिणा मद् शक्यंभिकारे परिमिष्टोक्तया
सङ्गर्षा मित्रणाद्विषमाद्यरधर्मिका पूर्ववदुपजातयो बोध्या ।

१ नगणाघनार इति ख०, पुनकाभरपाठय ।

२ तद्दृश चन्द्रावर्त्ता नामेति ख०, ग०, पुनकाभरपाठय ।

३ विद्गनिचयरवमुखरमिति पुनकाभरपाठः ।

४ शरट्टिसरमजगत्कीत्यज्ञादतिशक्यं पद्यदशाद्य पाद उपमन्यते । तस्य

(१५१) मान्तुनवकौ चेत ॥ १२ ॥

सैव चन्द्रावर्त्ता माना नाम भवति, यदा षष्ठे नवमे च वर्णे^(१) यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

नवविक्रमित, -कुवलयटलनयने,

निशमय नव, -जलधरमिह गगणे ।

अपनय रूप, मुपसर मम मचिवं,

यदिरतिसुख, मभिलपमि वज्रविधम्^(२) ॥

(१५२) मणिगुणनिकरो वस्त्रूपयः ॥ १३ ॥

सैव चन्द्रावर्त्ता मणिगुणनिकरो नाम भवति, यदा षट्भिः सप्तमिद्य यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

वर्णप्रसारनिग्रमेन प्रसारे कृते मन्त्रमताष्टपद्याधिकद्वारिभ्यः शतमहसमेदा ज्ञाप्यन्ते । तत्र त्रिंशत्तत्तुरशीत्यधिकषोडशमहसमतमो भेदश्चन्द्रावर्त्तेति नाम्ना ज्ञातः । अत्रैक गुरुके षादे चन्द्रावर्त्तेति नाम प्रवेष्टुमशक्यमिति न प्रवेष्टितम् । अतएव हत्तरजाक रादावस्थाः शशिकर्त्तेति नाम स्थापितम् ।

१ षष्ठे वर्णे नवमे षेति ख०, पुस्तकान्तरपाठय ।

२ अथ चन्द्रावर्त्तालक्ष्य समस्त यतीति । परन्तु प्रथम पादस्य षष्ठे ततो नवमे च षष्ठे यतिर्भवतीति विशेषः । एतेन गणभेदव्यतिभेदेषु नामभेदो भवतीति सूचितम् । मान्तुनवकौ द्विगुर्वचरवत्त्रैकगुरुकैतदुदाहरणपादे प्रवेष्टुमशक्यत्वात् तन् प्रवेष्टितमव । अतएवास्या अन्येदन्त्यकर्तृभिः अगिति नामान्तरं स्थापितम् । एव मणिगुणनिकरेषु चन्द्रावर्त्तान्तलक्ष्य मरुत वर्त्तते, परन्तु च पाठस्य प्रथममहसमे तत मन्त्रमेवैर्यतिर्भवतीति विशेषः । यतिभेदेन नामभेदोऽपि ज्ञायते ।

कथमपि निपतित,-मतिमहति पदे,
 नरमनुमरमि न, फलमनुपचितम् ।
 अपि वरयुवतिषु कुचतटनिहतः,
 स्पृशति न वपुरिह, मणिगुणनिकरः ॥
 (१५९) मालिनी नौ म्यौ य् (१) ॥ १४ ॥

यस्य पाठे नकारौ मकारयकारौ यकारश्च भवति, तद्वृत्त^(१)
 मालिनी नाम, यदाष्टभिः सप्तभिश्च यतिः^(२) । तच्चीदाहरणम् ।

नगण नगण मगण यगण यगण
 अतिविपुलनलाटं, पीवरारः कपाटं,
 १ २ ४ ८ १६ ३२ (४१०२ ४१९ ४८६

नगण नगण मगण यगण यगण
 सुघटितदशनेष्टं, व्याघ्रतुल्यप्रकोष्ठम् ।

नगण नगण मगण यगण यगण
 पुरुषमशनिलेखा,-लक्षणं वीरलक्ष्मी,-

नगण नगण मगण यगण यगण
 रतिसुरभियशोभि,-मालिनी चाभ्युपैति^(३) ॥

अष्टौ ।

१ म्यौ य् चेति ख० । म्यौ य् च यस्त्वय इति ग० ।

२ पाठे नगणौ मगणो यगणो च तद्वृत्तमिति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ पूर्वय यतिरिति ख०, ग० पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ चाभ्युपैतीति ख० ग० च । 'उक्तपञ्चदशालरप्रणा'स्य षट्शतद्विंशत्युत्तरस्य

(११५) ऋपभगजविलमितं भौ नौ ग्गौ स्वरनवकौ ॥१४॥

यस्य पाठे भकाररेफौ नकारान्वयो गकारश्च दृष्ट (१)
 ऋपभगजविलमित नाम । मसभिर्नवमिद्य यति ॥ ततोटा-
 हरणम् ।

मस	रग	जग	जग	जग	गु
आयतवाङ्मण्ड-मु प चि त पृ यु ह ट यं,					
१४	१५	१६	१७	१८	१९
२०	२१	२२	२३	२४	२५
मस	रग	जग	जग	जग	गु

पीनकटिप्रदेश-ऋपभगजविलमितम् ।

पदवतसो भेदो मास्तितीति नाम्ना ध्यात । अत्र पादस्य ऋमे पददशेचरे
 च इतिर्बोधा ।

अतिशक्यंमत्र यानि हतान्युक्तानि मुद्रितहतास्त्राकरे ततोधिकमेतानि हतानि
 मन्त्रि, नानि यथा, भवति नजौ मजौ रमचितौ प्रमदकम् । मज्जना नयौ शरदश
 यतिरियमेजा । सौ स्यौ यान्मौ भवेता मशाष्टमिद्यन्त्रेष्टा इति । एतत्परिगिष्ट तु
 प्रमदकस्य सुश्लेषकमिति नाम स्थापितम् । मुद्रितच्छन्दोमद्यर्थाम इतोषिकान्ये-
 तानि हतानि मन्त्रि, नानि यथा, एकन्यून्यौ विदुक्तान्वापादौ चेतौलाश्लेष । विपिन-
 तिलक नमनरेफुग्मैर्भवेत् । नूयक ममानिकापदद्वय विनास्तिमम् । चित्रा नाम
 अन्दिदिसेत् नयोश्चा यकारौ इति । हतरन्नाकरपरिगिष्टे स्त्रीलाश्लेष्य कामनीडेति
 नाम स्थापितम् । इतोषधिकानि हतरन्नाकरपरिगिष्टे उक्तानि हतानि यथा,
 जनतमरुहताष्टवरेरुपमान्तिनी । अत्रमाष्यमेतदुद्रित मज्जमा मयौ चेत् । विपि
 नतिलक नमनरेफुग्मैर्भवेत् । ङयपन्ति मानमहमनाम मजौ ङमर् । मज्जै
 शिषवत्प्रमितैर्बेदिता मन्त्रिनी । मज नि शपात्कमिद् मज्जननाथ । रन्द्रकान्तामिघा
 रौ म सौ विरामः म्वाष्टाविति । अत्र तोटकनस्त्रियो मयथादिपमाचरयमिका
 पूर्ववदुपजातयो बोधा ।

१ अदृश्यस्यौ नगणाययो गकारश्च भवति तदिति ष०, न०, पुंसकान्तरपाठश्च ।

भगण रगण भगण भगण भगण ग०

वीरमुदारमत्व, - मतिगयगुणरमिकं,

भगण रगण भगण भगण भगण ग०

श्रीरतिचञ्चलापि, न परिचरति पुरुषम्^(१) ॥

अत्यष्टौ ।

१ अनुषङ्गपरमद्विगुणत्वमाद्ये षोडशाक्षर पादो भवति । तस्य वर्षप्रक्षार नियमेन प्रक्षारे ह्यते पूर्वगर्भादिमर्वन्लघुना पञ्चमत्पट्वि शब्दधिकपञ्चद्विगुणश्च भेदा जायन्ते । तत्र सप्रगतमप्रविशब्दधिकद्वाविशब्दसप्तमो भेद एवभगण विलसितेतिनाम्ना प्रसिद्धः अथ पाठस्य सप्तमे षोडशक्षरे च यति कर्त्तव्या । गजतुरगविलसितमित्यन्वय नामान्तरमस्य ।

अष्टावच शब्द कथित ततोधिकं मुदितहतरनाकरे हतभेकमुक्तम्, तद्यथा नजभञ्जरे सदा भवत वाग्बिन्दो गद्युक्तगिति । मुदितच्छन्दोमञ्जर्यान्त- तदधिकानि हतान्युक्तानि यथा, शिवमञ्जमौरित समानिकापददय तु । भात समतनशैरष्टष्टेदे स्याद्विह चकिता । भौ नो खौ गो मदनललिता वेदे षडतुमि । यमो न खौ गद्य प्रवरललित नाम हतम । द्विगुणितवसुल्लघुभि- रचलधृतिरिह । गडडरुत नजौ भजतगा यदा सुनदा इति । हतरनाकरपरिष्टे तु भ समभनगा यथा साष्टच्छिदिह चकितेति चकितालक्षण । इतोप्यधिकानि हतानि हतरनाकरपरिष्टे प्रोक्तानि, यथा शिवमञ्जमौरित रजौ रजौ रजौ च हतम । जगौ जगौ ततो जगौ च पञ्चचामर वदेत् । मद्धयिता भरौ नरनगाय धोरल लिता । पञ्चभकारयुताश्रुतिर्यदि चान्तगह । नजामभेन गेन च स्यान्मणिकरुपलता । यस्मिन् सर्वे गा राजन्ते ब्रह्माद्यन्तद्रूप नाम । वदाकैमदनललिता भो भो नमलभा । भो रयना नगौ च यस्यां वरगुवतिरियम इति । लघुगुंनिरन्तर यदा स पञ्च- चामरम् । पञ्चभकारयुताश्रुतिर्यदि चान्तगह । इति सुवद्वय मन्त्रानामुद्रित मटोकहतरनाकर अष्टाधिकारे भूल एव पठितम् । एतेषा भूलवदुद्विष्टक्रियाह मारेण प्रक्षारभेदमदव्यानिर्देश करणीय । अतिशर्कर्यधिकारे परिशिष्टोक्तेन सुखेनकहमेन च अष्टाधिकारे हन्दोमञ्जर्युक्तस्य गडडरुतहतस्य मियेणान् पूर्व- वदिवसापरधर्मिका उपजातयो भोद्व्या ।

अचष्टौ ।

(१५५) हरिणो ऽसौ म्रौ सौ गृत्तुममुद्रच्छपयः, १) ॥१५॥

यस्य पाठे नकारसकारसकाररेफाः सकारलकारगकाराय, (१)
तद्वत् हरिणो नाम । षड्भिन्नवर्भिः सप्तभिश्च यतिः ॥ तत्रोदा-
हरणम् ।

कुंवलयदण्ड, श्यामा पीनो, न्नतस्तनशालिनी,
चकितहरिणौ, नेत्रच्छाया, -मलिनू चलोचना ।
मनसिजधनु, -ज्यानिर्घोषै, रिव श्रुतिपेशलै,
मनसि ललना, लीलालापैः, करोति समोत्सवम् ॥

१. एतद्व्यभिचिन्सितेभ्यः परे ।

(१५६) पृथ्वी ज्सौ ज्सौ य्यौ ग् वस्तुनवकौ ॥ १६ ॥

यस्य पाठे जकारसकारौ पुनस्तौ यकारसकारगकाराय,
तद्वत् पृथ्वी नाम (२) । अष्टभिर्नवभिश्च यतिः ॥ तत्रोदाहरणम् ।

क्षताः समिति शत्रव, -स्तिभुवने प्रकीर्ण यशः,
कृतय्य गुणिनां गृहे, निरवधिर्महानुत्सवः ।

१. एससमुद्रच्छपय इति पुस्तकान्तरपाठ ।

२. नमणमगणसमणरगणमगणसकारगकाराश्चेति ख०, ग० च ।

नकारसकारसकाररेफाः सकारलकारगकाराय भवन्तीति पुस्तकान्तरपाठ ।

१. जगधसगधौ पुनर्जगधसगधौ यगधसकारगकाराय तत् पृथ्वी नामेति ख०,
पुस्तकान्तरपाठय ।

त्वया ह्यतपरियचे, सुदिनवीरसिंहामने (१)

नितान्तनिरवयदा, फलवती च पृथ्वी ह्यता ॥

(१४०) वंशपत्रपतितं भ्रौ न्भौ न्नौ ग् दिगृपयः ॥ १७ ॥

यस्य पादे भकाररेफनकारभकारनकारलकारगकारा (१)
भवन्ति, तद्वृत्तं वंशपत्रपतितं नाम । द्गभिः सप्तभिश्च यतिः ।
तद्वोदाहरणम् ।

अद्य कुरुष्व कर्म सुकृतं, यदि परदिवसे,
मित्र विधेयमस्ति भवतः, किमु चिरयमि तत् ।
जीवितमल्पकालकलना, लघुतरतरलं,
नश्यति वंशपत्रपतितं, क्षिमसल्लिमिव ॥

(१४१) मन्दाक्रान्ता म्भौ न्तौ त्गौ ग् समुद्रर्तुस्वराः ॥ १८ ॥

यस्य पादे भकारभकारनकारतकारतकारा (१) गकारौ च,
तन्मन्दाक्रान्ता नाम । चतुर्षु षट्सु सप्तसु च यतिः । तद्वोदा-
हरणम् ।

प्रत्यादिष्टं, समरगिरसः, कान्दिशं प्राप (२) नष्टं,
त्वं निःशेषं, कुरु रिपुबलं, मार्गमासाद्य सद्यः ।

१ सुदिनवीरसिंहामने इति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ भगवत्संगमनगमभगवत्संगमनगसुकारगकाराद्ये तदिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ भगवत्संगमनगमसंगमनगविति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ कान्दिशीभवेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

किं नाश्रौषीः, परिणतधियां, नीतियोग्योपदेशं^(१)
मन्दाक्रान्ता, भवति फलिनी, वारिलक्ष्मीः क्षयाय ॥

(१५) शिखरिणी य्मौ न्सौ भूी गृत्तुरुद्राः ॥ १६ ॥

यस्य पादे यकारमकारनकारसकारभकारलकारगकारा-
स्तद्वृत्तं^(१) शिखरिणी नाम । षट्खेकादशसु च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।

यशःशेषीभूते, हृदि गगननाथे,^(१) गुणनिधौ,
प्रवृत्ते वैराग्ये, विषयरसनिष्क्रान्तमनसाम् ।
इदानीमस्माकं, घनतरुलतां निर्जरवतीं,
तपस्तप्तुं चेतो, भजति गिरिमालां शिखरिणीं ॥

धृत्याम्^(४) ।

(१५) कुसुमितलतावेक्षिता र्तौ न्यौ यावन्द्रियर्तुस्वराः ॥ २० ॥

यस्य पादे मकारतकारनकारा यकारत्रयञ्च तद्वृत्तं^(१)
कुसुमितलतावेक्षिता नाम । पञ्चसु षट्सु सप्तसु च यतिः ॥
तत्रोदाहरणम् ।

१ नीतिमार्गोपदेशमिति ख०, ग० च ।

२ यमलमगगनमलमगमलमलकारगकाराय भवन्ति तद्वृत्तमिति ख०, ग०, पुल-
काक्षरपाठश्च ।

३ तुडिनरगनाथे इति ख०, ग०, पुलकाक्षरपाठश्च ।

४ धृताविति ख०, पुलकाक्षरपाठश्च ।

५ समर्पणमगमलमगमलमलमलकारगकाराय भवन्ति तद्वृत्तमिति ख०, पुलकाक्षरपाठश्च ।

तत्र कृतौ ।

(१११) सुवदना म्रौ भ्रौ य्भौ ल्गावृषिस्वरत्तवः ॥२२॥

यस्य पाठे मकाररेफभकारनकारयकारभकारलकारगकारा
भवन्ति तद्वत्तं^(१) सुवदना नाम । ममसु मतसु पट्सु च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।

या पौनोद्गाढतुङ्ग-स्तनजघनघना, भोगाल्मगति,
र्यस्याः कर्णावतंसो, त्यलरुचिजयिनी, दीर्घं च नयने ।
ग्यामा सौमन्तिनीनां, तिलकमिव मुखे, या च त्रिभुवने,
सम्प्राप्ता साम्प्रतं मे, नयनपथमसौ, दैवात् सुवदना ॥

(११२) ग्लिति वृत्तम् ॥ २३ ॥

यस्य पाठे गकारनकाराः क्रमेण भवन्ति तद्वत्तं नाम
वृत्तम्^(१) । कृतिप्रकारेण^(२) यावद्विरेव विंगत्यक्षराणि पूर्यन्ते
तावतां^(३) ग्लां यद्वृत्तम्^(४) । तत्रोदाहरणम् ।

जन्तुमात्रदुःखकारि कर्म^१ निर्मितं भवत्यनर्थहेतु
तेन सर्वमात्मातुल्यमीजमाण उत्तमं सुखं लभस्व ।

१ मयद्वरेण्यभयनगद्यमगममणलकारनकाराय तदिति ख०, ग०, पुस्तकान्तर-
पाठय ।

२ तद्वत्तं इति नामेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठय ।

३ कृतिप्रकारे इति ग० ।

४ तवतामेवेति ग०, पुस्तकान्तरपाठय ।

५ यद्वृत्तं विंगत्या मुहमिर्लघमियेति ग० ।

धन्यानामेताः, कुसुमितलताः-वेल्लितोत्फुल्लवृक्षाः,
 सोत्कण्ठं कूजत्,-परभृतकला,-लाप^(१) कोलाहलिन्यः ।
 मध्वादौ माद्यन्,-मधुकरकलोद्गीतझङ्काररम्या^(२)
 ग्रामान्त स्रोतः,-परिसरभुवः, प्रीतिमुत्पादयन्ति ॥

अतिष्ठती ।

(११) शार्दूलविक्रीडित म्मौ ज्सौ तौ गादित्यञ्चपयः॥२१॥

यस्य पादे मकारसकारौ जकारसकारौ तकारौ गकारश्च-
 भवति, तद्वत्तं^(१) शार्दूलविक्रीडित नाम । द्वादशभिः सप्तभिय
 यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

कम्बुग्रीवमुदयवाङ्गशिखरं, रक्तान्तदीर्घेक्षणं,
 शालप्रांशुशरीरमायतभुजं, विस्तीर्णवत् स्थलम् ।
 कीलस्कन्धमनुद्धतं^(२) परिजने, गम्भीरमत्यस्वरं^(३)
 राज्यश्रीः समुपैति वीरपुरुष, शार्दूलविक्रीडितम् ॥

इदानीं कृतिः प्रकृतिराकृतिः विकृतिः संकृतिरतिकृति-
 षट्कृतिचेति^(४) सप्तकृतयः क्रमेणैकाक्षरद्वयोदाह्रियन्ते ॥

१ परभृतशुभलापेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ मधुकरकुलोद्गीतझङ्कारम्येति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ मधुकरस्यो जकारसकारौ तकारौ गकारश्च तदिति पुस्तकान्तरपाठ ।

४ कालस्कन्धमनुद्धतमिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ मन्वोरदित्यस्यरमिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

६ संकृतिरभिकृतिचेतीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

तत्र कृतौ ।

(१९९) सुवदना म्रौ भ्रौ य्भौ ल्गावृषिस्वरत्तवः ॥२२॥

यस्य पाठे मकाररेफभकारनकारयकारभकारलकारगकारा
भवन्ति तद्वत्तं^(१) सुवदना नाम । सप्तसु सप्तसु षट्सु च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।

या पौनोद्गादत्तुङ्ग-स्तनजघनघना,-भोगालसगति,-
र्यस्याः कर्णावतंसो,-त्यलरुचिजयिनी, दीर्घं च नयने ।
श्यामा सीमन्तिनीनां, तिलकमिव मुखे, यां च त्रिभुवने,
सम्प्राप्ता साम्प्रत मे, नयनपथमसौ, दैवात् सुवदना ॥

(१९९) ग्लिति वृत्तम् ॥ २३ ॥

यस्य पाठे गकारलकाराः क्रमेण भवन्ति तद्वत्तं नाम
वृत्तम्^(१) । कृतिप्रकारेण^(२) यावद्भिरेव विंगत्यक्षराणि पूर्यन्ते
तावतां^(३) ग्लां यद्वरणम्^(४) । तत्रोदाहरणम् ।

जन्तुमात्रदुःखकारि कर्म निर्मितं भवत्यनर्थहेतु
तेन सर्वमात्मातुल्यमीत्रमाण उत्तमं सुखं लभस्व ।

१ मकाररेफभकारनकारयकारभकारलकारगकाराश्च तदिति घ०, ग०, पुस्तकान्तर-
पाठयः ।

२ तद्वत्तं इति नामेति घ०, ग०, पुस्तकान्तरपाठयः ।

३ कृतिप्रकारेण इति ग० ।

४ तावतामेवेति ग०, पुस्तकान्तरपाठयः ।

५ षट्सु, विगत्या मुहमिच्छमिच्छेति ग० ।

विद्धि बुद्धिपूर्वकं ममोपदेशवाक्यमेतदादरेण
वृत्तमेतदुत्तमं^(१) मद्याकुलप्रसूतजन्मनां हिताय^(२) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

प्रकृतौ ।

(१६४) स्रग्धरा स्त्री स्त्री यौ य् त्रिः सप्तकाः ॥ २४ ॥

यस्य पादे मकाररेफभकारनकारास्तयद्य यकारा भवन्ति
तद्, त्त^(१) स्रग्धरा नाम । सप्तसु सप्तसु सप्तसु च यतिः ॥
तत्रोदाहरणम् ।

रेखा भ्रूः शुभ्रदन्त, द्युतिहसितशर, चन्द्रिकाचारुमूर्ति,
र्माद्यन्मातङ्गलीला, -गतिरतिविपुला, -भोगतुङ्गस्तनी या ।
रम्भास्तम्भोपमोरू, रत्निलिनघन, -स्निग्धधम्मिल्लक्षस्ता,
विम्बोष्ठो रक्तकण्ठो, दिशतु रतिसुखं, स्रग्धरा सुन्दरीयम् ॥

आकृतौ ।

(१६५) मद्रकं भ्रौ च्रौ न्रौ ग्नौ दिगादित्याः ॥ २५ ॥

यस्य पादे भकाररेफौ नकाररेफौ पुनर्नकाररेफौ नकार-
गकारौ^(१) च भवतस्तद्दत्तं मद्रकं नाम । दशभिर्द्वाशभिश्च
यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

१ दत्तमुत्तममिति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ सदा हितायेति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

३ मगणरगणभगणनगणाशयय यगणाशदिति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

४ भगणरगणौ नगणरगणौ पुनर्मगणरगणौ भगणगकारौ इति पुलकान्तरपाठः ।

मद्रकगौतिभिः सुकृदपि, स्तुवन्ति भवाय भवन्तमभवं,
भक्तिभरावनम्रगिरसः, प्रणम्य तव पादयोः सुकृतिनः ।
ते परमेश्वरस्य पदवी, मवाप्य सुखमाप्नुवन्ति विपुलं,
मर्त्यभुवं स्पृशन्ति न पुन, र्मनोहरसुराङ्गनापरिवृताः ॥

विक्रती ।

(११) अश्वललितं न्जौ भ्जौ भ्जौ भौ शुद्रादित्याः ॥२६॥

यस्य पाठे नकारजकारौ भकारजकारौ पुनर्भकारजकारौ
भकारलकारौ गकारश्च^(१) तद्वृत्तमश्वललितं नाम । एका-
दशभिर्द्वादशभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

पवनविधूतवौचिचपलं, विलोकयति जीवितं तनुभृतां,
वपुरपि क्षीयमानमनशिं, जरावनितया वशीकृतमिदं ।
सपदि निपीडनव्यतिकरं, यमादिव नराधिपान्नरपगुः,
परवनितामवेक्ष्य कुरुते, तथापि हतबुद्धिरश्वललितम् ॥

(१२) मत्ताक्कीडा मौ त्रौ नौ नौ ग्वसुपञ्चदशकौ ॥२७॥

यस्य पाठे मकारौ तकारनकारचतुष्कं नकारगकारौ च^(१)
तद्वृत्तं मत्ताक्कीडा नाम । अष्टाभिः पञ्चदशभिश्च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।

(१) मत्तज्जत्रौ भत्तज्जत्रौ पुनर्भत्तज्जत्रौ भत्तौ सकारजकारौ च भवन्ति
एति पञ्चदशरपाद ।

१ मत्तौ, मत्तौ मत्तात्तारौ सकारजकारौ चेति न, पञ्चदशरपाद ।

हृद्यं मद्यं पीत्वा नारी, खलितगतिरतिशयरमिकहृदया,
 मत्ताक्रीडालोलैरङ्गैः, -मृदमखिलविटजनमनसि कुरुते ।
 वीतक्रीडाश्लीलानापैः (१) श्रवणसुखसुभगसुललितवचना,
 नृत्यैर्गोतैर्भूर्विशेषैः, कलमणितविविधविहगकुसुमैः ॥

सङ्गती ।

(१९८) तन्वी भूतौ न्सौ भौ न्याविन्द्रियस्वरमासाः ॥२८॥

यस्य पादे भकारतकारनकारसकारा भकारौ नकारयकारौ
 च (१) तद्दृत्तं तन्वी नाम । पञ्चसु मससु षादशसु च यतिः ॥
 तत्रोदाहरणम् ।

चन्द्रमुखी सु न्दरघनजघना. कुन्दसमानशिखरदशना या,
 निष्कलवोणा, -श्रुतिसुखवचना, त्रस्तकुरङ्गतलनयनान्ता (२) ॥
 निर्मुखपीनोन्नतकुचकलसा, -मत्तगजेन्द्रललितगतिभावा, (३)
 निर्भरलीला (४) निधुवनविषये (५) मुञ्चनरेन्द्र भवतु तव तन्वी ॥

अभिज्ञती ।

१ वीतक्रीडाश्लीलानापैरिति ख०, पुस्तकान्तरपाठय ।

२ भगणमगणौ नगणसगणौ भगणौ नगणयगणौ च भवत इति ग०, पुस्तकान्तर-
 पाठय ।

३ जयमा चेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठय ।

४ अस्तितगमना चेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठय ।

५ निर्जंरसोस्तेति ग०, पुस्तकान्तरपाठय ।

६ निधुवनविषये इति ख०, पुस्तकान्तरपाठय ।

(१९९) क्रौञ्चपदा भौ स्मौ नौ नौ गभूतेन्द्रियवस्वृपयः ॥२९॥

य य पादे भकारमकारसकारभकारा नकाराय चत्वारो(१) गकारश्च भवति, तद्वृत्तं क्रौञ्चपदा नाम । पञ्चभिः पञ्चभिरष्टभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

या कपिलाक्षी, पिङ्गलकेशी, कलिहचिरनुदिन, मनु-
नयकठिना,

दोर्घतराभिः, स्थूलगिराभिः, परिवृषवपुरति, शय-
कुटिलगतिः ।

आयतजङ्घा, निम्नकपोला, लघुतरकुचयुग-परिचित-
हृदया,

सा परिहाय्या, क्रौञ्चपदा स्त्री, ध्रुवमिह निरवधि,
सुखमभिलपता ॥

उत्कृती ।

(१००) भुजङ्गविजृम्भितं मौ त्रौ नौ सौ ल्गौ वसुद्र-
क्षयः ॥ ३० ॥

यस्य पादे मकारौ तकारनकारौ नकारौ रेफमकारौ

१ भगणमगणौ मगणभगणौ नगणायत्वार इति पुस्तकान्तरपाठ । भगणमा नाय
त्वार इति च ।

लकारगकारौ च^(१) तद्वृत्ते भुजङ्गविजृम्भितं नाम । अष्टभिरेका-
दशभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

ये सन्नद्धानेकानोकैः, नरतुरगकरिपरिवृतैः, समं तव
शत्रवो,

युद्धश्रद्दालुब्धात्मान, -स्त्वदभिमुखमपगतभियः, -पतन्ति
धृतायुधाः ।

ते त्वां दृष्ट्वा सङ्ग्रामाग्ने, तुङ्गिगनृप ह्यपणमनसः,
फलन्ति^(२) दिगन्तरं

किं वा सोढुं शक्यन्ते कैः, -र्षज्जभिरपि सविपविपमं,
भुजङ्गविजृम्भितम् ॥

अत्र कात्यायनेनाप्युक्तं ।

ध्यानैकाग्र्या लम्बा दृष्टिः^(३) कमलमुखि लुलितमलकं,
करे स्थितमाननं,

चिन्ताशक्ता शून्या बुद्धिः, -द्विरदगतिपतितरसना, तनु-
स्तनानां गता ।

१ मगणौ तरणमगणौ पुनर्नगणौ रगणसगणौ लकारगकारौ च भवत इति
ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ ह्यपणममसथल्लि इति ग०, पुस्तकान्तरपाठः ।

३ दीना दृष्टिति ष०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

कृतयः समाप्ताः ॥

(१०९) दृण्डको नौ रः ॥ ३२ ॥

इदानीं दृण्डकजातयः कथ्यन्ते । यत्र पाठे द्वौ नकारौ रेफाद्यसप्त(१) भवन्ति, दृण्डको नाम सः । उत्कृतेः षट्त्रिंशत्पञ्चरायाः समनन्तरं दृण्डकस्य पाठात् सप्तत्रिंशत्पञ्चरत्वमेव युक्तम् । सर्वेषां कन्दनामैकैकाक्षरहृदया प्रवृत्तेः । इत ऊर्द्धं पुनरेकैकरेफहृदया प्रस्यारः । दृण्डको नौ र इति श्रवणात् । तत्रोदाहरणम् ।

इह हि भवति दृण्डकारण्यदेशे स्थितिः पुण्यभाजां मुनीनां मनोहारिणी,

त्रिदशविजयिवीर्यदृष्टात् १) दशश्रीवलक्ष्मीविरामेण रामेण संसेविते(२) ।

जनकयजनभूमिसम्मतसीमन्तिनोसीमसीतापदस्पर्श-
पूताश्रमे,

भुवननमितपादपद्माभिधानाम्बिकातीर्थयात्रागता-
नेकसिद्धाकुले ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

१ नगणौ रगणा सप्तैति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ नीर्यदीप्तेति म०, पुलकान्तरपाठश्च ।

३ मनेश्वरे इति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

(१०९) प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः ॥ ३३ ॥

यः सप्तविंगत्यक्षरपादः प्रथमो दण्डकः स चण्डवृष्टिप्रपातो नाम^(१) । पूर्वमेवोदाहरणम् ।

(१०४) अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् ॥ ३४ ॥

रातमाण्डव्याभ्यां ऋषिभ्यामन्यत्राम्यामिधान-
मेतदेव ताभ्यां पुनरन्यत्र सञ्ज्ञा कृताम्य वृत्तस्य ।
रातमाण्डव्यग्रहणं पूजार्थम् ।

(१०५) शेषः प्रचित इति ॥ ३५ ॥

इतश्चण्डवृष्टिप्रपातादूर्ध्वं दण्डकप्रस्तारः^(१) प्रचित इति सञ्ज्ञां लभते, पूर्वमेकैकक्षरक्रमेण छन्दसां वदिरुक्ता । इदानीन्तु रेफोपलक्षिताक्षरत्रयेण वृद्धिः । तत्रोदाहरणम् ।

प्रथमकथितदण्डकश्चण्डवृष्टिप्रपाताभिधानो मुनेः
पिङ्गलाचार्यनाम्नो मतः,

प्रचित इति ततः परं दण्डकानामियं जातिरेकैक-
रेफाभिवृद्ध्या यथेष्टं भवेत् ।

स्वरुचिरचितसञ्ज्ञया तद्विशेषैरशेषैः पुनः काव्य-
मन्येऽपि कुर्वन्तु वागीश्वराः ।

१ नाम भवतीति कः, पुलकान्तरपाठश्च ।

१ मेवो दण्डकप्रस्तार इति पुलकान्तरपाठः ।

भवति यदि समानसङ्ख्याक्षरैर्यत्र पादव्यवस्था
ततो दण्डकः पूज्यतेऽसौ जनैः ॥

अत्र पादान्ते यतिः । इति दण्डकाः समाप्ताः ।

इति हलायुधकृतायां पिङ्गलच्छन्दोद्देशो मत्तमाध्यायः ॥

(१०६) अत्रानुक्तं गाथा ॥ १ ॥

अत्र शास्त्रे नामोद्देशेन यन्नीकं छन्दः प्रयोगे च दृश्यते
तद् गाथेति मन्तव्यम् । (१)तत्र त्रिष्टुभिः ।

(१०७) कुड्मलदन्ती भतौ न्गौ गिन्द्रियरसाः ॥ २ ॥

यस्य पादे भंगणतगणौ नगणो गकारो च भवतस्तद्भुक्तं
कुड्मलदन्ती नाम । यद्भिः यद्भिः यतिः । तत्रोदाहरणम् ।
कुड्मलदन्ती, विकटनितम्बा, किन्नरकण्ठी, लघुतरमध्या ।
विश्वफलोष्ठी, मृगशिषुनेत्रा, मित्र भवन्तं सुखयतु कान्ता ॥

जगत्याम् ।

(१०८) वरतनुञ्जौ जौ पड् रसाः ॥ ३ ॥

यस्य पादे नगण जगणौ जगण रगणौ च, तद्भुक्तं वरत
नाम । यद्भिः, यद्भिः यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

अयि विजहीहि, हडोपगूहनं, त्यज नवसङ्गमभोस्वस्त्रभम् ।
अरुणकरोद्ग, -म एष वर्त्तते, वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कटाः ॥

(१०८) जलधरमाला स्त्री स्त्री समुद्रवसवः ॥ ४ ॥

यस्य पादे मगणमगणौ मगणमगणौ च भवतस्तद्दृत्तं
जलधरामाला नाम । चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

धत्ते शोभां, कुयलयदान्नः श्यामा,

शैलोत्सङ्गे, जलधरमाला लीना ।

विद्युस्त्रिखा, कनककृतालङ्कारा,

क्रीडासुप्ता, युवतिरिवाङ्गे पत्युः ॥

(१०९) गौरी नौ रौ ॥ ५ ॥

यस्य पादे नगणौ रगणौ च भवतस्तद्दृत्तं गौरी नामिति
गाथा । पादान्ते यतिः ॥ तत्रोदाहरणम् ।

प्रणमति श्रृणारविन्दद्वयं, त्रिभुर्वननमितस्य गौरीपतेः ।

सकृदपि मनसैव यः सेवितः, प्रवितरति यथेष्टमष्टौ

गुणान् ॥

इयमेव गौरी दण्डकात् पूर्वञ्च एकैकरेफहृद्गा नामा-
न्तराणि लभते ।

(१५९) ललना भतौ न्मौ इन्द्रिर्पयः ॥ ६ ॥

यस्य पादे भगणतगणौ नगणसगणौ च भवतस्तद्वत्तं ललना नाम गाथा । पञ्चभिः सप्तभिर्य यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

या कुचगुर्वी, मृगशिशुनयना, पीननितम्बा, मद-
करिगमना ।

किन्नरकण्ठी, सुरचिरदशना, सा तव सौख्य, वितरतु
ललना ॥

अतिजगत्वाम् ।

(१६०) कनकप्रभा र्जौ र्जौ ग् ॥ ७ ॥

यस्य पादे सगणजगणौ पुनः सगणजगणौ गकारश्च, तद्वत्तं कनकप्रभा नाम गाथा । पादान्ते यतिः ॥ तत्रोदाहरणम् ।

कनकप्रभा पृथुनितम्बशालिनी,
विपुलस्तनी हरिणशावकीक्षणा ।
इयमङ्गना नयनयोः पथि स्थिता
कुस्ते न कस्य मदनातुरं मनः ॥

(१६१) कुटिलगतिर्नौ ती ग् स्वरत्नैव ॥ ८ ॥

यस्य पादे नगणौ तगणौ गकारश्च भवति, तद्वत्तं कुटिल-
गतिर्नाम गाथा । सप्तभिः षड्भिर्य यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

अधरकिसलये, कान्तदन्तक्षते,
 हरिणगिशुहृगां, नृत्यति भ्रूयुगम् ।
 ध्रुवमिदमुचितं यद्विपत्तौ सता-
 मतिकुटिलगते, स्यान्मदानुत्सवः ॥

गङ्गव्याम् ।

(१८४) वरसुन्दरो जभौ न्यौ गौ ॥ ९ ॥

यस्य पाठे भगणजगणमगणनगणा गकारो च भवत-
 स्तइत्त वरसुन्दरी नाम गाथा । पाटान्ते यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

खादुगिगिरोज्वलसुगन्धिजलपूर्णः^(१)

वोचिचयचञ्चलविचित्रशतपत्रम् ।

हसकलकृजितमनोहरतटान्तं,

पश्य वरसुन्दरि सरोवरमुदारम् ॥

(१८५) कुटिला^(१) न्यौ न्यौ गौ वेदरससमुद्रा ॥ १० ॥

यस्य पाठे भगणभगणनगणयगणगकारो च भवतस्तइत्तं
 कुटिला^(१) नाम गाथा । चतुर्भिः षड्भियनुर्भिय यतिः ।
 तत्रोदाहरणम् ।

१ मादलसुदुर्भित्तौ सुपरिपूर्णमिति पुष्कालरपाठ ।

१,१ कुटिलमिति पुष्कालरपाठ ।

अध्वस्थानां^(१), जनयति सुख,-मुच्चैः कूजन्,
 दात्यूहोऽयं, पथि निचुलनि,-तीयोपान्ते ।
 कर्णाटस्त्री,-रतिकुचरित,-तुल्यच्छेदै,-
 नर्तैः कण्ठ,-स्खलनकुटिल,-मन्दावत्तैः ॥

अष्टौ ।

(१५९) शैलशिखा भ्रौ न्भौ भृगौ भूतरसेन्द्रियाः ॥ ११ ॥

यस्य पादे भगणरगणौ नगणभगणौ भगणौ गकारश्च भवति
 तद्वत्तं शैलशिखा नाम गाथा । पञ्चभिः षड्भिः पञ्चभिश्च
 यतिः । क्वचित् पादान्ते यतिं पठन्ति । तत्रोदाहरणम् ।

शैलशिखानि,-कुञ्जशयितस्य, चरेः श्रवणे,
 जोर्णतृणं क,-रेण निदधीत,^(२) कपिश्चपलः ।
 लुद्रवधाप,-वादपरिहार,-विनीतमन्ते,-
 स्तस्य नताव,-तैव लघुता द्वि,-पयूथभिदः ॥

(१६०) वरयुवती भ्रौ यौ न्गौ ॥ १२ ॥

यस्य पादे भगणरगणौ यगणभगणौ नगणौ गकारश्च
 भवति, तद्वत्तं वरयुवती नाम गाथा । पादान्ते यतिः । तत्रो-
 दाहरणम् ।

१ अध्वस्थानामिति पुरुषाकारपाठः ।

२ निदधानीति न० ।

कुञ्जरकुम्भपीठपीनोन्नतकुचयुगला,
 पार्व्वणशर्व्वरीशगर्व्वापहमुखकमला ।
 पीननितम्बविम्बसंवाहनशिथिलगतिः,
 मुञ्जनराधिराज भूयात्तव वरयुवतिः ॥

अत्यटो ।

(१८८) अतिशायिनी सौ जभौ ज्गौ ग् दिक्स्वराः ॥१३॥

यस्य पादे सगणो जगणभगणो जगणो गकारो च भवत-
 स्सहस्रं अतिशायिनी नाम गाथा । द्गभिः सप्तभिय यतिः ।
 तत्रोदाहरणम् ।

इति धौतपुरन्ध्रमत्सरान्, सरसि मञ्जनेन,
 श्रियमाप्तवतोऽतिशायिनी, मपमलाङ्गभामः ।
 अवलोक्य तदैव यादवा, नपरवारिराशेः,
 शिशिरेतररोचिपाप्यपां, ततिषु मङ्क्तुमोषे(१) ॥

(१८९) अवितयं न्जौ भ्जौ ज्जौ ग् ॥१४॥

यस्य पादे नगणजगणो भगणजगणो जगणशकारो गका-
 रश्च भवति, तद्वृत्तमवितयं नाम गाथा भवति । यतिः पादात्ले ।
 तत्रोदाहरणम् ।

श्रुतिपरिपूर्णा^{१)} वक्त्रमतिमुन्दरवाग्विभवं,
 तमखिल^{२)} जैमिनोयमतसागरपारगतम् ।
 अवितथवृत्तविप्रजनपूजितपादयुगं,
 पितरमहं नमामि वज्ररूपमुदारमतिम् ॥

(५८) वस्त्रिन्द्रियसमुद्राश्चेत् कोकिलकम् ॥ १५ ॥

यस्य पादे पूर्वोक्ता गणा भवन्ति, अष्टाभिः पञ्चभिश्च तुर्भिर्ऽ
 यतिभवति, तद्वत् कोकिलकमिति गाथा । तत्रोदाहरणम् ।

नवसहकारपुष्प, मधुनिष्कल, कण्ठतया,
 मधुरतरस्वरेण, परिकूजति, कोकिलक ।
 प्रथमककारविद्ध, वचनैर्धन, लुब्धमते,
 तवगमनस्य भङ्ग, मिव सम्प्रति, कर्तुमनाः ॥

धृती ।

(५९) विबुधप्रिया सौ जौ भ्रौ वसुदिशः ॥ १६ ॥

यस्य पादे रगणमगणौ जगणौ भगणरगणौ च भवत-
 स्नाहत्त विबुधप्रिया नाम गाथा भवति । अष्टाभिर्दशभिश्च
 यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

१ श्रुतिपरिपूर्णेति पुलकान्तरपाठः ।

२ प्रसदितमि पुष्पकान्तरपाठः ।

कुन्दकुङ्कुमलकोमल, द्युनिदन्तपङ्क्तिविराजिता.

छंमगद्गद्वादिनी, वनिता भवेद्विबुधप्रिया ।

पीनतुङ्गपयोधर, हृद्यभारमन्यरगामिनी.

नेत्रकान्तिविनिर्जित, अवणावतमितकौरवा ॥

(१८९) नाराचकं नौ रौ रौ ॥ १७ ॥

यस्य पादे नगण्यो रगणावतारो भवति, तद्वत्तं नाराचकं नाम गाथा । दग्भिरष्टभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्^(१) ।

रघुपतिरपि जातवेदो, विशुद्धां प्रगृह्य प्रियां,

प्रियसुहृदि विभोषणे, सङ्क्रमय्य श्रियं वैरिणः ।

रविस्तनमहितेन तेना, नुयातः ससौमित्रिणा.

भुजविजितविमानरत्ना, धिक्कृढः प्रतस्थे पुरीम ॥

अतिष्ठतो ।

(१९०) विस्मिता य्मौ न्सौ रौ असर्त्तुस्वराः ॥ १८ ॥

यस्यपादे दगणमगण्यो नसगण्यो रगण्यो गकारश्च भवति, तद्वत्तं विस्मिता नाम गाथा । षड्भिः षड्भिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्^(१) ।

१ रघुपति ।

२ गाथे ।

श्रिया जृष्टं दिव्यैः, सपटहरवै,-रन्वितं पुष्पवर्षै,-
 र्वपुष्ट्यैद्यस्य, क्षणमृपिगणै, स्तयमानं निरीय ।
 प्रकाशेनाकाशे, दिनकरकरान्, विक्षिपद्द्विस्त्रिताक्षै,-
 नरेन्द्रैरौपेन्द्रै, वपुरथ विशु,-द्धामभीक्ष्णाम्भूवे ॥

(१८४) शशिवदना ग्जौ भ्जौ ज् ज्रौ, रुद्रदिशः ॥ १८ ॥

यस्य पादे नगणजगणौ भगणो जगणास्त्रयो रगणश्च भवति,
 तद्वत्तं शशिवदना नाम गाथा । एकादशभिर्दशभिश्च यति ।
 पञ्चकावलीति केचित् । तत्रोदाहरणम् ।

तुरगशताकुलस्य परितः, परमेकतुरङ्गजन्मनः,
 प्रमथितभूभृतः प्रतिपथं, मथितस्य भृशं मक्षीभृता ।
 परिचलतो बलानुजबल,-स्य पुरः सततं धृतश्रिय,-
 श्विरविगतश्रियो जलनिधे, श्वतदाभवदन्तरं मद्धत्(१)॥

एवमादीनि हृत्तानि कोटिशः प्रस्तारेषु महाकविप्रयोगेषु
 च दृश्यन्ते । विशेषसञ्ज्ञाभावात्तानि शास्त्रकारेण नामनिर्द्देशं
 कृत्वा नोक्तानि, तानि गाथाशब्देन कथ्यन्ते । इदानीं प्रस्ता-
 रादीन् प्रत्ययानुपक्रमते । तत्र गायत्र्यादिप्रस्तारसिद्धार्थमेका-
 क्षरप्रस्तारपूर्वकं द्वाक्षरप्रस्तारं सूत्रद्वयेनाह ।

(१८९) द्विकौ ग्लौ ॥ २० ॥

उपरिष्ठाद् गकारं लिखित्वाऽधस्तात्तकारं विन्यसेदित्येकाक्षरप्रस्तारः । तस्य द्विकत्वाद् द्वौ ग्लौ द्विकौ स्यापयेत् । हे प्राहृत्तौ प्रमाणमनयःरिति द्विकौ । सङ्ख्याया अतिगदन्तायाः कन्निति कन्प्रत्ययः । ततश्च गकारं ततोऽधस्तात्तकारं लिखित्वा विस्पर्ष्टार्थमधस्तिव्ययेखां दद्यात् । अधस्ताच्च पूर्व्ववद् गकारलकारौ स्यापयेत् । अत्र किं कर्त्तव्यमित्याह ।

(१९०) मिथौ च ॥ २१ ॥

अनेन द्वितीयाक्षरप्रस्तारं दर्शयति । चकारः पूर्व्वप्रस्तारसमुच्चयार्थः । द्विकौ ग्लौ स्यापयित्वा अनन्तरं द्वितीयस्थानेषु^(१) मिथौ ग्लौ विन्यसेत् । गकारो गकारेण संश्लिष्टो मिथ उच्यते^(२) । लकारश्च लकारेण । मिथ्याविति^(३) गकारलकाराभ्यां प्रत्येकमभिसम्बध्यते । इन्दात् परो यः श्रूयत इति न्यायात् । ततश्च प्रथमायाः प्राहृत्तौ गकारौ मिथौ स्यापयेत्, द्वितीयायां लकाराविति । ततो मध्ये लेखामपनयेत् । एवं चतुःप्रकारो द्व्यक्षरप्रस्तारो भवति । तद्यथा, गौ ल्गौ ग्लौ लाविति । इदानीं द्व्यक्षरप्रस्तारपूर्व्वकमेकैकाक्षरवृत्त्या चरक्षरादिप्रस्तारं दर्शयितुमाह ।

(१९०) पृथग्ला मिथ्याः ॥ २२ ॥

द्व्यक्षरप्रस्तारस्य पूर्व्वन्यायेन द्विकं लेखाविभक्तं स्याप-

१ स्थानद्वितीये इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ मिथ संश्लिष्ट उच्यते इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ मिथैवपीति पुस्तकान्तरपाठः ।

यित्वा तृतीयाक्षरम्यानेषु प्रथमाहत्तौ गकारा मिथ्या दातव्याः ।
द्वितीयाहत्तौ नकारा मिथ्यास्ततो मध्ये नेग्रामपनयेत्^(१) ।
एवं त्रिकः प्रस्तारः सिध्यति । पृथगिति विजातीयसमर्गमाह ।
तेन प्रथमाशमाहत्तौ न लकारप्रवेगः । द्वितीयायां न गका-
रस्य^(२) । एवं त्रिकप्रस्तारं द्वि. म्यापयित्वा^(३) पृथग् ग्ला मिथ्या
दातव्याः । इति चतुरक्षरप्रस्तारः । एवं तत्पूर्वकः पञ्चाक्षर-
प्रस्तारस्तथैव तत्पूर्वकः षडक्षरो गायत्रीसमहत्तः प्रस्तारः ।

उष्णिगादीनामप्येकैकाक्षरह्रस्वा^(४) अयमेव न्यायः^(५) तत्रेदं
सूत्रं चाक्षरात्^(६) प्रभृति पुनः पुनरावर्त्तनीयं यावदभिमतः
प्रस्तारः ।

(१८८) वसवस्त्रिकाः ॥ २३ ॥

एवं पूर्वोक्ते चाक्षरप्रस्तारे अष्टौ त्रिका जायन्ते, ते च मका-
रादशः शास्त्रादी कथिता एव । प्रदर्शनार्थञ्चैतत् । तेन षोडश-
चतुस्का द्वात्रिंशत्पञ्चका भवन्ति । एवं चतुःषष्टिर्गायात्रीसम-
हत्तानि सर्वगुह्यलघ्यायन्तानि भवन्ति । द्विगुणोत्तरमुष्णि-
गादीनामेकैकाक्षराधिक्याद् विस्मयार्थमिदं सूत्रं, प्रस्तारादेव
सङ्ख्यापरिच्छिन्नेः । नष्टहत्तपिरज्ञानार्थमाह ।

१ लकारास्ततो म्यात्रेणामपनयेदिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ लकाररस्याप्रवेशो द्वितीयाया गकारस्येति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ एव त्रिकं द्वि. म्यापयित्वेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ षडक्षरह्रस्वोति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ अयमेव न्याय इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

६ चाक्षरव्यात् इति पुस्तकान्तरपाठः ।

(१८८) लङ् ॥ २४ ॥

यदैवं विजिज्ञासेत गायत्रं समहत्तं पठं कीदृशमिति । तदा तमेव षट्सङ्ख्याविशेषमर्हयेत, तस्मिन्नर्होक्ते लघुरेको लभ्यते(१) ते भूमौ विन्यास्याः । इदानीमवशिष्टात् चिरिति सङ्ख्याविषयत्वादर्थयितुं न शक्यते, तत्र किं प्रतिपत्तव्यमित्याह ।

(१००) सैके ग् ॥ २५ ॥

अहं इत्यनुवर्त्तते ! विषमसङ्ख्यायामेकमधिकं निक्षिप्य ततोऽर्हयेत, तत्रैको गकारो लभ्यते, तं पूर्वसङ्ख्यासङ्कारात् परं स्थापयेत(२) । ततो द्विसङ्ख्यावशिष्यते, पुनस्तामर्हयेत, ततथैकलकारं दद्यात् । ततथैकसङ्ख्यावशिष्यते, तत्र तावत् सैके गिति लक्षणमावर्त्तनीयं, यावहत्ताचराणि षट् पूर्यन्ते । एवं सङ्ख्यान्तरेऽपि योन्धं उद्दिष्टवृत्तस्य सङ्ख्यापरिज्ञानार्थमाह ।

(१०१) प्रतिलोमगुणं द्विर्लाद्यम् ॥ २६ ॥ .

यस्य वृत्तस्य सङ्ख्यां जिज्ञासेत तद्भूमौ(३) प्रस्तारयेत् ।- ततस्तस्थान्ते यो लकारः सजातीयापेक्षया तमादौ कृत्वा प्रतिलोम्येन द्विरावर्त्तयेत् । तत्र निराकाराया आहत्तेरसम्भवात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावादेकसङ्ख्या लभ्यते । ततथैकसङ्ख्याद्वमन्थलकारस्याधस्तात् स्थापयित्वा द्विगुणयेत्, ततस्तस्मादपनीय तत्-

१ लभ्यते इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ पूर्वसङ्ख्यापरं स्थापयेदिति घ०, ग० घ ।

३ तद्भूमौ इति पुस्तकान्तरपाठः ।

यित्वा द्वितीयाक्षरस्थानेषु प्रथमाहत्तौ गकारा मिथ्या दातव्याः ।
द्वितीयाहत्तौ लकारा मिथ्यास्ततो मध्ये लेखामपनयेत्^(१) ।
एवं त्रिकः प्रस्तारः सिध्यति । पृथगिति विजातीयममर्गमाह ।
तेन प्रथमाथामाहत्तौ न लकारप्रवेगः । द्वितीयायां न गका-
रस्य^(२) । एव त्रिकप्रस्तारं द्वि. स्थापयित्वा^(३) पृथग् ग्ला मिथ्या
दातव्याः । इति चतुरक्षरप्रस्तारः । एवं तत्पूर्वकः पञ्चाक्षरः
प्रस्तारस्तथैव तत्पूर्वकः षडक्षरो गायत्रीसमहत्तः प्रस्तारः ।

उष्णिगादीनामप्येकैकाक्षरवृद्धा^(४) अयमेव न्यायः^(५) तत्रेदं
सूत्रं चाक्षरात्^(६) प्रभृति पुनः पुनरावर्त्तनीयं यावदभिमतः
प्रस्तारः ।

(१९८) वसुवस्त्रिकाः ॥ २३ ॥

एवं पूर्वीक्ते चाक्षरप्रस्तारे अष्टौ त्रिका जायन्ते, ते च मका-
रादयः शास्त्रादी कथिता एव । प्रदर्शनार्थञ्चैतत् । तेन षोडश-
चतुस्का द्वात्रिंशत्पञ्चका भवन्ति । एवं चतुःषष्टिर्गायात्रीसम-
हत्तानि सर्वगुणसन्ध्याद्यन्तानि भवन्ति । द्विगुणोत्तरमुष्णि-
गादीनामिकैकाक्षराधिक्याद् विस्मयार्थमिदं सूत्रं, प्रस्तारादेव
सङ्ख्यापरिच्छिन्ते । नष्टहत्तपिरज्ञानार्थमाह ।

१ लकारास्ततो भयाद्देशामपनयेदिति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ लकाररसाप्रवेगो द्वितीयाया गकारसोति पुलकान्तरपाठ ।

३ एव त्रिक द्वि स्थापयित्वेति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

४ एकाक्षरवृद्धोति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

५ अयमेव न्याय इति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

६ अक्षरव्यात् इति पुलकान्तरपाठ ।

(१८८) लङ् ॥ २४ ॥

यदेवं विजिज्ञासेत गायत्रंश समहत्तं पठं कीदृशमिति । तदा तमेव षट्सहस्र्याविषमर्हयेत, तस्मिन्नर्होक्ते लघुरेको लक्ष्यते^(१) ते भूमौ विन्यास्याः । इदानीमवशिष्टात् त्रिरिति सङ्ख्याविषयत्वादर्थयितुं न शक्यते, तत्र किं प्रतिपत्तव्यमित्याह ।

(१९०) सैके ग् ॥ २५ ॥

अर्ह इत्यनुवर्त्तते । विषमसहस्र्यायामेकमधिकं निश्चिप्य ततोऽर्हयेत, तत्रैको गकारो लभ्यते, तं पूर्वलब्धाक्षकारात् परं स्यापयेत^(२) । ततो द्विसहस्र्यावशिष्यते, पुनस्त्रामर्हयेत, ततश्चैकलकारं दद्यात् । ततश्चैकसहस्र्यावशिष्यते, तत्र तावत् सैके गिति लक्षणमावर्त्तनीयं, यावद्दत्ताचराणि षट् पूर्यन्ते । एवं सहस्र्यान्तरेऽपि योन्यं उद्दिष्टवृत्तस्य सहस्र्यापरिज्ञानार्थमाह ।

(१९१) प्रतिलोमगुणं द्विर्लाद्यम् ॥ २६ ॥

यस्य वृत्तस्य सहस्र्यां जिज्ञासेत तद्भूमौ^(३) प्रस्तारयेत् । ततस्तस्यान्ते यो लकारः सजातीयापेक्षया तमादौ कृत्वा प्रातिलोम्येन द्विरावर्त्तयेत् । तत्र निराकाराया आहत्तेरसम्भवात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावादेकमहस्र्या लभ्यते । ततश्चैकसहस्र्याहमन्त्यलकारस्याधस्तात् स्यापयित्वा द्विगुणयेत्, ततस्तस्मादपनीय तत्-

१ लभ्यते इति पुस्तकान्तरपाठ ।

२ पूर्ववत्कारणस्य स्यापयेदिति म०, ग० च ।

३ तद्भूमौ इति पुस्तकान्तरपाठ ।

पूर्वस्य वर्णस्याधस्तान्निधाय पुनर्द्विगुणयेत् । पुनस्तदपि पूर्वस्यैव
यावन्ति वृत्ताक्षराणि प्रातिलोभ्येन समाप्यन्ते, तत्र याः सङ्ख्या
निष्पद्यन्ते तावतिथं तद् वृत्तमिति । तत्र विशेषमाह ।

(१०९) ततोऽप्येकं जह्यात् ॥ २७ ॥

पूर्वोक्ते कर्मणि क्रियमाणे यदि सा सङ्ख्या गकारस्थानमाप
द्यते तदा तां द्विगुणयित्वा ततः सङ्ख्यासमुदायादेकं त्यजेत्,
ततः पूर्वोक्तं कर्म कुर्यात् । ततः परिपूर्णत्वात्तद्वृत्तसङ्ख्या^(९)
सिद्धाति । प्रस्तारादिना वृत्तसङ्ख्यापरिज्ञानार्थमाह ।

(१०९) द्विरङ्गे ॥ २८ ॥

अपनीत इत्यध्याहारः । यदा जिज्ञासित पङ्चारे छन्दसि
कति वृत्तानि भवन्ति, तदा तां छन्दोऽक्षरसङ्ख्यां भूमौ स्थाप-
यित्वा ततोऽर्द्धमपनयेत् । तस्मिन्नपनीते द्वौ लभ्येते । ततस्तां
द्विसङ्ख्यां भूमौ पृथक् प्रस्तारयेत् । ततः शेषास्त्रयोऽक्षरसङ्-
ख्यायां भवन्ति, तेषामर्द्धयितुमशक्यत्वात् किं कर्त्तव्यमित्याह ।

(१०९) रूपे शून्यम् ॥ २९ ॥

द्विषमसङ्ख्यातो रूपमपनीय तस्मिन्नपनीते शून्यं लभ्यते ।
तत् पूर्वोक्त्याया द्विसङ्ख्याया अधस्तात् स्थापयेत्, ततो द्वि-
सङ्ख्यावसि यते, ततोऽर्द्धमपनीते पुनर्द्विसङ्ख्या लभ्यते, तां
शून्याधस्तात् स्थापयेत्, ततो रूपे शून्यं लभ्यते, तद् द्विसङ्-
ख्याया अधस्तात् स्थापयेत् । ततः किं कर्त्तव्यमित्याह ।

(१०५) द्विः शून्ये ॥ ३० ॥

शून्यस्थाने द्विरावृत्तिं कुर्यात् । तत्र निराकाराया आवृत्तेरसम्भवात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् एकमङ्ख्या लभ्यते । तां शून्ये स्थापयित्वा द्विगुणयेत् । ततो द्वौ भवतः । तस्योपरिटादहंस्थानं द्विसङ्ख्याङ्कं^(१) तदपनोय तस्य स्थाने तं द्विसङ्ख्याङ्कं^(१) स्थापयेत् । अनन्तरमिदं कर्त्तव्यमित्याह ।

(१०६) तावद्द्वैतद्गणितम् ॥ ३१ ॥

यदहंस्थाने^(१) स्थितं सङ्ख्याजातं तत्तावद्गुणितं^(२) कुर्यात् । एतदुक्तं भवति, स्रसङ्ख्यैव गुणवितव्यमिति । ततो द्वौ द्वार्यां गुणितौ चत्वारो भवन्ति । तेषामुपरिटाच्छून्यस्थानं तत्र तानारोपयेत् । अनन्तरं द्विः शून्य इति द्विगुणिता अष्टौ भवन्ति, तानप्यहंस्थाने निधाय तावद्गुणान् कुर्यात् । ततोऽष्टावष्टाभिर्गुणितायतुःषष्टिर्भवन्ति गायत्रीसमहत्तानि । अनेनैव न्यायेनाष्टाविंशत्यधिकगतमुच्छिहः । षट्पञ्चाशदधिके द्वे शते^(३) अनुष्टुभः । द्वादशोत्तराणि पञ्चयतानि वृहत्याः । चतुर्विंशत्यधिकं सहस्रं षड्शतैः । अष्टचत्वारिंशदधिके द्वे सहस्रे त्रिष्टुभः । षड्वत्यधि-

१ द्विसङ्ख्याकमिति पुलकान्तरपाठः ।

२ ता द्विसङ्ख्यामिति पुलकान्तरपाठः ।

३ षट्दहंस्थाने इति पुलकान्तरपाठः ।

४ तत्रावद्गुणमिति पुलकान्तरपाठः ।

५ षट्पञ्चाशदधिकगतदशमिति पुलकान्तरपाठः ।

कानि चत्वारि सहस्राणि जगत्याः । एवमतिच्छन्दसां कृतीनाञ्च
द्रष्टव्यम् ।

(१००) द्विर्द्वूनन्तदन्तानाम् ॥ ३२ ॥

गायत्रादिहृत्तसङ्ख्याजातं द्विगुणीकृत्य द्वाभ्यामूनं कुर्यात् ।
तत्तदन्तानां परिमाणं भवति, यस्य छन्दसः सङ्ख्या द्विगुणिता
तत्पर्यन्तानां पूर्वेषामेकाधरप्रभृतीनां सङ्ख्या भवतीत्यर्थः ।

(१०१) परेण पूर्णम् ॥ १६ ॥

तदेतत्^(१) छन्दोवृत्तसङ्ख्याजातं द्विगुणितं पूर्णमेव^(२) स्थाप-
यितव्यं न दूनं । परे छन्दसि जिज्ञासिते तत् सङ्ख्याजातं
द्विगुणितं परस्य छन्दसो वृत्तानां सङ्ख्या भवति । तद्यथा ।
चतुःषष्टिर्गायत्री समवृत्तानां सङ्ख्या^(३) द्विगुणिता सती
परस्योष्णिहः समवृत्तसङ्ख्याष्टाविंशं शत भवति ॥

(१०२) परे पूर्णमिति ॥ १७ ॥

अतीऽनेकद्वित्रिलघुक्रियासिद्धयर्थं यावदभिमतं प्रथमप्रस्ता-
रवन् निरुप्रस्तारं दर्शयति, उपरिष्ठादेक चतुरस्रकोष्ठं^(४)
लिखित्वा तस्याधस्तादुभयतीऽर्द्धनिष्क्रान्तं कोष्ठकद्वयं लिखेत,

१ तदेवेति पुस्तकान्तरपाठ ।

२ पूर्वमेवेति पुस्तकान्तरपाठ ।

३ भगवत्सङ्ख्या इति पुस्तकान्तरपाठ ।

४ कोष्ठकमिति यः, पुस्तकान्तरपाठय ।

तस्याप्यधस्ताच्चतुष्टयं यावदाभिमतं स्थान-
मिति प्रथममैरुप्रस्तारः । तस्य प्रथमे कोष्ठे^(१) एकसङ्ख्यां
व्यवस्थाप्य लक्षणमिदं प्रवर्त्तयेत् । तत्र परे कोष्ठे यहत्तसङ्ख्या
जातं तत् पूर्वकोष्ठयोः पूर्णं निवेशयेत् । तत्रोभयोः कोष्ठ-
योरेकैकमङ् दद्यात् । ततस्तृतीयायां षड्ङ्क्षौ पर्यन्तकोष्ठयोः
परकोष्ठगतमैकैकमङ् दद्यात् । मध्ये कोष्ठे तु^(२) परकोष्ठ-
द्वयाद्द्वमेकीकृत्य पूर्णं निवेशयेदिति पूर्णशब्दार्थः । चतुर्थ्यां
षड्ङ्क्तावपि पर्यन्तकोष्ठयोरेकैकमेव स्यापयेत् । मध्यमकोष्ठयोस्तु
परकोष्ठद्वयाद्द्वमेकीकृत्य पूर्णं त्रिसङ्ख्यारूपं स्यापयेत् । उत्तर-
त्राप्ययमेव न्यासः ।

तत्र^(३) द्विकोष्ठायां षड्ङ्क्षौ एकाक्षरस्य विन्यासः । तत्रैक-
गुर्वैकलघुवृत्तं भवति । तृतीयायां षड्ङ्क्षौ द्वाक्षरस्य प्रस्तारः ।
तत्रैकं सर्वगुरु द्वे एकलघुनी एकं सर्वलघ्विति कोष्ठक्रमेण
वृत्तानि भवन्ति । चतुर्थ्यां षड्ङ्क्षौ त्रिाक्षरस्य प्रस्तारः । तत्रैकं
सर्वगुरु त्रीण्येकलघुनि द्वीणि द्विलघुनि^(४) एकं सर्वलघु ।
तथा पञ्चमादिषड्ङ्क्तावपि सर्वगुर्वादि सर्वलघुन्तमेकद्वयादिलघु
द्रष्टव्यमिति । षष्ठप्रत्ययोऽप्यर्द्धपरिच्छित्तिरित्येके । सीऽत्यल्पः

१ मन्त्राद्यधस्ताच्चतुष्टयमिति पुलकान्तरपाठः ।

२ मध्यमकोष्ठके इति ख०, ग० च ।

३ मध्यमकोष्ठे तु इति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

४ तत्रापिनि पुलकान्तरपाठः ।

५ त्रीणि त्रीणि एकद्विलघुनि इति पुलकान्तर पाठः ।

त्वात् पुरुषेच्छानुविधायित्विनानियतत्वाच्च नोक्तः । एवं प्रत्यय-
समाप्तः^(१) समाप्तः ॥

पिङ्गलाचार्यरचिते छन्दःशास्त्रे हलायुधः ।

मृतसञ्जीवनीं नाम वृत्तिं निर्मितवानिमाम् ॥

इति श्रीभट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ मृतसञ्जीवनी-
नाम्नग्रामष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

म य द्वादश । धोः पञ्चदश । छन्दपोडश । पादः परो-
ष्णिक् प्रस्तारपङ्क्तिर्विंशतिर्विंशतिरेकविंशतिः । देवतादितोऽष्टौ ।
चतुःशतं षष्ठो विंशतिर्विंशति । युगपरान्तिका त्रयोदश ।
वृत्तं गावादौ विंशतिर्विंशतिः । यवमती त्रीणि । यतिर्विं-
शतिः । वातीष्मींमष्टादश । प्रहर्षिणी विंशतिः । शार्दूल-
विकोडितं पञ्चदश । अत्रानुक्तं सप्तदश । इतित्यष्टादशच्छन्दः
समाप्तम् ॥

१ प्रत्ययविभाग इति पुस्तकान्तः